

मिळून सार्याजणी

पुणे | वर्ष विसावे | अंक आठवा | मार्च २०२१ (मासिक) | पृष्ठसंख्या ६० | किंमत ₹ ५०/-
Miloon Saryajani | Pune | Vol. 20 | Issue 8th | March 2021 (Monthly) | Pages 60 | Price Rs. 50

'ती' आणि 'तो' या पलीकडचे सर्व 'ते' यांचा स्वतःशी आणि परस्परांशी नव्यानं संवाद व्हावा यासाठी...

माय बाप
शेतकऱ्यांच्या
जिद्दिला सलाम!

जॉबची संधी नक्की! करिअरची दिशा पक्की!!

कॉलेज सोबत करा करिअरची तयारी

आता MS-CIT
केंद्रात जाऊन शिका

किंवा घरून आपल्या
कंप्यूटरवर शिका

किंवा आपल्या
स्मार्टफोनवरून शिका

नव्या करिअर्सचे प्रवेशद्वार

MS-CIT

आंतरराष्ट्रीय दर्जाचा परिपूर्ण कंप्यूटर कोर्स

www.mkcl.org/mscit

प्रवेशासाठी www.mkcl.org/join या लिंकला भेट द्या

किंवा नजिकच्या MS-CIT केंद्राशी संपर्क साधा

आजच प्रवेश घ्या!

संपर्क : 8411960005

संस्थापक-संपादक
स्मृतिशेष विद्या बाळ

पानोपानी

मार्च २०२१

मिळून साऱ्याजणी

www.miloonSaryajani.in | आरंभ-ऑगस्ट १९८९

संपादक

गीताली वि. मं.

व्यवस्थापन

मानसी घाणेकर

संपादन साहाय्य

पूनम बा. मं.

कार्यालयीन व्यवस्थापन

प्रगती सावंत

मुखपृष्ठ फोटो

नेटवरून साभार

मुखपृष्ठ मांडणी

राजू देशपांडे

अंक जुळणी-अंक मांडणी

सारद मजकूर, पुणे

आतील सुलेखन व चित्रे

राजू देशपांडे, शेखर गोडबोले

गिरीश सहस्रबुद्धे

आणि इंटरनेटवरून साभार

मुद्रितशोधन

हृषीकेश पाळंदे आणि साऱ्याजणी

अक्षरजुळणी

नीला देशपांडे

कार्यालयीन पत्ता

फ्लॅट नं.१०१, पहिला मजला,

नचिकेत को-ऑप. हौ. सोसायटी,

प्रभात रोड, गल्ली क्रमांक ४,

एरंडवणा, पुणे ४११००४

कार्यालयीन संपर्क

७४४७४४९६६४

Email : saryajani@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सोम. ते शुक्र. दु. १२ ते ५

वार्षिक वर्गणी

व्यक्तीसाठी ५०० रु.

संस्थेसाठी ७०० रु.

(अधिक तपशील पान क्र.२३ वर)

- शांतिसंवाद । गीताली । ४
- सावित्रीबाई फुले : १९ व्या शतकातील मलाला, मदर टेरेसा व फ्लॉरेंस नाइटिंगेल लता प्रतिभा मधुकर । ६
- विचार आणि कृतींचे नवे आयाम मिलिंद बोकील । १०
- रेऊ कथा २०२० : पारितोषिक प्राप्त कथा विस्कटलेलं माहेरपण योगिनी पाळंदे । १४
- स्त्रीवादी पुरुष म्हणजे कोण ? छाया दातार । १८
- शहरातील स्त्रियांचे पुस्तक : ख्रिस्तीन डी पिझॉ । स्वैर अनुवाद : प्रवीण चव्हाण । २२
- शक्ती विधेयक-मानवी (हक्कांच्या) दृष्टीकोनातून अर्चना मोरे । २६
- पुस्तकांच्या मनात : नो नेशन फॉर वुमन विद्या आपटे । ३०
- मायबाप शेतकऱ्यांचं चांगभलं शेती आणि स्त्रिया वंदना अभय कुलकर्णी । ३८
- जोडोनिया मन ऑनलाईन व्यवहारे इंटरनेटवरील आर्थिक व्यवहार: भाग २ एटीएम कार्ड आणि काही शंका कौमुदी अमीन । ४२
- कविता प्रसाद सावंत, छाया बेले, प्रभाकर शेळके । ४६
- अपंगत्व काठावरून पहाताना! मेधा टेंगशे । ४८
- रेषेच्या डहाळीवरून मनात उतरणारी भावना मधुकर धर्मापुरीकर । ५०
- कळा ज्या लागल्या जीवा मुक्ती दिन ? सारिका । ५२
- आपल्या वाचनालयात अस्मिता बनसोड, सरिता आवाड । ५४
- वाचणारे लिहितात । ५५
- विद्याबाळ : पैस शांतिसंवादाचा सुनील सुकथनकर । ५६
- प्रतिनिधी यादी । ५८

निरामय पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्टच्या मालकीचे मिळून साऱ्याजणी मासिक मुद्रक, प्रकाशक गीताली वि. मं. यांनी युनिक ऑफसेट, १५२३, सदाशिव पेठ, आनंदशिल्प, पुणे ४११०३० येथे छापून फ्लॅट नं.१०१, पहिला मजला, नचिकेत को-ऑप. हौ. सोसायटी, प्रभात रोड, गल्ली क्रमांक ४, एरंडवणा, पुणे ४११००४ येथे प्रसिद्ध केले. संपादक : गीताली वि. मं.

'MiloonSaryajani' Monthly is owned by Niramaya Public Charitable Trust, Printed and Published by Getaali V. M., Printed at Unique Offset, 1523, Sadashiv Peth, Anandshilp, Pune 411030 and Published at Flat No.101, 1st floor, Nachiket CHS, Prabhat Road, Lane No.4, Erandawana, Pune 411004. Editor - Geetali V. M.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकास अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व राज्य शासन सहमत असेलच असे नाही. अंकात प्रसिद्ध केलेल्या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

शांतिसंवाद

प्रिय वाचक,
सस्नेह नमस्कार!

आंतरराष्ट्रीय महिला दिनानिमित्त लक्ष लक्ष सदृच्छा!
१७ फेब्रुवारीला पैसा, सत्ता आणि प्रतिष्ठेच्या जोरावर महिलांच्या अस्मितेशी खेळणाऱ्या समस्त पुरुषांना सणसणीत चपराक लगावणारा निर्णय दिल्ली अतिरिक्त मुख्य महानगर दंडाधिकारी रवींद्रकुमार पांडेय यांनी दिला. त्याबद्दल त्यांचे 'सान्याजणी'तर्फे दिलेसे अभिनंदन! तीन वर्षापूर्वी 'मीटू' चळवळ समाजमाध्यमात लखलखत होती. जगभरातून लाखो-करोडो स्त्रियांनी आपलं लैंगिक शोषण कुणी, कसं, केव्हा केलं असं मोकळेपणानं समाजमाध्यमात सांगितलं होतं. ३०-४० वर्ष या विषयावर गप्प-गप्प राहिलेल्या महिलांनासुद्धा या चळवळीमुळं बळ मिळालं आणि त्या बोलत्या झाल्या. मोकळ्या झाल्या. वर्षानुवर्षं मनात दाबून ठेवलेल्या अपमानाच्या-अन्यायाच्या-शोषणाविरुद्धच्या भावना उफाळून वर आल्या. तो संतापाचा-विद्रोहाचा उधाणलेला सागर आटोक्यात कसा येणार? त्यावर काबू कसा मिळवायचा, याविषयी प्रस्थापित स्त्री-पुरुष चिंतीत होते.

'मीटू' चळवळ दाबण्यासाठी जालीम उपाय म्हणजे इतकी वर्ष या बायका गप्प का बसल्या? याचे पुरावे कुठं आहेत? बायका कायद्याचा गैरवापर करताहेत, प्रतिष्ठित पुरुषांना देशोधडीला लावण्याचा हा डाव आहे, तो हाणून पाडलाच पाहिजे... असं म्हणत महिलांचे आवाज दाबायला सुरुवात झाली. कारण खूप मोठमोठ्या 'प्रतिष्ठित' पुरुषांची नावं यात पुढं यायला लागली. इतके उच्चशिक्षित, प्रतिष्ठित, श्रीमंत पुरुष असं कसं करतील? शक्यच नाही. या बायकाच नोकरी मिळवण्यासाठी, बढती मिळवण्यासाठी, लग्न करण्यासाठी पुरुषांच्या पुढं पुढं करतात, लाडं लाडं बोलतात, आपलं स्त्रीत्व वापरून त्यांना फशी पाडण्याचा प्रयत्न करतात... आणि त्याला यश आलं नाही, तर पुरुषांनाच बदनाम करतात इ. इ. दोषारोप ठेवत बायकांचं खच्चीकरण करण्याचा चंगच बांधला गेला. या सर्वांवर कडी म्हणजे ज्येष्ठ पत्रकार आणि भाजपचे तेव्हाचे परराष्ट्र राज्यमंत्री एम. जे. अकबर यांनी पीडित पत्रकार प्रिया रामाणी हिच्यावरच अब्रू नुकसानीचा दावा ठोकला!

इंग्रजी दैनिक 'एशियन एज'चे संपादक असताना एम.

जे. अकबर यांनी लैंगिक शोषण केल्याचा आरोप 'मीटू' चळवळी दरम्यान पत्रकार प्रिया रामाणी यांच्यासह अनेक महिला पत्रकारांनी केला होता. रामाणी यांनी ज्या घटनांचा उल्लेख केला होता, त्या घटना जुन्या होत्या. या आरोपांमुळं केंद्रीय मंत्रीपदाचा राजीनामा द्यावा लागल्यामुळं चिडून जाऊन महोदयांनी मानहानीचा आरोप प्रिया रामाणीवर ठेवला. या प्रकरणात प्रिया रामाणी यांना निर्दोष मुक्त करताना न्यायमूर्ती पांडेय यांनी ज्येष्ठ पत्रकार आणि माजी मंत्री एम. जे. अकबर यांनी दाखल केलेला अब्रू नुकसानीचा खटला फेटाळून लावला. महिला त्यांच्यावरील अत्याचाराची गाऱ्हाणी कोणत्याही प्लॅटफॉर्मवर दशकभरानंतरदेखील मोकळेपणाने मांडू शकतात. एखाद्या जीवाचे मोल देऊन किंवा राज्यघटनेने बहाल केलेल्या महिलेच्या सन्मानाशी तडजोड करून एखाद्याची प्रतिष्ठा जपली जाऊ शकत नाही. राज्यघटनेच्या कलम चौदा अन्वये सर्वांना समतेचा अधिकार आणि समान संरक्षण बहाल करण्यात आलं आहे, असंही न्यायालयानं नमूद केले. पुरुषांच्या प्रतिष्ठेपेक्षा महिलेची अस्मिता महत्त्वाची असते, असाही निर्वाळा पांडेय यांनी दिला. लैंगिक शोषणाचा पीडितेवर काय परिणाम होतो, हे समाजाला समजून घ्यावं लागेल, असा इशाराही न्यायमूर्तींनी दिला आहे त्याची नोंद घ्यायलाच हवी.

"मी पीडिता असूनही या खटल्यात मला आरोपीसारखे न्यायालयात उभं राहावं लागलं." अशी खंत प्रिया रामाणी यांनी व्यक्त केली. बळी स्त्रीलाच दोषी ठरवण्याची ही सनातन प्रथा पितृसत्ताक पुरुषप्रधान व्यवस्थेत पूर्वापार चालत आली आहे. त्यामुळं स्त्री प्रश्न अतिशय गहन आणि गुंतागुंतीचा होत जातो. मात्र पांडेय यांच्या महिलांचा आत्मसन्मान जपणाऱ्या या निवाड्यामुळं लब्ध प्रतिष्ठित दांभिकांचे बुरखे फाडले गेले. हा निकाल न्यायिक इतिहासात मैलाचा दगड ठरला आहे. असंख्य महिला सामाजिक दबाव, नोकरी गमावण्याची भीती यामुळं कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक शोषणाच्या घटना सहन करतात. तोंड दाबून बुक्क्याचा मार घरी-दारी सहन करणाऱ्या महिलांना निदान कामाच्या जागी तरी या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवायला या निकालामुळं बळ मिळेल, अशी आशा करू या.

जाचक कायदे, सरकार विरोधात कुणी बोलले तर त्यांच्यावर देशद्रोहाच्या कारवाईचा बडगा उगारणाऱ्या केंद्र सरकारला दिल्ली न्यायालयानं अशीच एक सणसणीत चपराक लगावली आहे. समाजात शांतता तसंच कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी देशद्रोहाचा कायदा हे सरकारच्या हातातलं एक शक्तिशाली अस्त्र-शस्त्र आहे. जाचक कृषी कायद्याविरुद्ध देशातल्या शेतकऱ्यांनी आंदोलनाचं अस्त्र

उपसलं आहे. याच आंदोलनादरम्यान दिल्लीतल्या देवीलाल बुडदाक आणि स्वरूपराम या दोघांनी सोशल मीडियावर बनावट व्हिडिओ पोस्ट करून अफवा पसरविल्याचा आरोप त्यांच्यावर ठेवण्यात आला. या प्रकरणी दोघांना दिल्ली पोलिसांनी अटक केली. न्यायालयानं या दोन्ही आरोपींना जामीन मंजूर करताना, पोलिसांची कडक शब्दांत कान उघाडणी केली. या देशद्रोहाच्या कायद्याचा असंतुष्टांचे तोंड दाबण्यासाठी वापर केला जाऊ शकत नाही, असं मत न्यायालयानं व्यक्त केलं. हिंसाचारातून सार्वजनिक शांतता बिघडवण्याच्या आणि अराजकता पसरविण्याच्या कोणत्याही कृत्याचा कायदा निषेध करतो. देशद्रोहाच्या १२४(अ) या भादंवि कलमाचा वापर हा गंभीरपणे चर्चा करण्याचा विषय आहे, असंही या वेळी न्यायाधीशांनी बजावलं. न्यायालयातल्या या दोन्हीही घटना संविधानाचा सन्मान करणाऱ्या आणि न्यायव्यवस्था अजूनही जिवंत आहे, हा दिलासा देणाऱ्या आहेत. या निकालांमुळं आनंदोत्सव साजरा करण्याजोगी सामाजिक-राजकीय परिस्थिती नाही. कारण आज कायद्याचे अनेक भीष्माचार्य आणि द्रोणाचार्य कोर्टात दुःशासनाची बाजू चोखपणे मांडून त्याला निर्दोष सुटायला मदत करताना दिसताहेत. लिंगभेद, वर्णभेद, वर्गभेद अजूनही पदोपदी जाणवतच आहेत. पूर्वी यथा 'राजा तथा प्रजा' म्हणत आता लोकशाहीत त्याच्या उलट 'यथा प्रजा तथा...'.

आजही किती नागरिक स्वातंत्र्य, समता, मैत्रभाव ही मूल्यं आपल्या व्यक्तिगत आणि सामाजिक-राजकीय जीवनात सवयीनं आचरणात आणतात? हा गहन प्रश्न आहे. निदान स्वतःपुरतं तरी या प्रश्नाचं उत्तर प्रामाणिकपणे सतत शोधत राहू या. आणि ही समतेची सवय लागण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टीकोन आपल्याला मदतीचा हात देईल, असा विश्वास बाळगू या. या संदर्भात एक आनंददायी घटना म्हणजे आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे विज्ञानव्रती शास्त्रज्ञ जयंत नारळीकर यांची ९४ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाध्यक्षपदी एकमतानं झालेली निवड!

गेल्या १५-२० दिवसांत जयंत नारळीकरांचं बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व उलगडून दाखवणारे अनेक लेख वाचनात आले. एखादी आख्यायिका वाटावी, असं त्याचं अफाट संशोधन-लेखन-वाचन आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोन समाजात रुजावा म्हणून केलेलं काम वाचून अक्षरशः अवाक् व्हायला होतं. 'आपल्या भोवती अंधविश्वास दिसतो, म्हणून तो दूर करायला आपण आक्रमक भूमिका घेतली की लोक अंधविश्वास आणखी घट्ट कवटाळतात; पण तुम्ही जरा 'टॅक्टफुली' वागलात, तर तुम्ही अंधविश्वास कमी करायला मदत करू शकता. मी फार आक्रमक भूमिका घेत नाही...' , असा मोलाचा सल्लाही ते अंधश्रद्धा निर्मूलन

करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना देतात. विज्ञान अंधश्रद्धेला दूर करते. एका शिस्तबद्ध पद्धतीनं मानवाला निसर्गाची माहिती करून देते. विज्ञान त्या माहितीचा उपयोग मानवाचे जीवनमान उंचावण्याकरता करते, म्हणून लोकशिक्षणातून विज्ञान तंत्रज्ञानाचं महत्त्व समाजात रुजवायला हवं आणि ते रुजवण्यासाठी जयंत नारळीकरांनी अनेक विज्ञानकथा, विज्ञान कादंबऱ्या लिहिल्या. भारतदर्शन मोहीम काढून ठिकठिकाणी व्याख्यां दिली. आजची उत्कृष्ट विज्ञानकथा उद्याचे वास्तव असेल. विज्ञानकथेची परिकथा किंवा भयकथा होणं विज्ञानकथा वृक्षाला मारक ठरतात, कारण त्या वाचताना विज्ञान एक अनाकलनीय आणि भीतीदायक विषय आहे, असं वाचकाला वाटतं. वास्तवातल्या जगात संहारक शस्त्रास्त्रे आहेत, त्यांच्यापासून मानवतेला असलेला धोका स्पष्ट करणारी उत्तम विज्ञानकथा असू शकते, असे निकष लक्षात घेऊन त्यांनी उत्तम विज्ञानकथा गेली पाच दशकं लिहिल्या- त्यानंतर आज ते अ. भा. म. सा. संमेलनाचे अध्यक्ष होऊ शकले. यातूनच विज्ञानाकडे बघण्याचा साहित्यसृष्टीचा दृष्टीकोन लक्षात येतो. असो.

या प्रस्थापितांच्या साहित्य संमेलनाला विरोध करत पर्यायी साहित्य संमेलन 'आमने सामने एक सांस्कृतिक संघर्ष' नाशिकमध्ये होणार आहे. व्यक्तिद्वेष हा त्यामागचा उद्देश नाही, तर तो वैचारिक संघर्ष या पातळीवर असेल असं प्रतिपादन 'साऱ्याजणी'ची मैत्रीण प्रा. प्रतिमा परदेशी हिनं केलं आहे. दारिद्र्य-विषमता आणि शोषणाविरोधात जात-वर्ग-लिंगभेद यासंदर्भात पुरेसं लेखन प्रस्थापितांकडून केलं जातं नाही, त्या निषेधार्थ हा वैचारिक संघर्ष आहे, तो आपण समजून घ्यायला हवा.

"विज्ञान ज्ञान देई, निर्मी नवीन किमया
निर्मी न प्रेम, शांती, त्याला इलाज नाही..."

द्रष्ट्ये कवी आणि विचारवंत विंदा करंदीकर यांचा हा विज्ञानाची मर्यादा दाखवणारा मोलाचा विचार मनात मुरू देऊ या. माणसा-माणसांमध्ये प्रेम भावना निर्माण होऊन समाजात शांती कशी निर्माण होईल, यासाठी शांतिस्वाद करत राहू या.

विश्वशांतीसाठी सत्य की जय हो!
महिला दिन झिंदाबाद!
आमेन!

स्नेहांकित,

१९/०२/२०२१

सावित्रीबाई फुले
स्मृतिदिनानिमित्त

सावित्रीबाई फुले : १९व्या शतकातील मलाला, मदर टेरेसा व फ्लोरेंस नाइटिंगेल

लता प्रतिभा मधुकर

लहान मुलांच्या शिक्षणाच्या अधिकारासाठी झगडणारी म्हणून मलालाला जग ओळखतं. सेवा-सुश्रुषेच्या माध्यमातून फ्लोरेंस नाइटिंगेल यांनी मोठं काम उभं केलं. तर गरीब आणि असहाय लोकांची सेवा करून मानवतेचं व्रत मदर तेरेसा यांनी आयुष्यभर जपलं. हे तीनही पदर आपल्याला सावित्रीबाई फुले यांच्यात दिसतात.

सावित्रीबाई फुले या १९ व्या शतकातील फ्लोरेंस नाइटिंगेल, मदर टेरेसा व मलाला होत्या, किंवा या तीन नोबेल पुरस्कार विजेत्या स्त्रियांमध्ये सावित्रीबाईंची काही काही गुणवैशिष्ट्ये आढळतात. या तिघींनी जीवाचे रान एक करून स्त्री अधिकारासाठी संघर्ष, ज्ञान निर्मिती व मानवी करुणेतून रचनात्मक कार्य केले. मलाला शिक्षण घेते आहे म्हणून व बरोबरीच्या मुलींना शिकवते आहे म्हणून धर्मांध तालिबान्यांनी तिच्यावर जीवघेणा हल्ला केला. अशा प्रकारे शेण, माती फेकून, दगडगोटे फेकून, शारीरिक हमले व जीवानिशी मारण्याच्या धमक्या सावित्रीबाईंनी शाळेत शिकवायला सुरुवात केली तेव्हा येथील सनातनी तालिबान्यांकडून मिळत होत्या. म्हणूनच राणोजी व लहूजी यांना सोबत सुरक्षेसाठी पाठविण्याचा निर्णय महात्मा जोतिराव फुले यांनी घेतला. त्यावेळी या दोघांच्या शाळा व शिक्षणा संबंधित प्रगतीचे अहवाल व बातम्या छापून बी.बी.सी.चे काम ज्ञानोदय व बॉम्बे गार्डिअनने केले. फुले दांपत्याने ब्रिटीश सरकारकडे मदतीची याचना केली नाही. तथाकथित संस्कृतीनिष्ठ आप्तस्वकीय व सनातनी सर्वांचा विरोध झुगारून कार्य केले. त्यातील बालहत्या प्रतिबंध, गृह विधवा स्त्रियांची बाळंतपणे करण्याचे कार्य, यशवंताला दत्तक घेण्याचे कार्य हे मदर टेरेसा यांच्या आधी अनाथाश्रम स्थापन करण्याचे भारतातील पहिले पाऊल ठरते, तर प्लेगसारख्या साथीच्या आजारात अनेक रुग्णांची सेवा करणे व त्यांना वाचविण्यासाठी स्वतः मरण पत्करणे, हे कार्य त्यांच्या समकालीन फ्लोरेंस नाइटिंगेल यांचे स्मरण करून देते.

या तिन्ही व्यक्तींचे माहात्म्य म्हणून जे गुण सांगितले जातात ते सर्व सावित्रीबाईंमध्ये एकवटले होते. या कोरोनाकाळात त्यांच्या कार्याची

आठवण होणे स्वाभाविक आहे. तसेच त्यांच्या भूमिकेशी सुसंगत भूमिका घेतल्यामुळे आजही वैज्ञानिक दृष्टीतून कार्य करणाऱ्या डॉक्टर्स, नर्सस व आरोग्य सेवक-सेविका यांच्यावर येथील कर्मठ समाजाने जे हल्ले केलेत ते बघून सनातन्यांच्या बालेकिल्ल्यात त्या काळात सावित्रीबाई व डॉक्टर यशवंत यांना किती जोखीम पत्करावी लागली असेल व जिकिरीने कार्य करावे लागले असेल, याची थोडी फार कल्पना येऊ शकते. या तिघींचे वैशिष्ट्य असे की त्यांची ज्ञान प्राप्तीची लालसा एवढी होती की कोणतीही सरहद्द त्यांना अडवू शकत नव्हती. त्या प्रज्ञावंत व करुणेचा भांडार असलेल्या विश्वमान्य नायिका ठरल्या.

या लेखात अशा विश्वमान्य नायिका सावित्रीबाई व समकालीन राष्ट्रवादी नायक लोकमान्य टिळक या दोन व्यक्तींची १२३ वर्षांपूर्वी प्लेगसारख्या क्वारंटाईन काळातील परस्पर विरोधी भूमिका व कृती याबाबत इथे काही निरीक्षणे ठेवण्याचा व समकालीन समाज क्रांतिकारक व राजकीय क्रांतिकारक यांच्यासाठी राष्ट्र नावाची संकल्पना किती वेगळी होती, हे समजून घेण्याचा व विश्लेषण करण्याचा सुद्धा प्रयत्न केला आहे.

दोघांचे दृष्टीकोन जात या विशिष्ट ब्राह्मणी रचने संदर्भात असूनही एकाचा दृष्टीकोन जाती टिकवण्यात, तर एकीला त्या जाती व्यवस्था मोडून नवसमाज निर्मिती करण्याचा होता. आजही कोरोनाकाळात या दोन परस्पर विरोधी शक्ती १२३ वर्षांनंतरही तेवढ्याच प्रभावी आहेत, असे लक्षात येते.

नवरा मेल्यावर सती जाण्याऐवजी समाज सेवा करण्याचा आदर्श घालून देणारी नायिका

सावित्रीबाई फुले यांनी ज्या पद्धतीने १८४८ ते १८९७ या ५० वर्षांच्या काळात जे अथक काम केले,

तसे जर दुसऱ्या देशात कुणी केले असते, तर कितीतरी कादंबऱ्यांची त्या नायिका ठरल्या असत्या किंवा अगदी आपल्या देशात त्या ब्राह्मण वा उच्च जातीत जन्मल्या असत्या तर त्यांच्यावर आनंदीबाईसारखे चित्रपट, कितीतरी सिरीयल्स आधीच निघाल्या असत्या. त्यांच्या कार्याबद्दल लोकांना समजायला त्या गेल्यावर सुमारे ८० ते १०० वर्षे लागली नसती. महात्मा जोतिराव फुले निवर्तल्या नंतरच्या सात वर्षांच्या काळात त्या, त्यांचा मुलगा यशवंत व त्याची पत्नी या तिघांवर अशी वेळ आली होती की संपूर्ण समाजाने त्यांच्याशी संबंध तोडले होते. वाळीत टाकले होते. अशा काळातही सावित्रीबाई ज्ञानदानाचे, सत्यशोधक समाजाचे कार्य करीत होत्या. दोघांनी यशवंताला शिकवून डॉक्टर केले होते व त्याने आपला दवाखाना सुरू केल्याचा उल्लेख काही ठिकाणी आढळतो.

२८ नोव्हेंबर १८९० साली जोतिरावांचा मृत्यू झाला. तेव्हा इतर स्त्रियांप्रमाणे सावित्रीबाई रडत बसून

आलवण नेसून सौभाग्य चिन्हे काढून टाकून विटाळात बसल्या नाहीत. त्या व त्यांचा मुलगा डॉक्टर यशवंत दोघेही स्मशानात जोतिरावांच्या प्रेताजवळ बसले होते. यांच्या जातीतील लोक, नातेवाईकसुद्धा अंत्ययात्रेला आले नाहीत. त्या काळात केसरी व मराठा मध्ये जोतिरावांच्या मृत्युची सनातनी ब्राह्मण नेत्यांनी बातमी दिली नाही. इथे जोतिरावांच्या प्रेताच्या शेजारी सावित्रीबाई व यशवंत बसून होते. ब्राह्मण म्हणाले, 'हा पुत्र ब्राह्मण बाईचा. त्याने कसा एखाद्या माळ्याला अग्नी द्यायचा. हा त्याचा खरा बाप नव्हे.' ते प्रेत जाळू देत नव्हते. सावित्री कराराने उठली. स्वतः हातात मडके घेतले. जोतिरावांचे प्रेत सरणावर मुलाने ठेवले. पण अग्नी मात्र सावित्रीबाईंनी दिला. या देशातील पितृसत्तेला त्याच दिवशी सावित्रीबाईंनी सरणावर चढविले. इतकी नाट्यमय घटना खऱ्या आयुष्यात घडली. ब्राह्मण व त्यांचे विरोधक त्या दिवशी राख फासून बसले असावेत. त्यांचा धर्म धाब्यावर बसवून सावित्रीबाईंनी व यशवंताने एक नवा

इतिहास रचला.

एका विधवा स्त्रीने पतीला अग्नी देऊन स्वतः आपले जीवन माणसाप्रमाणे परत स्वाभाविकपणे जगावे. हे ब्राह्मणांच्या धर्मशास्त्रात बसत नव्हते. सावित्रीबाईंनी विधवा ब्राह्मण स्त्रियांना सामाजिक वा सार्वत्रिक पातळीवर कसे लढावे, याचा वस्तुपाठ दिला. विधवा स्त्री म्हणजे कलंक नसून घराचे भूषण असते, असा नवीन संदेश सावित्रीबाईंनी कर्मठ ब्राह्मणवादी पितृसत्तेवर व त्यांच्या जाचक रूढी परंपरांवर केला. खरं तर दत्तक पुत्राला आपल्या पालकांचे अंत्यसंस्कार करण्याचा हक्क असावा, असा कायदा व्हावा या संघर्षाचा पायासुद्धा तिथंच घातला गेला.

सार्थीचे रोग आणि रोग्यांची सेवा करणारे साथी

बरोबर १२३ वर्षांपूर्वी जगाच्या पाठीवर प्लेगची साथ सर्वत्र पसरली होती. आपल्या देशातील त्या काळाचे वर्णन करणाऱ्या कादंबऱ्यांमध्ये याचे चित्रण दिसते. उदा. शरतचंद्र चॅटर्जी यांच्या श्रीकांत या कादंबरीत नायिका १० दिवस क्वारंटाईनमध्ये राहावे लागेल, याचा उल्लेख करते. यावर दूरदर्शनवर सिरियल होती. त्या काळाचे वर्णन करताना अशा साथी व आजार आणि हमखास हिरो किंवा हिरोईनला त्या साथीच्या आजाराचा संसर्ग झाला असायचा. विशेषतः बंगाली व हिंदी साहित्यात आपल्याला हे समकालीन सभोवतालचे वास्तव वर्णन केलेले दिसून येते.

१८९७ साली महाराष्ट्रात पुणे व मुंबई इलाख्यात प्लेगने थैमान मांडले. संपूर्ण जगभरातच या रोगाने आजच्या कोरोनासारखा हाहाकार माजवला होता. यात पहिले तो आजार उदरांना होत होता. उंदीर मरू लागले व घरात संसर्ग झाला तर काखेत व जांघेत गाठी येत. लोकसुद्धा उदरांसारखे मरत होते.

महाराष्ट्रात या संदर्भात अज्ञानामुळे

व ब्राह्मणी सनातनी कर्मकांड आणि ब्राह्मणवादी समजुतीमुळे आपल्या घरात शिरून इंग्रज खालील जातीतील लोकांच्या साहाय्याने दवाखान्यात रुग्णांना हलवत आहेत म्हणून विटाळ मानणारे, इंग्रज आरोग्य अधिकारी किंवा जोति-सावित्रीच्या यशवंतासारख्या डॉक्टरांकडून लस टोचून घेण्यास विरोध करणारे

लोकमान्य टिळक एकीकडे विटाळ पाळत होते. सोवळे-ओवळे करीत होते. अशा आणीबाणीच्या व महामारीच्या संकटात जीवाची पर्वा न करणाऱ्या सावित्रीबाई फुले व त्यांचा मुलगा डॉक्टर यशवंत अशा मृत्यू येईपर्यंत अथक कार्य करणाऱ्या समाजसेवी लोकांच्या एका दुर्मिळ प्रवाहाचा सुद्धा हा इतिहास आहे.

महात्मा जोतिराव फुले यांनी सुरु केलेल्या सत्यशोधक चळवळीने मानवी अस्पृश्यता आणि अंधश्रद्धा यांच्याविरुद्ध व्यापक मोहीम हाती घेतली. एक ब्राह्मण विधवा काशिबाईच्या नवऱ्याचा मृत्यू झाल्यावर त्या गरोदर असल्याचे नातेवाइकांच्या लक्षात आल्यावर पुणे परिसरातील पुराणमतवादी ब्राह्मणांनी या गरोदर बाईची हत्या करायची ठरवले होते. परंतु फुले यांच्या सत्यशोधक चळवळीनेच तिचे रक्षण केले आणि त्यांच्या बालहत्या प्रतिबंधगृहात आई व मुलाची काळजी सावित्रीबाईंनी घेतली. सावित्रीबाई वा त्यांच्या महिला सहकाऱ्यांनी काशीबाईचे बाळंतपण केले. मुलाचे नाव यशवंत ठेवले गेले. ज्यावेळी काशीबाईच्या नातेवाइकांनी मुलाचा सांभाळ करण्यास नकार दिला, तेव्हा शेवटी १८७४ मध्ये जोतिराव व सावित्रीबाईंनी मुलाला यशवंताला दत्तक घेतले. यशवंतरावाला शिकवून अखेरीस डॉक्टर बनवले आणि १८८९ मध्ये राधाशी त्यांचे लग्न झाले. राधाचे वडील समाजसुधारणेच्या चळवळीचे एक सदस्य होते. हा आंतरजातीय

विवाह होता. ब्राह्मण पंडितांनी पारंपरिक पद्धतीने लग्न करायला नकार दिल्यामुळे साधा पुष्पहार घालून लग्न केले गेले. पुरोहित वर्गाने हे लग्न कोर्टातही नेले.

यशवंतराव डॉक्टर म्हणून आपल्या परिसरातील लोकांची सेवा करीत असे. नालासोपाराच्या आसपासच्या भागात बुबोनिक प्लेगची साथ पसरली तेव्हा, निर्भीड सावित्रीबाई आणि यशवंतराव यांनी पुण्याच्या बाहेरील भागात रोगाचा संसर्ग झालेल्या रुग्णांवर उपचार करण्यासाठी एक क्लिनिक उघडले. तिने रुग्णांना दवाखान्यात आणले जिथे तिच्या मुलाने त्यांची काळजी घेताना उपचार केले. कालांतराने रुग्णांची सेवा करत असतानाच तिला या आजारचा संसर्ग झाला आणि १० मार्च १८९७ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला.

१० मार्चला आपण सावित्रीबाईंचा स्मृतीदिन पाळतो. या दिवशी भारतातील रुग्णसेवेसाठी आपले आयुष्य देणाऱ्या व्यक्तीस सावित्रीबाईंच्या नावाने व डॉक्टर यशवंत सावित्री जोतिराव फुले यांच्या नावाने पुरस्कार देण्यात यावा. ती खऱ्या अर्थाने या दोघा माय-लेकरांना आदरांजली होईल. लोक कोरोनाचा काळा संपला तरी अशा व्यक्तींचे आपल्यावरील ऋण विसरणार नाही.

आज काही लोक अतिशय गांभीर्याने म्हणतात की, ब्राह्मणांचे सोवळे किंवा अस्पृश्यता पाळणे म्हणजे त्या काळचे क्वारंटाईन होणेच होते.

सुज्ञ विवेकी माणूस मात्र हे वक्तव्य हास्यास्पद मानेल. कारण १८९६ मध्ये प्लेगाच्या काळात इतर शुद्रातिशुद्रांप्रमाणेच जी ब्राह्मण व तथाकथित उच्च जातीतील असंख्य माणसे, लहान अर्भके व स्त्रिया मेल्यात त्याचे मुख्य कारण सोवळे-ओवळे व अस्पृश्यता आहे. याबाबत सनातनी लोकांनी घेतलेली रुग्णसेवेच्या विरोधातील व आरोग्य छावण्या विरोधात घेतलेली भूमिका ही नंतर

त्यांच्या आपांच्या मृत्युस कारणीभूत ठरली.

सावित्रीबाई व जोतिराव यांचे कार्य समविचारी, परस्पर सहमतीने वा विचार विमर्श करून चालत असे. हे सावित्रीबाईंनी पतीच्या मृत्युनंतर समता, करुणा व मानवता या मूल्यांची कास धरत आपल्या मृत्युपर्यंत सिद्ध केले. महात्मा जोतिराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांचा राष्ट्रवाद म्हणजे या देशातील सर्वात शेवटच्या व्यक्तीला, ज्यांना गुलाम व दास केले गेले अशा स्त्रीपुरुषांना ज्ञान, उत्पादन, वित्त व सत्ता या सर्वात समान वाटा मिळणे असा होता. या देशातील टिळक- 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे', असे म्हणू शकत होते. पण एखादा जोतिराव, एखादी सावित्री, एखादा भीमराव तेव्हा हे उद्गार काढू शकत नव्हता. कारण ब्राह्मणांना असलेला जन्मसिद्ध स्वातंत्र्याचा अधिकार ब्राह्मणोत्तर पुरुष व कोणत्याही जातीतील स्त्रीला नव्हता. टिळकांच्या स्वराज्याची संकल्पना ब्राह्मणकेंद्री होती तर जोती-सावित्री फुले यांची संकल्पना मानवकेंद्री होती. हे सावित्रीबाईंनी जोतिरावांच्या मृत्युनंतर ज्या पद्धतीने ब्राह्मणी पितृसत्तेला आव्हान दिले त्यातून नव्या युगातील महिला आता परंपरेच्या नावावर धर्मसत्ता झुगारून लावेल, असा एक संदेश त्यांनी दिलाच. तसेच दुसरीकडे जेव्हा प्लेगच्या काळात सनातन्यांनी विज्ञानाची कास न धरता अंधश्रद्धा पसरविल्या व आपल्याच लोकांचे मृत्यू ओढवून घेतले. त्या पार्श्वभूमीवर सावित्रीबाईंच्या कार्यातून लोकराज्याचा पाया अहिंसा, करुणा व मानवता या मूल्यांवर आधारित असला पाहिजे हे गांधींच्या २५ वर्षे आधी सावित्रीबाईंनी आपल्या कृतीतून दाखविले. 'पीर परायी जाणे रे' असे ते सावित्री व यशवंत दोघेही जोतिराव फुलेंच्या सत्यशोधक विचारधारेतून जग

बदलायला निघालेले खरे वारस होते.

सावित्रीबाईंची राष्ट्र-संकल्पना स्वराज्य नव्हे लोकराज्य

स्वराज्याचे संस्थापक शिवाजी यांची आई जिजाबाई. आज आपण त्यांना 'राष्ट्रमाता' म्हणून आदराने संबोधतो. जिजाबाई शहाजीच्या पतीच्या मृत्युनंतर सती गेल्या नाहीत, त्यांनी शिवाजीला आयुष्यभर साथ दिली, रणनीती शिकवली, राजकारणात व राज्य-गड व्यवस्थापनात स्वतः जातीने लक्ष घातले. त्या ब्राह्मण विधवांप्रमाणे लाल आलवणात बसून दुःख न करत बसता बहुजन ब्राह्मणेत रस्त्रियांसमोर एक वेगळा आदर्श समोर ठेवला. तसेच शिवाजी महाराजांचीसुद्धा कोणतीही पत्नी त्यांच्या मृत्युनंतर सती गेली नाही.

पेशव्यांनी मात्र सती प्रथेचे उदात्तीकरण केले व स्त्रियांचे स्वातंत्र्य व माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार हिरावून घेतला. तरी आज सर्व वाहिन्यांवरून पुन्हा एकदा बाल जरठ विवाह दाखवून ब्राह्मण स्त्रियांच्या दुःखाचा व बळी गेल्याचा इतिहास दाखवून ब्राह्मण स्त्रियांच्या समर्पणावर स्त्रीवादाचा इतिहास उभा आहे, संघर्षावर नाही हे दाखवून बहुजन स्त्रियांच्या कर्तृत्व व नेतृत्वाचा इतिहास पुसून टाकण्याची अहमहमिका सोशल नेटवर्कवर, माध्यमांतून व पाठ्यपुस्तकांतून तसेच अगदी आय. एस. एस., आय. पी. एस. अशा परीक्षांच्या अभ्यासक्रमात हा बहुजन नायिका- नायकांचा इतिहास येऊच नये, याचे विचारपूर्वक नियोजन केलेले दिसते. ब्राह्मणवादी, सनातनी लोकांचे विचार व विषमतावादी मूल्यांचा पुरस्कार करित इतिहासच बदलून टाकण्याचे प्रयत्न सुरु आहेत.

त्या पार्श्वभूमीवर कोरोना काळात आज चाललेल्या असंख्य गोष्टी या १२३ वर्षापूर्वी च्या काळातील ऐतिहासिक घटनांचा मागोवा घेत जेव्हा

आपण सावित्रीबाईंचे व जोतिरावांचे कार्य बघतो, तेव्हा या देशातील गुलामी फक्त ब्रिटिशांनी लादलेली नसून ती वर्ण व जातिव्यवस्थेनेसुद्धा लादलेली आहे, असे मांडून वसाहतवादाशी लढण्यासोबत येथील ब्राह्मणशाहीशी लढलो नाही तर खरे स्वराज्य मिळणार नाही. पण शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर ते 'सत्ता तुझी राणीबाई, जरा डोळे उघडून पाही', असे म्हणत शेतकऱ्यांचा आसूड घेऊन शासनाला जाब विचारतात. त्यामुळे नवे स्वराज्य शिवाजीप्रमाणे खऱ्या रयतेचे कसे असेल याचा सर्वकष विचार फुले यांच्या राष्ट्र संकल्पनेत होता.

या देशात अगदी ख्रिस्तपूर्व काळातील बौद्ध व जैनधर्मापासून रूढी-परंपरा झुगारणाऱ्यांचा विशेषतः असंख्य स्त्रियांचा इतिहास आहे. आज पुन्हा एकदा पुनरुज्जीवनवादी इतिहास लेखनाची टुम निघाली आहे, ज्यात ब्राह्मण स्त्रियांच्या बळी होण्याचे 'बिचाऱ्या', अबला प्रतिमेचे चित्रण आपल्यासमोर केले जात आहे. परंपरा व जातीच्या सन्मानासाठी बळी पडणाऱ्या स्त्रीचे (समाजासाठी नव्हे तर) एकटीनेच घरातच लढाई करण्याचे, स्वतःला न्याय मिळवण्यासाठी शस्त्र हातात घेण्याचे व अत्याचाराला संपविणाऱ्या काली मातेच्या रूपाचे वा देवीचे रूप वा चेटकीण रूपाचे समर्थन करणे सुरु झाले आहे. सर्वोच्च शिक्षण घेऊनही जी स्त्री आनंदीबाई आदर्श पतिव्रता जी पतीच्या आज्ञा विदेशात ऐकते व इथे आल्यावर झालेल्या आजारात एक वर्षही न जगता मरून जाते. तिच्या या मृत्यूचे व तिच्या पतीच्या कर्मठ होण्याचे मीडिया वारेमाप कौतुक करित आहे. खरेतर जास्तीत जास्त मीडिया स्त्री ही ब्राह्मणी पितृसत्तेचा, कौटुंबिक हिंसाचाराचा बळी होती, हे मांडत नाहीये. विशेषतः या कोरोना काळात जेव्हा लोक जास्त टीव्ही वा सोशल

मिडीया वापरत आहेत, तेव्हा पुन्हा सीता, मंदोदरी, अहिल्या, द्रौपदी, राणी पद्मिनी अशा स्त्रियांचा आदर्श सांगू मिथके असलेल्या आदर्शांना ते उभे करित आहेत. वास्तवात ज्या स्त्रिया झाल्यात अशा रस्त्रिया सुलताना, राणी जिजाबाई, अहिल्या होळकर, राणी अबक्का, राणी दुर्गावती, रानी लक्ष्मीबाई, झिल्कारी बाई, वनके ओबुआ, राणी चेन्नाम्मा, राणी चांदबिबी इत्यादींचे कर्तृत्व जेव्हा समोर आणत आहोत तेव्हा हे ब्रेन वॉशिंग चालले आहे. हे त्यांच्या राज्य संकल्पनेला स्त्रीला गुलाम केले, पणाला लावले तरी त्यांची सहनशीलता हीच प्रमुख कसोटी मानली जाणार आहे, हे बिंबवले जात आहे.

रखमाबाईसारख्या प्रॅक्टिस करणाऱ्या पहिल्या डॉक्टर व बालपणी लग्न केलेल्या नवऱ्यासोबत न राहण्याचा निर्णय घेऊन कोर्टात आपली लढाई जिंकणाऱ्या व भारतातील स्त्रियांसाठी कायदेशीर रूपात स्वातंत्र्य मिळवून देणाऱ्या स्त्रीचा इतिहास आज बहुजन इतिहास संशोधक समोर ठेवत आहेत, म्हणून त्यांचे महत्त्व लोकांना कळले आहे. परंतु स्त्री हक्कासाठी लढलेली बहुजन स्त्रीचा आदर्श भारतीय स्त्रीने मानू नये म्हणून परंपरावादी डॉक्टर आनंदीबाईला रखमाबाईंच्या तुलनेत मोठे दाखवायचा प्रयत्न करित आहेत.

कारण डॉक्टर झाली तरी आनंदी ब्राह्मणी पितृसत्तेच्या प्रतिकामध्ये बसते. पतीची अवज्ञा न करता स्वतःवर आजार ओढवून घेतलेली बिचारी स्वरूपाची आनंदी ते समोर उभी करित आहेत. पितृसत्तेला आव्हान न करता आधुनिक काळातील सतीत्वाची/ जोहाराची मूल्य मानणाऱ्या ब्राह्मण वा राजवंशीय स्त्रीला माहात्म्य देण्याची वा उदात्तीकरण करण्याची पण टूम निघाली आहे. (उदा. राणी पद्मावती,

(पान ३६ वर)

विचार आणि कृतीचे नवे आयाम

मिलिंद बोकील

विद्याबाळ प्रथम स्मृतिदिनाच्या कार्यक्रमात 'सान्याजणी'चे स्नेही ज्येष्ठ समाजशास्त्रज्ञ आणि साहित्यिक मिलिंद बोकील यांनी व्यक्त केलेले मनोगत.

विद्या बाळ आणि पुष्पा भावे यांच्या निधनामुळे महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात, विशेषतः स्त्रीवादी चळवळीच्या क्षेत्रात, एक प्रकारची पोकळी जाणवणे साहजिकच आहे. ह्या दोन्ही स्त्रियांनी आयुष्यभर स्त्रीवादी चळवळीची पाठराखण तर केलीच, पण महाराष्ट्राच्या एकूण सामाजिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक क्षेत्रातही आपला ठसा उमटवला. विवेकनिष्ठ तरीही लडिवाळ, विचारी आणि कृतिशील, वस्तुनिष्ठ असूनही समंजस आणि मर्मज्ञ तरीही रसाळ अशी ही दोन्ही व्यक्तिमत्त्वे होती. त्यांनी एकेकटीने तर महाराष्ट्राचे सामाजिक जीवन समृद्ध केलेच, पण दोघींनी मिळूनही अनेक उपक्रम यशस्वीपणे पार पाडले. आपल्या मायेची पाखर तरुण स्त्रीपुरुषांवर घालत असतानाच त्यांच्या हातून धडाडीने सामाजिक कार्य व्हावे, अशी तळमळ त्यांनी आयुष्यभर जपली. मुख्य म्हणजे एकाच वेळी मानवी जीवनाची अपूर्णता आणि समग्रता याचे त्यांना चांगले भान होते. त्यामुळे त्यांच्या जाण्याचे दुःख जरी असले, तरी त्यांची स्मृती जागवताना आपल्याला पुढे काय करता येईल असाच विचार करणे श्रेयस्कर होईल.

या घडीला महाराष्ट्राची सामाजिक परिस्थिती, विशेषतः स्त्रियांची स्थिती कशी आहे? या वर्षांच्या जनगणनेमधून नेमकी आकडेवारी समोर येईलच; पण ढोबळमानाने ज्या गोष्टी आपल्याला दिसतात त्यामध्ये साक्षरतेचे वाढलेले प्रमाण, शिक्षणाचा विस्तार, आयुष्यमानातील वाढ, शहरीकरण, बिगर-शेती आणि असंघटित उद्योगांवर वाढलेले अवलंबन, दूरसंचार आणि दळणवळणाचा विस्तार, एकूण जीवनाचे 'डिजिटायझेशन' आणि बाजारपेठेचा सर्वदूर झालेला शिरकाव यांचा समवेश होतो. कोविड-१९ मुळे गेल्या वर्षी सर्वच क्षेत्रांची पिछेहाट झाली. टाळेबंदीमुळे एकूण आर्थिक उलाढाल

तर आक्रसलीच शिवाय असंघटित क्षेत्रातल्या कामगारांचीही ससेहोलपट झाली. पगारदार लोक सोडले तर बाकी सगळ्याच समाजघटकांना आर्थिक झळा सोसाव्या लागल्या आणि जगणे पूर्वीपेक्षा जास्त असुरक्षित झाले. ह्या साथीमुळे राज्यसंस्थेची दमनकारी शक्ती तर समाजासमोर आलीच शिवाय सामाजिक बहिष्कृततेचेही नवे परिमाण समोर आले.

हा आघात पचवून, ज्या पूर्वीच्या ठिकाणापासून आपला समाज पुढे वाटचाल करेल ती स्थिती कशी आहे? ह्या संदर्भात जाणवणारी पहिली गोष्ट म्हणजे मुलींच्या शिक्षणाचा झालेला विस्तार. अतिवंचित समूहांमध्ये मुलींच्या शिक्षणाची स्थिती समाधानकारक नसली तरी बाकीच्या समाजामध्ये मुली मोठ्या प्रमाणावर शिक्षण घेऊ लागलेल्या दिसतात. ह्यामध्ये व्यावसायिक शिक्षणाचे प्रमाणही उल्लेखनीय आहे. ह्याचाच परिणाम म्हणून तरुण मुलींचा रोजगाराच्या क्षेत्रांमध्ये शिरकाव होतो आहे आणि अपारंपरिक रोजगारांचीही वाढ होते आहे. वरवर पाहता धक्कादायक वाटेल; परंतु केक-पेस्ट्रीज बनवणे, मेंदी-मेकअप व ब्यूटी पार्लर्स चालवणे, सेल्सगर्ल बनणे, डिजिटल व एंटरटेनमेंट क्षेत्रातील व्यावसायिक बनणे, घरात राहून ऑनलाइन कामे करणे अशा अपारंपरिक रोजगाराच्या क्षेत्रांमध्ये ग्रामीण भागातील, विशेषतः तालुक्याच्या गावातील, तरुणींचा समावेश झालेला दिसतो. ज्या ठिकाणी रोजगाराच्या संधीच उपलब्ध नाहीत, तिथे शेती आणि शेतमजुरीवरचे अवलंबन कायम आहे. मात्र तिथूनही स्थलांतराचे प्रमाण वाढते आहे. गेल्या पंधरा वर्षांमध्ये बचत गटांची जी चळवळ गावोगाव पसरली आहे त्यामुळे स्त्रियांच्या हातात पैसा खेळता राहून त्यांची बाजारपेठेशी संलग्नता वाढलेली आहे. स्त्रियांच्या हातात पैसा

राहिल्याचा एक सकारात्मक परिणाम म्हणजे त्यांनी मुलींच्या शिक्षणाला दिलेले उत्तेजन. मुलींचे शिक्षण व रोजगाराचा जो विस्तार झालेला दिसतो त्यामध्ये बचत गटांचे योगदान फार मोठे आहे.

दुसरी एक बदललेली स्थिती म्हणजे घराघरांमध्ये शौचालये, गॅस-जोडण्या आणि वीजेवरची उपकरणे आल्यामुळे स्त्रियांची कुचंबणा, कष्ट आणि स्वयंपाकघरातील अडकलेपण यामध्ये पूर्वीपेक्षा फरक पडलेला आहे. ज्या ठिकाणी पिण्याच्या पाण्याची आणि इतर सुविधांची टंचाई आहे, तिथले जगणे अद्यापही कष्टाचे आहे; परंतु बाकी ठिकाणी हे सकारात्मक बदल घडताहेत. सॅनिटरी नॅपकिनसच्या प्रसारामुळे ह्या संदर्भातील कुचंबणा आणि अनारोग्य कमी झाले आहे. कुटुंबनियोजनाची साधने आणि गर्भपाताची सुविधा यामुळे संततिनियमन सुकर झाले. अपत्यांची संख्या कमी झाल्याने मुलींच्या पोषणावर आणि शिक्षणावर होत असणारा विपरित परिणाम कमी झाला आहे. स्त्री-भ्रूणहत्येला कडक प्रतिबंध केल्याचेही सकारात्मक परिणाम झाले आहेत. मोबाईल, इंटरनेट, व्हॉट्सअप आणि अशाच इतर साधनांमुळे सामाजिक मोकळेपणा आणि संभाषणात्मक धाडस वाढलेले आहे. शिक्षणासाठी वा रोजगारासाठी आपल्या घरापासून लांब जाणे किंवा लांबच्या गावी राहणे ह्याचे मुलींमधले प्रमाण वाढते आहे. ह्या कारणांमुळे मुलींचे होणारे स्थलांतर ही गेल्या काही वर्षांमधील वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्ट राहिलेली आहे.

हे जे बदल होत आहेत, ते केवळ तांत्रिक प्रगतीमुळे वा आर्थिक चलनवलनामुळे नाही तर त्यामागे स्त्रियांमध्ये झालेली जाणीवजागृती हेही एक प्रमुख कारण आहे. आणि ही गोष्ट होण्यामागे महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी

चळवळीचा मोठा हातभार लागलेला आहे. उदाहरणार्थ, स्त्रियांचे बचतगट हे जरी मुळात आर्थिक स्वावलंबनासाठी तयार झाले तरी स्वयंसेवी संस्थांनी त्यांना जो प्रशिक्षणाचा आणि राजकीय-सामाजिक जाणिवेचा ऐवज पुरवला (लिंगभाव समानता, कौटुंबिक हिंसाचाराला विरोध, स्थानिक राजकारणातला सहभाग, सांस्कृतिक आदानप्रदान, जातिभेदविरोध, बालविवाहाला प्रतिबंध, इत्यादि) त्यामुळे ही जाणीवजागृती झालेली आहे. महाराष्ट्राने अभिमान धरावा, अशी ही गोष्ट आहे आणि याचे श्रेय निःसंशय स्त्रीवादी चळवळीकडे जाते. तसे पाहिले तर बचतगटांची चळवळ ही महाराष्ट्रापेक्षा आंध्र प्रदेश किंवा तमिळनाडूमध्ये अधिक विस्तारलेली आहे, पण महाराष्ट्रातल्या बचतगटांना-फुले, आगरकरांपासून सुरु झालेल्या आणि विद्याताई-पुष्पाबाई सारख्या स्त्रियांनी वाढवलेल्या- स्त्रीवादी, सम ताडिष्ठित चळवळीचे जे अधिष्ठान आणि पाठिंबा आहे तसा त्या राज्यांमध्ये नाही.

अशा टप्प्यावर आपण आलेलो असताना पुढची दिशा काय असू शकते? ह्याचा विचार प्रामुख्याने दोन प्रतलांवर केला पाहिजे. एक म्हणजे विचारांच्या पातळीवर आणि दुसरा कृतीच्या पातळीवर. ही गोष्ट अर्थात खरीच की, 'विचारातून कृती- कृतीतून शिकणे- आणि पुन्हा कृती' असे क्रियाचक्रच नेहमी उंचावत न्यायचे असते. यातील कृतीच्या पातळीवर ज्या घडामोडी घडताहेत त्या पुष्कळ अंशी समाधानकारक आहेत. म्हणजे सामाजिक चळवळींमध्ये महाराष्ट्रातील स्त्रियांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणावर तर आहेच शिवाय अनेक उपक्रमांचे नेतृत्वही त्यांच्याकडे आहेत. आदिवासींचे जमीनहक्क, धरणग्रस्तांवरचा अन्याय, शिक्षणाचा हक्क, कौटुंबिक हिंसाचार, भटक्या-

विमुक्तांचे संघटन, प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन, असंघटितांचे प्रश्न अशा अनेक मुद्द्यांवर महाराष्ट्रातील कार्यकर्त्या कृतिशील असलेल्या दिसतात. या प्रश्नांच्या समग्रतेचे त्यांना चांगले भान आहे आणि त्या त्या प्रश्नावर आवश्यक असणाऱ्या रणनीतीचेही; ज्यामध्ये जनवकिली, लोकजागृती, धोरण-बदल, न्यायालयीन हस्तक्षेप, लोकसंघटन, सत्याग्रह इत्यादींचा समावेश होतो. ह्या सगळ्या प्रश्नांमध्ये स्त्री-पुरुष समतेचा किंवा लिंगभाव-समानतेचा मुद्दा लावून धरला पाहिजे, याचीही त्यांना चांगली जाणीव आहे. ह्यामध्ये काही क्षेत्रे अशी आहेत की, ज्यात अर्थातच अधिक कृतिशीलतेची गरज आहे. उदाहरणार्थ, भटक्या-विमुक्त समाजांतील स्त्रियांचे संघटन आणि जाणीवजागृती. हा एक घटक अद्यापही असा आहे की ज्याच्यापर्यंत स्त्रीवादी चळवळ पुरेशी पोहोचलेली नाही. दुसरे क्षेत्र आहे ते प्रत्यक्ष, सहभागी लोकशाहीचे. पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढावा ह्यासाठी पुष्कळच काम झालेले आहे आणि महिलांनी राजसत्ता हस्तगत करावी ह्यासाठीही प्रयत्न झालेले आहेत. स्थानिक स्वराज्यसंस्थांमध्ये स्त्रियांना ५० टक्के आरक्षण मिळाल्याने बऱ्याच अंशी हे उद्दिष्ट सफलही झालेले आहे. स्त्री-सरपंचांनी आणि सदस्यांनी अनेक अडचणींना तोंड देत उल्लेखनीय कार्य केल्याची उदाहरणे कायम समोर येत असतात. मात्र राजसत्तेत स्त्री-प्रतिनिधी गेल्यामुळे आपल्याकडची लोकशाही-प्रक्रिया सुधारली किंवा राजसत्तेचे चारित्र्य सुधारले असे अद्याप झालेले नाही. ह्याचे मुख्य कारण म्हणजे आपण जिची कामना करतो आहोत ती 'राजसत्ता' आहे; लोकसत्ता नव्हे. प्रातिनिधीक लोकशाहीला जोपर्यंत थेट, प्रत्यक्ष आणि सहभागी लोकशाहीची जोड मिळत नाही, तोपर्यंत निव्वळ प्रतिनिधी बदलून

परिवर्तन होत नाही. निवडून दिलेले प्रतिनिधी जर राजसत्तावादी असतील आणि 'राजनीती' करत असतील तर मग ते पुरुष असोत की स्त्रिया; यामुळे फार फरक पडत नाही. स्त्रियांना ह्या व्यवस्थेत 'को-ऑप्ट' तरी करून घेतले जाते किंवा त्या पुरुषांसारख्या वागायला लागतात. ७३वी घटनादुरुस्ती होऊन आता तीस वर्षे व्हायला झाली तरी हे वास्तव बदललेले नाही. ते जर बदलायचे असेल तर स्त्री-प्रतिनिधी निवडून पाठवण्याबरोबरच, स्त्रियांनी प्रत्यक्ष लोकशाहीची जी यंत्रणा आहे - ग्रामसभा- तिच्यावर आपला ताबा मिळवला पाहिजे. ह्या संदर्भात काही आदिवासी क्षेत्रे सोडली तर पुरेसे काम झालेले नाही. मुख्य म्हणजे, काही अपवाद वगळता, महाराष्ट्रातील स्त्री-कार्यकर्त्यांनी ग्रामसभेच्या ह्या सुप्त शक्तीकडे आणि स्त्रियांना मिळू शकत असलेल्या अवकाशाकडे गंभीरपणे पाहिलेले नाही. ७३व्या घटनादुरुस्तीच्या आशयानुसार 'महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम' मध्ये सुधारणा करणे हा एक मोठा अजेंडा आहे, पण त्यावर महाराष्ट्रात चळवळ उभी राहिलेली नाही. शहरी भागासाठी जी ७४वी घटनादुरुस्ती आहे, ती तर अपुरी आणि संदिग्ध आहे. तिच्यामध्ये सुधारणा करून शहरी नागरिकांना स्वशासनाचा हक्क मिळवून देणे हा तर फार लांबचा पल्ला आहे; आज जणू काही स्वप्नवत वाटणारा. आपण जर परिवर्तनवादी, पक्षातीत, नागरी सामाजिक कृतीप्रक्रियांचा भाग असू (नॉन-पार्टी, सिव्हिल सोसायटी, ट्रान्सफॉर्मेटिव्ह पॉलिटिक्स) तर मग आपण 'राजनीती'च्या ऐवजी 'लोकनीती'ची कास धरली पाहिजे, ही स्पष्टता लखलखीतपणे व्हायला हवी. ती असली की मग गोंधळ होत नाही.

हे झाले कृतीच्या पातळीवर. विचारांच्या म्हणजे अभ्यासाच्या पातळीवर जेवढे करू तेवढे थोडेच

आहे. पाश्चिमात्य देशांत स्त्रीवादी चळवळीचा वैचारिक अवकाश हा सतत वाढत राहिलेला असतो. नवनवीन संकल्पना तर येत असतातच शिवाय त्यांचे परिवर्तनकारी उपयोजनही होत असते (उदाहरणार्थ 'मी टू' चळवळ). संकल्पनांचे आदान-प्रदान हे देश-काल-परिस्थितीच्या सीमा ओलांडून होत असल्याने ह्या चळवळींचे पडसाद भारतातही उमटलेले आहेत आणि ही स्वागतार्ह अशीच गोष्ट आहे. मात्र हे होत असतानाच आपण आपल्या परीनेही ह्यात वैचारिक भर घालायला पाहिजे आणि त्यासाठी आपल्याकडेही वैचारिक उत्क्रांती व्हायला पाहिजे. तशी होण्यासाठी सातत्याने अभ्यास होत राहिले पाहिजेत. सामाजिक क्षेत्रामध्ये अभ्यासकांची, विशेषतः स्त्री-अभ्यासकांची पलटणच्या पलटण उभी असणे आवश्यक आहे. मात्र या बाबतीतली परिस्थिती उत्साहवर्धक नाही. एकाच उदाहरणावरून हा मुद्दा स्पष्ट होईल. इरावती कर्वे ह्या जागतिक किर्तीच्या ख्यातनाम मराठी मानवशास्त्रज्ञ (अँथ्रोपॉलॉजिस्ट). त्यांचे निधन १९७० साली झाले. तेव्हापासून गेल्या ५० वर्षांत एकही मराठी स्त्री-मानवशास्त्रज्ञ महाराष्ट्रात निर्माण झाली नाही! हे कशाचे लक्षण आहे? मानवशास्त्र हा आपल्या जिव्हाळ्याचा विषय नाही का? हे शास्त्र आपल्या भोवतीच्या समाजाचे आपले आकलन समृद्ध करत नाही का? की महाराष्ट्रात मानवशास्त्राचा अभ्यास करावा असे विषयच मिळत नाहीत? थोड्याफार फरकाने हीच परिस्थिती इतर विद्याशाखांची आहे. ज्यांना मानवशास्त्रे (ह्युमॅनिटीज) म्हणतात त्यांचे अध्यापन करणाऱ्या स्त्रिया पुष्कळ आहेत; परंतु आपल्या स्वयंप्रज्ञेने नवे सिद्धान्त करणाऱ्या, नवे विचारव्यूह मांडणाऱ्या, नव्या ज्ञानाची भर घालणाऱ्या आणि समाजाला खडबडून जागे करेल असे संशोधन करणाऱ्या स्त्रिया किती

आहेत? (महाराष्ट्रीय पुरुषांबाबतही असेच म्हणता येईल, पण इथे आपण स्त्रियांविषयीच्या आस्थेने बोलत आहोत). महाराष्ट्रातल्या सगळ्या हुशार मुली गेल्या कुठे? चळवळींमध्ये अनेक बुद्धिमान स्त्रिया आहेत; परंतु त्यांच्या बौद्धिक क्षमतांचे रूपांतर अभ्यासामध्ये का होत नाही?

विद्याताई आणि पुष्पाबाई यांच्या योगदानाच्या पार्श्वभूमीवर जर ह्या परिस्थितीकडे आपण बघत असू तर मग आपल्या सामाजिक-सांस्कृतिक-साहित्यिक विचारविश्वामध्ये अनुक्रमे तीन गोष्टींची आवश्यकता आहे असे लक्षात येईल - सखोलता, सघनता आणि सूक्ष्मता. सामाजिक विश्लेषणामध्ये सखोलतेची आवश्यकता आहे. कारण आपल्याकडील प्रत्येक प्रश्नाची पाळेमुळे ही फार खोल गेलेली असतात - आपल्या इतिहासात, सामाजिक संरचनेत, आपल्या मानसिकतेत आणि नेणिवेतसुद्धा. ही खोली (डेप्थ) जर आपण समजून घेतली नाही तर सामाजिक प्रश्नांचे आपले आकलन हे उथळ आणि तोकडे राहिल आणि त्या प्रश्नांचे नेमके उत्तर आपण शोधू शकणार नाही. म्हणून ही सखोलता समजून घेण्याची किंवा खोलात जाऊन विचार करण्याची सवय आपण लावून घेतली पाहिजे. आपल्या विश्लेषणाची पद्धती ही नेहमी ऐतिहासिक, संरचनात्मक (स्ट्रक्चरल), सामाजिक-मानसशास्त्रीय (सायको-सोशल) आणि अर्थातच तात्त्विक किंवा सैद्धान्तिक राहिली पाहिजे. उदाहरणार्थ, आपण जर कोरोना काळात झालेल्या स्थलांतरित मजुरांच्या ससेहोलपटीची चर्चा करत असू तर मग केवळ तात्कालिक कारणांपाशी न थांबता; 'श्रम' या विषयी आपल्याकडे काय सिद्धान्त झाले आहे, श्रम व श्रमिकांचे ऐतिहासिक शोषण कसे होत आले आहे, श्रम व श्रमिकांकडे बघण्याचा आपला सामाजिक-मानसिक दृष्टिकोण

काय राहिला आहे, या प्रश्नाचे लिंगभावात्मक परिमाण काय आहे आणि सध्याच्या धोरणांचे अपयश कसे आहे अशा तऱ्हेने खोलात जाऊन विश्लेषण करणे योग्य राहिल.

सांस्कृतिक विश्लेषणामध्ये सघनता असणे जरूरीचे आहे. म्हणजे जे प्रश्न खरोखरच सघन (सबस्टॅन्टिव्ह) आहेत त्यांच्यावर आपण लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. निव्वळ वावदूक, बिनम हत्वाच्या किंवा खोट्या अस्मितांच्या प्रश्नांवर आपला शक्तीपात करणे योग्य नाही. उदाहरणार्थ, मराठी भाषेला अभिजात दर्जा मिळवून देण्याचा मुद्दा. हा एक ज्याला स्पष्टपणे 'नॉन-इश्यू' म्हणता येईल असा मुद्दा आहे. मराठी ही अभिजात भाषा आहे की नाही हा मुद्दा निराळा, पण मुळात ती तशी असण्याची आवश्यकता आहे का? आपली भाषा ही अभिजात म्हणजे classical or archaic असण्याऐवजी आधुनिक (मॉडर्न) आणि बहुमिश्र (सिंक्रेटिक) असणे जास्त अभिमानास्पद नाही का? अभिजात म्हणून तिच्या शवपेटीवर खिळा ठोकण्याऐवजी ती जिवंत आणि सळसळती कशी राहिल ह्यात आपली शक्ती घालायला नको का? आणि ही मागणी तरी आपण कोणाकडे करतोय? दिल्लीतल्या सरकारकडे? जे आपणच निवडून दिलेलं आहे त्याकडे? ते हा निर्णय करायला सक्षम आहे का? आपण कोणते नग निवडून दिले आहेत ते आपल्याला चांगले माहित आहे. मग आपण त्यांच्याकडे ही याचना कशासाठी करतोय? काही शे-दोनशे कोटी रुपयांच्या अनुदानासाठी? तेवढे अनुदान तर आपल्याकडची कोणतीही महानगरपालिका देऊ शकते! शिवाय ह्यात भाषिक अस्मिता आणि स्वाभिमान तरी कुठे आहे? आपण बिनमहत्वाच्या मुद्द्यांवर आपली शक्ती खर्च करून, सर्वसामान्य जनतेला कसे खुळे बनवतो; याचे हे उत्तम उदाहरण

आहे.

साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये जर या घडीला कशाची गरज असेल तर ती आहे सूक्ष्मतेची. सध्या समाजमाध्यम च्या आणि डिजिटल मनोरंजनाच्या गदारोळात सूक्ष्मता, संदिग्धता आणि सायुज्यता हे जे साहित्याचे मूलभूत गुण आहेत ते हरवत चालले आहेत. याचे मुख्य कारण म्हणजे आपली साहित्याची जाणीवच दुबळी होते आहे (मातृभाषेतून शिक्षण न देण्याचे जे दूरगामी परिणाम होणार आहेत, त्यातलाच हा एक). ज्या साहित्यामध्ये ही सूक्ष्मता आहे, त्या साहित्याची आपल्याला कदर आहे का? त्याचा आस्वाद आणि समीक्षा करण्याच्या पद्धती आपण नित्यशः विकसित करतो आहोत का? मुळात ही सूक्ष्मता आपल्याला समजते का? उदाहरणार्थ, गौरी देशपांडे किंवा सानिया ह्या लेखिकांच्या साहित्यातील सूक्ष्मतेचे यथार्थ आकलन आपल्याला झाले आहे का? त्यांच्या साहित्याची पुरेशी समीक्षा आपण केली आहे का? गौरी देशपांडे गेल्यानंतर त्यांच्यावर पुस्तक निघाले; पण त्या ह्यात असताना आपण काय केले? आपल्या बटबटीत, पुरुषी आणि राजनीतीग्रस्त साहित्यव्यवहारात ह्या आणि इतर लेखिकांच्या योगदानाची आपण काय बूज ठेवतो? आणि आपला साहित्यव्यवहार जर ती ठेवत नसेल तर कृतीच्या पातळीवर आपण काय करायला पाहिजे? संमेलनांच्या गलबल्यात 'को-ऑप्ट' होण्यात धन्यता मानायची की आपले स्वतंत्र परिप्रेक्ष्य आणि स्वतंत्र साहित्यिक अवकाश निर्माण करायचा? ज्या व्यक्तीला साहित्याच्या या मूलभूत स्वरूपाची आणि आपल्या लेखक म्हणून असणाऱ्या आत्मभानाची तेजस्वी जाणीव असते ती कधीही अशा व्यवहारात सामील होत नाही. (या वर्षी सानिया यांना साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाची 'ऑफर' आली असता

त्यांनी निस्पृहपणे ती नाकारली. निस्पृहतेची किंमत उपेक्षा असते हे माहित असूनही असे करणे हीसुद्धा लेखनासारखीच एक गंभीर, साहित्यिक कृती आहे. साहित्य संमेलनात दरवर्षी गाडाभर अन्न आणि एका भिडस्त व्यक्तीचा बळी दिला जातो. आपला तसा बळी जाऊ घायचा नाही, हे शहाणपणही त्यामागे आहे.)

सारांशाने, जर एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या २५ वर्षांच्या टप्प्यावर आपण उभे असलो आणि आधी म्हटले तसे विद्याताई आणि पुष्पाबाई यांच्या नंतरच्या विचारविश्वाचा आणि कृतिकार्यक्रमाचा विचार करत असलो तर मग आपल्या सामाजिक आकलनाची खोली वाढवणे, जे बहिष्कृत किंवा अलग पडलेले समूह आहेत त्यांना आपल्या कृतिकक्षेत्रात आणणे, खऱ्या महत्वाच्या प्रश्नांना भिडणे आणि साहित्यादि कलांच्या उत्कर्षातून आपले जीवन अधिकाधिक अर्थपूर्ण बनवणे हेच आपल्यासमोरचे ध्येय राहते. आपले सामाजिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक विश्व हे संपन्न आणि सतेज कसे राहिल, त्याम धला अन्याय व विषमता दूर होऊन न्यायभावाची जपणूक कशी होईल, लिंगभावादी भेदांचा अंत होऊन जगणे अधिक सभ्य आणि सुसंस्कृत कसे होईल आणि स्त्रीवादी जाणीवजागृतीची प्रकिया गतिमान कशी राहिल या दिशेनेच आपल्याला पावले टाकावी लागतील. तसे झाले तरच ह्या दोघांचे आणि त्यांच्या सोबतच्या इतर अनेकींचे आयुष्य सार्थकी लागले, असे होईल.

मिलिंद बोकील

•••

कथा

रेऊ कथा स्पर्धा २०२०
पारितोषिक प्राप्त कथा

विस्कटलेलं माहेरपण

योगिनी श्रीनिवास पाळंदे

जनीच्या हातात आज एक जुनी प्रवासी बॅग होती. कामावरच्या ताईनी तीनचार वर्षांपूर्वी एका दिवाळीत साफसफाईच्या वेळी जुनं सामान काढलं, आणि जनीला त्यांच्या जुन्या साड्यांसोबत ही बॅगसुद्धा मिळाली होती. बॅग भरताना तिला तिच्या माहेरची आठवण येत होती. एरवी एप्रिल महिन्यात मुलांच्या परीक्षा झाल्या की त्यांना घेऊन माहेरी जातेवेळी; जनी हीच बॅग भरत असे.

आज ती एकटी चालली होती... माहेरी नव्हे, तर कोविड सेंटरला.

बॅगेत तिचे आठ दिवसाचे कपडे होते. तशा सूचनाच वस्तीतल्या सगळ्या बाधित लोकांना दिल्या गेल्या होत्या. वस्तीच्या लांबलचक कट्ट्यावर अंतराअंतराने लोक बसले होते. त्यामध्ये जनीसुद्धा होती. प्रत्येकाच्या चेहेऱ्यावर पांढराशुभ्र मास्क होता आणि त्यावर तो देणाऱ्या नगरसेवकाचं नाव छापलं होतं! हातात प्लास्टिकच्या पाण्याच्या बाटल्यासुद्धा एकसारख्या रंगाच्या होत्या, त्यावरही नगरसेवकाच्या पक्षाचं चिन्ह छापलेलं होतंच. दोन दिवसांपूर्वी वस्तीतली सात-आठ माणसं पॉझिटिव्ह आल्यावर, एकच हाहाकार उडाला होता. पेपर, चॅनेलवाले आणि स्थानिक नगरसेवक व पुढारी या सगळ्यांनाच त्या घटनेमध्ये हात धुवून घ्यायचे होते. पॉझिटिव्ह रिपोर्ट आल्या दिवसापासूनच वस्ती राजकीय रंगात रंगायला लागली होती. आठ जणांच्या रिपोर्टसोबत बातमीसुद्धा आली होती. बातमी होती संध्याकाळी टीव्ही चॅनेलवाले येणार अशी!

चॅनेलवाले संध्याकाळी येणार म्हणून बाया, जरीच्या साड्या नेसल्या, पोराना त्यांचे मास्क काढायला लावून पावडरबिबडर लावून, केसांचा भांग पाडून तयार केलं.

चॅनेलवाल्यांनी झाडून सगळीकडचं शूटिंग घेतलं. लावलेला मास्क हळूच काढून, बाया त्याला बाईट देत होत्या. त्यांच्या जरीच्या साड्या आज कामी

आल्या होत्या. गोळा झालेल्या पोराना लांब लांब उभं राहायचा सल्ला देऊन त्यांच्या गुपचेही फोटो काढून झाले होते.

जनी या साऱ्या गदारोळात, तिच्या घरात एकटीच बसली होती. दोन दिवस तिला कणकण होती. घसा दुखत होता. इतर वेळी ह्या दुखण्याकडे तिने लक्षही दिलं नसतं. तसं तर याही वेळी लक्ष न देता ती कामं करतच होती. पण वस्तीवर डॉक्टर लोकांची टीम आली. आणि लक्षणं असलेल्या साऱ्यांना त्यांनी बाजूला काढलं. त्यात जनीचाही नंबर लागला होता. घशातला नमुना तपासायला देऊन त्या सर्वांना काळजी घ्यायला सांगितलं होतं. रिपोर्ट घेऊन महानगरपालिकेच्या माणसांची टीम आली होती. वीसपैकी आठ जण पॉझिटिव्ह आले, ज्यामध्ये जनीचाही समावेश होता.

“तुमचं घर छोटं आहे, याची आम्हाला कल्पना आहे. पण तरीही वेगळे बसा. बाजूला बसा, घरात कुठल्याही वस्तूला हात लावू नका. घरात काम करू नका. आम्ही एक दोन दिवसात तुमच्या वस्तीतल्या सगळ्या पेशंट्सची एका कोविड सेंटरवर सोय करणार आहोत. तोपर्यंत मात्र तुम्ही काळजी घ्या,” असं त्या आलेल्या लोकांच्यापैकी एकाने सांगितलं होतं.

बाजूला बसा, या शब्दांना जनी मनात हसली होती. नाहीतर काय! तिच्या माहेरी माळ होती. आजीआजोबांसकट सगळेच माळकरी. त्यामुळे त्या चार दिवसात बाजूला बसायला लागायचंच. तेवढा एक कर्मठपणा सोडला तर प्रेम, माया, सात्त्विक आहार आणि उत्तम संस्कार. सगळं सगळं आध्यात्मिक वातावरण. घरात कुणी आवाज चढवायचा नाही की भांडायचं नाही. खोटं बोलणं नाही, दारुबिरु नाही.

जनी आजवरच्या आयुष्यात कधीही खोटं बोलली नव्हती.

महानगरपालिकेची माणसं सूचना देऊन निघून गेली आणि जनी हातात रिपोर्ट घेऊन घरात शिरली. मला

बाजूला बसायला सांगितलंय. आता कुठे हात लावता नाही येणार, असं जनीने थोरलीला सांगितलं.

तशीही तिन्ही पोरं, शाळा बंद असल्यामुळे घरीच होती. मोठीने मान डोलावली. जनीच्या अंगाजवळ येणाऱ्या तिच्या धाकट्याला मोठीने बाजूला ओढल्यावर, ते केकाटून रडायला लागलं.

तेवढ्यात पलीकडचा बबड्या, धान्य वाटपाची बातमी घेऊन आला.

“दादा, लवकर चला, आपला नगरसेवक आहे ना, त्याचा धान्याचा ट्रक आलाय. मोठ्या पिशव्या घेऊन बोलावलंय. लवकर चला. नाहीतर गर्दी होईल.”

खरं म्हणजे जनीने मागच्याच आठवड्यात महिन्याचा किराणा भरून ठेवला होता. आता कुठून काही आणायची गरजच नव्हती. ती नको नको म्हणत असताना तिच्या विरोधाला न जुमलता तिच्या नवऱ्याने जाऊन लायनीत नंबर लावला आणि दोन महिन्यांचा शिधा पदरात पाडून घेऊन आलासुद्धा.

कोविडचा चान्स घेऊन वस्तीवर स्थानिक आमदारांनी, धान्य वाटपासोबत बऱ्याच इतरही गोष्टींचं वाटप केलं होतं. प्रत्येक घरी, चार चादरी, पक्षाचं चिन्ह असलेले मास्क, सॅनिटायझर, साबण, कुठल्याशा साबुदाणा गोळ्यांची पाकीटं!

हे सगळं कमी म्हणून की काय पण दुसऱ्या एका पक्षाच्या आमदारांनी येऊन पुन्हा एकदा पाच पाच किलो धान्य दिलं. वस्ती आता मस्तीत होती. सात-आठ पेशंट्समुळे तीन-चार महिन्यांच्या जेवणाचा प्रश्न सुटला होता. धान्य वाटपावेळी पुन्हा एकदा फोटोचा कार्यक्रम झाला होता.

जनी कुठल्याच लाईनीतही नव्हती की फोटोतही नव्हती. फोटोबिटोमध्ये तिला रस नव्हता. तिच्यासाठी धान्य मिळाल्याचं समाधानच खूप होतं.

नवरा लाईन लावून धान्य आणतो आहे, हे खरंतर तिला मनातून पसंत नसलं तरीही ती कुठंतरी निश्चित मात्र

झाली होती.

नवरा एका सोसायटीत वॉचमनची नोकरी करायचा.

कोविडमुळे तीन महिने नवरा कामावर जात नव्हता. सोसायटीनेच आम्हाला सध्या वॉचमन नको आहे, असं सांगून त्याला घरीच बसवलं होतं.

आगीचा बंब जेव्हा वस्तीत आला तेव्हा समस्तांस आश्चर्यच वाटलं आणि अक्षरशः म्हातारीकोतारीसुद्धा खुरडत खुरडत, झोपडीच्या बाहेर आली, मजा बघायला. पाहतात तो काय, त्या बंबाच्या गाडीतून बाहेर पडलेल्या चौघांनी, हातात यंत्र घेऊन सगळ्या वस्तीत औषधाचा फवारा मारायला सुरुवात केली. प्रत्येक घराला आतून बाहेरून फवारणी झाली. झाडाचा पार, बसायचा सिमेंटचा कड्डा, पाण्याचा नळ, तिथले संडास. काही काही म्हणून सोडलं नाही फवारणीवाल्यांनी.

त्यांना सूचनाच होत्या तशा. स्मार्ट फोन असलेल्या दोन-चार पोरांनी त्या फवारणीकरांसोबत सेल्फीसुद्धा काढला.

वस्तीवाले खुश होते. आज पॉझिटिव्हवाल्यांना न्यायला बस येणार होती. सगळे भाग्यवान पॉझिटिव्ह, कड्ड्यावर त्या बसचीच वाट पाहात बसले होते! बसची वाट पाहता पाहता जनीच्या डोळ्यासमोर गेल्या तीन दिवसातल्या सगळ्या घटना तरळून गेल्या.

एरवी कामावर जाताना बसच्या शेवटच्या पायरीवर लॉबकळत जाणाऱ्या जनीला या सगळ्याचंच अप्रूप वाटत होतं.

बस आली.

प्रत्येकाला स्वतंत्र सीट, गडबड नाही. धक्काबुक्की नाही. घामट गर्दी नाही.

बस सुटली.

जनी खूश होती!

घरची चिंता नाही. दोन-दोन नगरसेवकानी दिलेलं धान्य! कमीतकमी तीन महिने तरी पुरेल.

मोठी आता हाताशी आली आहे. ती करते सगळा स्वैपाक. बारकी दोन आहेत, त्यांना नवरा बघेल. नाहीतरी घरीच आहे तो!

खरं म्हणजे एप्रिल आणि मे महिन्यात घरी बसल्यानंतर सोसायटीने त्याला जून महिन्यापासून कामावर बोलावलं होतं; पण जनी पॉझिटिव्ह निघाल्याचं समजल्यावर त्या समजूतदार सोसायटीवाल्यांनी दोन महिन्याचा पगार हातात दिला आणि पंधरा दिवस येऊ नको, असं सांगितलं होतं.

रिकाम्या रस्त्यावरून बस सुसाट सुटली होती. जनीचा ताप खरंतर कधीच

उतरला होता, त्यामुळे तिला थंडी वाजतच नव्हती. उलट गारगार स्वच्छ हवेचे झोत तिला सुखवत होते. बसमध्ये जनीच्या मागे-पुढे, तिच्याच वस्तीतल्या तिच्या पॉझिटिव्ह सख्या बसल्या होत्या. मास्करखालून कर्कश गप्पा, खिदळणे, धमाल चालू होती. सगळा निश्चित मामला!

बस शहराबाहेरच्या एका कॉलेजला पोचली.

कॉलेजचं आवार अती भव्य होतं. तिथे सरकारतर्फे सगळी कोविड व्यवस्था केलेली होती.

कसलं सुंदर आवार. पाऊस कोसळून गेला होता. हवेत ओला ओला गारवा. पाऊस पिऊन क्षुधा-तृप्त बहरलेले घनदाट वृक्ष, हिरवकंच लुसलुशीत गवत! जनीला तिच्या माहेरची फोफावलेली, हिरवी शेतं आठवत होती. आधारकार्ड पाहून, नावाची खातरजमा करून, रजिस्टरला नोंद झाली. सगळ्या बायकांना त्यांच्या त्यांच्या खाटा मिळाल्या. आता फक्त विश्रांती! पलंगावर अंग टाकल्यावर जनीच्या अंगावर सुखद शिरशिरी आली.

बाळंतपणातसुद्धा न मिळालेली विश्रांती ह्या कोविडभाऊमुळे मिळत होती. या वर्षी माहेरी जायला नाही मिळालं तरी हे सरकारी माहेरपण तिला विनासायास मिळालं होतं.

सध्या जनीचं भाग्य फळफळलेलंच होतं. महिला स्पेशल वॉर्ड!

तिच्या अलीकडे आणि पलीकडे तिच्या वस्तीतल्या पॉझिटिव्ह शेजारणींच्या खाटा! सकाळी गरम गरम, आलं घातलेला गोड चहा, बिस्किट, नाश्ता, दुपारी हातात गरम जेवणाचं ताट. त्यानंतर झोप, पुन्हा चहा. रात्रीचं गरम जेवण, त्यानंतर हळद-दूध. शिवाय शेजारणींशी पोटभर गप्पा

दुसरं माहेरपणच जणू! डॉक्टर येत होतेच, तपासत होते, चौकशी करत होते, हाताच्या बोटाला चिमटीत पकडणार कसलं तरी छोटं यंत्र लावून पाहायचे.

त्या कसल्याशा गनने ताप बघत होते. ताप या शब्दाने जनीला हसू यायचं.

तिचा रोजचा ताप वेगळा होता ना! रोजच्या जगण्याच्या लढाईचा ताप!

पहाटे उठा, स्वैपाक रांधून ठेवा, कामावर जायला बसच्या लाईनीत उभे रहा, ती दुर्गंधगर्दी! नकोसे स्पर्श, कामावर पोचल्यावर पडेल ते आणि पडेल तेवढं काम, संध्याकाळी पाय लटलट व्हायचे. घरी येताना पुन्हा तीच बस, गर्दी, स्पर्श, पुन्हा स्वैपाक आणि रात्री नवऱ्याचं ओरबाडणं!

जनीला अलीकडे वीट आला होता, पण 'त्यातून' सुटका नसायची. पलीकडेच, मोठी होत चाललेली पोरं, जेवून झोपलेली असायची. जनी कानकोंडी होत असे. झिंगून आलेल्या नवऱ्याच्या, मदिराष्टकातल्या शिव्यांच्या ओव्या ऐकत त्याला जेवण वाढायचं जेवणनिम्मं ताटात.. निम्मं बाहेर. नुसता ओरबाडसूर!

फक्त अन्नच नव्हे, तर सगळं सगळं ओरबाडणं!!!! टेर प्यायचा, ढेर जेवायचा, आणि कार्यभाग झाल्यावर घोर झोपायचा. घोराष्टक! दीड खणी रूममधलं त्याचं घोराष्टक. मर मर मरून, दम दम दमूनही जनी टक्क जागी राहत असे. पहाटे कधीतरी डोळा लागतानाच तिची उठायची वेळ व्हायची! कोविडने मात्र या सगळ्यातून सुटका केली होती. कोविड सेंटरमधल्या शुभ्र पलंगावर तिला सायीसारखी मऊ मऊ झोप लागत होती. चुरचुरीत चादरी, गुबगुबीत उशा. मोठाच्या मोठा स्वच्छ हॉल, अंतरा अंतरावर ठेवलेल्या खाटा, मुबलक पाणी असलेले संडास, स्वच्छ न्हाणीघरं, रोज सकाळी बारीक आवाजातली अभंगांची कॅसेट लावायचे. लहानपणी पहाटवेळी गोड आवाजात आजी भजनं म्हणायची. जनी मनाने माहेरात शिरलेलीच होती. माहेरासारख्याच प्रेमाने, मायेने, काळजीने वागणारे कितीतरी स्वयंसेवक. खाण्यापिण्याची रेलचेल. फक्त आणि फक्त सक्तीची विश्रांती. सगळंच स्वप्नवत.

माहेरी गेल्यावर सासरघरचीच काय पण मुलांचीही आठवण त्रास नाही देत. अगदी तसं झालं होतं जनीचं.

नाही म्हणायला थोरली फोनवर रोज एकदा बोलत होती तिच्याशी. आणि एखाद्यावेळी नवरासुद्धा.

बघता बघता आठ दिवस संपलेसुद्धा.

त्यांच्या सर्वांच्या तपासणीचा अहवाल आला. सगळे रुग्ण पूर्ण बरे झाले होते. आदल्या रात्री त्यांना सगळ्यांना कल्पना दिली होती, उद्या सर्वांना घरी सोडणार होते. जनी गलबलून गेली होती. बरं झाल्यावर तिच्या पोटात गोळा आला होता. पुन्हा तेच जीव-पीळ-चक्र.

ती कपाळावर हात लावून ताप बघत अंदाज घेत होती. तिचं अंग थंडगार होतं. तिच्या मनात प्रार्थना चालू झाली. थोडा तरी ताप यावा. तो काय म्हणतात तो घशातला द्रव पुन्हा तपासावा, आणि इथला मुकाम आठ दिवसांनी तरी वाढावा. दुसऱ्या दिवशी सकाळी बस आली. पुन्हा आधार कार्ड, नावं तपासणी, नावं तपासताना तिथे अचानक दोन-तीन जीप येऊन थडकल्या. त्याच्यातून कुठल्याशा पक्षाचे कार्यकर्ते उतरले. कॅमेरे काढून बरे होऊन चाललेल्या सर्व रुग्णांचे फोटोसेशन झालं. नाइलाजाने जनीला त्या फोटोसाठी उभं राहावं लागलं. तरी नशीब मास्क असल्यामुळे खोटं खोटं हसण्यातून सुटका झाली होती. आलेल्यांनी एका दोघांच्या मुलाखतीसुद्धा घेतल्या.

“तुमची व्यवस्था कशी होती? तुम्ही पूर्ण समाधानी आहात ना? डॉक्टर वेळेवर येत होते ना? तुम्हाला पोटभर जेवायला मिळत होतं ना?”

या असल्या प्रश्नांची उत्तर मिळाल्यावर कुठे सगळ्यांची सुटका झाली.

आता निघायची वेळ झाली होती. जनीने जड मनाने बॅग उचलली. तिचं पाऊल जड झालं होतं. नाही म्हणायला आठ दिवस न भेटलेल्या मुलांना भेटायला मिळणार ह्याचं मनाला समाधान होतंच. पण तरीही इथे निर्माण झालेला म

हिरबंध हळवं करत होता. सेंटर सोडताना ती मनात धाईधाई रडली. आज तिला आईची आठवण येत होती आणि बस निघाल्यावर माहेरून सासरी निघाल्यावर येतं, तसं खिन्नपण आलं होतं.

बस सुसाट निघाली. आजही रस्ते सुनसानच होते. घरी आल्यावर घरासकट सगळे तिची वाट पाहत होते. वेगवेगळ्या कारणांसाठी. छोटंसं दीड खणी घर, एरवी तिच्या टापटिपीतलं. आता गलिच्छ पसरलं होतं. मोठीचा कंटाळा तिच्या चेहेऱ्यावरून सांडत होता. धाकटी दोघं चिकटायला जवळ आली. मोठी त्यांना कसंबसं थोपवतं होती. नवऱ्याची नजर तर कोविड जंतूनाही लाजवेल अशी अंगोपांगी चिकटली होती.

रात्रीच्या कल्पनेने जनीला धरस झालं होतं. इतक्यात बाहेरून कुणीतरी मोठ्याने तिच्या नवऱ्याला आवाज दिला. नवरा उत्तरला, "हो हो आली आहे घरला. थांबा पाठवतो लगेच."

जनी गोंधळलेली. आता आपल्याला कोण बोलवायला आलंय? नवरा वसवसला, "जा ना, लवकर जा, आन लवकर ये परत. आनी हा, ते जे काही विचारतील, त्या सगळ्याला हो म्हणायचं. जास्ती शानपट्टी नको दावूस."

जनी अजूनही बावरली होती. आपल्याला नक्की कोण बोलवायला आलंय?

शेवटी ती उठली. बाहेर पडणार इतक्यात नवऱ्याने एक रंगीत मास्क तिच्या हातात दिला.

"कुठल्यातरी पक्षाचे साहेब लोकं एका चॅनेलवाल्याला घेऊन आलेत तुझी मुलाखत घ्यायला. हा मास्क त्यांनीच दिलाय, तो लावून जा बाहेर. आणि त्यांना मी जे सांगेन तेच उत्तर द्यायचं ध्यानात ठेव."

"कसला प्रश्न? कुठलं उत्तर?" जनीने विचारलं.

"चॅनेलवाले विचारतील की कोविड सेंटरला व्यवस्था कशी होती? तर उत्तर द्यायचं- अजिबात चांगली न्हवती.

डॉक्टर येळेवर येत न्हवते. खाणपिणं एकदम खराब व्हतं. काय? त्या पक्षाच्या सायबानी मला सांगितलय की तसं उत्तर तू दिलंस तर ते आपली समदी व्यवस्था करतील. अगदी दुखनखुपन, अडीअडचन. पन, सेंटरला समदा गोंधळ होता. असंच सांगायचं समजलं ना?" नवऱ्याच्या बोलण्यात करकरीत धमकी होती.

जनीचा चेहेरा साफ उतरला. "नाही नाही! मी वो कशाला खोटं बोलू? समदी यवस्था बेष्ट होती. खानं-पिनं."

तिला तिचं वाक्यही पूर्ण करू न देता नवऱ्याने तिला धमकावलं, "तू येच, दावतो तुला. रात्री समदा माज उतरवतो तुजा."

बाहेरच्या हाका वाढत चालल्या होत्या ते ऐकून जनी घाईघाईने बाहेर आली. बाहेर तिच्यासोबत डिस्चार्ज मिळालेल्या तिच्या कोविड-सख्या, चॅनेलची दोन माणसं, कॅमेरामन, त्या कुठल्याशा पक्षाचे साहेब लोकं, सगळे तिचीच वाट पाहत होते.

रिपोर्टरने सुरुवात केली. "तर या आहेत जनाताई. कोविडच्या संसर्गामुळे जनाताई अगदी मरणपंथाला लागल्या होत्या. आणि त्या तशा अवस्थेत त्यांना शहराबाहेरच्या कोविड सेंटरला उपचारासाठी नेलेलं असताना त्यांना तिथे अतिशय भयंकर, विदारक अनुभव आलेला आहे. जनाताईच्या आयुष्याची दोरी बळकट म्हणून आणि केवळ म्हणूनच त्या रोगमुक्त झाल्या आहेत. आता पुढचा अनुभव ऐकू या प्रत्यक्ष जनाताईच्या तोंडून."

थरथर कापणाऱ्या जनीच्या तोंडावर कॅमेऱ्याचा प्रकाश पडल्यावर तिचं उरलंसुरलं अवसानही गळालं.

तिचं आठ दिवसांचं माहेरपण तिच्या डोळ्यासमोर होतं. गरमगरम ताज ताज जेवण. औषधं, हळद दूध, सकाळचे अभंग. अचानक तिला आजी म्हणायची ते अभंग आठवले.

माऊली खोटं कधी बोलू नये, असं

प्रेमाने बजावणारी आजी, आई, दादा.

"बोला बोला जनाताई, घाबरू नका. काय होता तुमचा सेंटरचा अनुभव? तुमचं मन अतिशय विदीर्ण झालंय आणि म्हणून तुम्ही बोलू शकत नाही हे आमचे प्रेक्षक पाहातायत. त्यामुळे आता जनाबाईसोबत असलेल्या इतरही काही महिला त्यांना आलेले तिथले भयंकर अनुभव कथन करतील."

बायका पढवल्यासारखं, वाट्टेल तसं खोटं बोलत होत्या.

जनीची मात्र ते खोटं नाटं ऐकून वाचाच गेली होती. ती फक्त मान डोलवून हो इतकाच शब्द म्हणत होती. नकळत तोंडातून गेलेला हो तिला अपराधीपणा देऊन गेला. तिचे डोळे घळाघळा वाहत होते.

असत्य बोलणं तिला जमणार नव्हतं आणि सत्य बोलणं परवडणार नव्हतं.

"तुम्ही जनाबाईची अवस्था पाहातच आहात. कॅमेरामन रॉकी सोबत..."

असं काहीतरी वाक्य तिने ऐकलं आणि पक्षाच्या साहेबांनी तिला घरी जा अशी खूप केली.

जनीने एकच विद्ध नजर तिच्या सख्यांकडे टाकली, आणि ती घराकडे वळली.

रात्री आधारकार्ड कपाटात ठेवताना तिला नोटांचं करकरीत बंडल नजरेस पडलं आणि..

सगळी कोविड बंधनं झुगारून तिच्याजवळ आलेल्या नवऱ्याच्या तोंडाला, त्या साहेब लोकांनी पुरवलेल्या विदेशी दारुचा भपकारा येत होता. नवऱ्याचे स्पर्शकाटे आज तिला असह्य टोचत होते.

आयुष्यातलं एकदाच भोगायला मिळालेलं आगळं वेगळं माहेरपण आज विस्कटून गेलं होतं!

योगिनी श्रीनिवास पाळंदे, पुणे

मोबाईल : ९७६६३९९२४६

●●●

स्त्रीवादी पुरुष म्हणजे कोण ?

छाया दातार

पुरुषातल्या हिंसक आणि
आक्रमक वृत्तीमुळं स्त्रीला
वेगवेगळ्या पातळीवर
संघर्ष करावा लागतो. या
सगळ्या पलीकडे जाऊन
स्त्रीचा माणूस म्हणून
विचार करणारा स्त्रीवादी
पुरुष कसा घडतो,
घडायला हवा, याबद्दलचं
हे चिंतन!

मला विद्या बाळांनी सांगितलेला एक किस्सा आठवतोय. एका खेड्यामध्ये स्त्रियांचे स्वयंसाहाय्यता गट बांधण्याचे, तसेच संडास बांधण्यासाठी लोकांना प्रवृत्त करण्याचे काम चालू होते. त्यातच आठ मार्चला स्त्रीमुक्ती दिन तेथे साजरा करायचे ठरले. कार्यक्रम काय करायचा यावर खूप चर्चा झाली. त्यासाठी एका बाईने एक सूचना दिली. सर्व बायांनी मिळून गावातील सर्वात चांगला नवरा कोण आहे- हे ठरवावे. म्हणजे त्याचे गुण सर्वांनी जपावे, असे आवाहन करता येईल. चार-पाच नावे पुढे आली आणि मग त्यांच्या नावे चिठ्ठ्या तयार झाल्या. त्या वेगवेगळ्या छोट्या टोपल्यात ठेवल्या गेल्या. आणि मग स्त्रियांना आवाहन करण्यात आले की, तुम्हाला जो सर्वात योग्य वाटेल त्या माणसाची चिठ्ठी तुम्ही उचलायची. आणि एका मोठ्या टोपलीमध्ये आपून ठेवायची. सर्व स्त्रियांनी आपापली निवड केली की चिठ्ठ्या उलगडायच्या. ज्या माणसाला, म्हणजेच पुरुषाला जास्त मते मिळतील तो जिंकला. या स्पर्धेमध्ये एका वयस्कर पुरुषाचा विजय झाला. तो गावातील आदर्श नवरा ठरला. त्याला बक्षिस देण्यात आले. बायांनी त्यासाठी काय काय निकष लावले ते समजून घेतले तर मजा येते. बायकोला न मारणारा, दारू न पिणारा, शेतीच्या बाबतीत, किंवा एकूणच आर्थिक प्रश्नाबाबतीत बायकोशी सल्ला मसलत करणारा, बायकोने शेल्या सांभाळल्या आणि त्यांची खरेदी विक्री केली तर ते तिचे पैसे आहेत असे समजून तिला ते स्वतःसाठी वापरायला, किंवा माहेरच्या माणसांना भेटी देण्यासाठी वापरायला संपूर्ण मुभा देणारा असा हा आदर्श नवरा त्यांनी निवडला होता.

मला आठवतंय की, मुंबईला मैत्रिणी गटातर्फे आम्हीही आदर्श जोडप्यासाठी अशीच स्पर्धा घेतली होती (१९८२). अनेक निकषांपैकी साधारण आर्थिक

बाबतीतील निकष व सांस्कृतिक बाबतील निकष असे दोन भाग केले होते. आर्थिक बाबतीत तर नवऱ्याचा वरचष्मा दिसून आला. उदा. सगळ्यांचे जॉइंट बँक अकाउंट नव्हते. घर बहुधा पुरुषाच्या नावेच होते. शिल्लक कुठे गुंतवायची याबाबतीत नवराच निर्णय घेत असे. अगदी स्वतः कमावणाऱ्या स्त्रियाही त्याबाबतीत फार आग्रही नव्हत्या, असे लक्षात आले. पण सांस्कृतिक बाबतीतही बऱ्याच स्त्रिया पतिपरायण असलेल्या आढळल्या. कारण काय तर नवऱ्याची भीती. त्याची आवडनिवड याचा सतत विचार. विवाहानंतर नाव सर्वांनीच बदलले होते. पुरुषमित्र असलेल्या फारच थोड्या. नवऱ्याला वाटणारी असूया, संशयी स्वभाव. मुलांच्या बाबतीतही नवऱ्याला वाटणारे स्वामित्व आणि बायकोशी सल्लामसलत न करण्याची प्रवृत्ती अशा अनेक गोष्टी गृहीत धरून आम्ही प्रश्न काढले होते. पुरुषांनीही बऱ्याच मोकळेपणी उत्तरे दिली होती. त्यातूनच लक्षात येत गेले की, स्त्रीस्वातंत्र्याची वाटचाल खूप लांबलचक आहे. स्त्रियांच्या अपेक्षाही अजून मर्यादित आहेत. जोपर्यंत स्त्रीभानही जागृत होत नाही, तोपर्यंत पुरुषभानालाही आव्हान मिळणार नाही असे आम्ही ४० वर्षांपूर्वी म्हणत होतो. आजमात्र शिकलेल्या, शहरात नोकरी करून स्वतंत्रपणे जगणाऱ्या तरुण मुलामुलींचे निकष कितीतरी निराळे आहेतच आणि म्हणूनच आजचा स्त्रीवादी पुरुष, फेमिनिस्ट मॅन कसा असेल, त्याची व्याख्या काय करायची यावर पुरुषांनीच उत्तरे शोधण्याची गरज आहे.

फेमिनिस्टांच्या बाजूने लढणाऱ्या अनेक पुरुष संघटना आज जगातील अनेक देशांमध्ये आहेत. अमेरिकेतील नॅशनल ऑर्गनायझेशन ऑफ मेन अगेन्स्ट सेक्सिझम, युरोपमधील प्रोफेमिनिस्ट मेन्स नेटवर्क, कॅनडातील व्हाईट रिबन मूव्हमेंट ही

काही महत्त्वाची नावे. भारतातही, पुरुष उवाच, मेन अगेन्स्ट सेक्शुअल ॲब्युज ॲन्ड व्हॉयलन्स (मावा), मेन एन्जेज मेन अशा अनेक संघटना आज काम करत आहेत. एवढेच नव्हे तर समजदार जोडीदार या संघटनेने ग्रामीण भागातील पुरुषांमध्ये जागृती घडवून आणण्यासाठी पद्धतशीर प्रकल्प आखून, ग्रामीण तरुणांनाच तयार केले आहे. वेगवेगळी पोस्टर्स तयार करून, घोषणाही त्यांनीच तयार केल्या आहेत आणि वेगवेगळ्या वयोगटाच्या पुरुषांशी बोलून पुरुषांच्या मर्दानगीच्या कल्पना बदलण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. रवींद्र आर.पी. लिहितात की, 'अनेक विचारवंत ह्या विचारव्यूहाची मांडणी करण्यात गुंतले आहेत.' बॉब पीज यांनी 'अनड्रूईंग प्रिविलेजेस' नावाचा ग्रंथ लिहून विशेषाधिकारप्राप्त व्यक्ती आपल्या विशेष अधिकारांचा त्याग करून सामाजिक लढा अधिक तीव्र कसा करू शकतील, ह्याची व्यापक मांडणी केली आहे. रवींद्र आर. पी. पुढे म्हणतात की, भारतात हा विचार गांधीजींनी मांडला. शोषणावर आधारित प्रत्येक व्यवस्था हिंसक असते आणि अशी व्यवस्था शोषकाचे माणूसपणदेखील हिरावून घेते. म्हणून अशी व्यवस्था नष्ट करण्यात सर्वांचेच भले आहे, हा विचार फार महत्त्वाचा आहे. महाराष्ट्रात तर संत कवींपासून हा वारसा चालू आहे. त्यानंतर वासाहतिक काळामध्ये मोठीच प्रबोधन परंपरा महाराष्ट्रात सुरू होती. महात्मा फुले, आगरकर हे त्याचे महत्त्वाचे नेते होते. रवींद्र आर.पी. यांच्या मते, पुरोगामी चळवळींच्या सर्व प्रवाहांनी, मार्क्सवादी, फुले आंबेडकरवादी, गांधीवादी आणि आता स्त्रीवादी यांनी ह्या नव्या पुरुषाचे स्वप्न रंगविले आहे आणि त्याची आस धरली आहे.

अनेक फेमिनिस्ट पुरुषांच्या संघटना मुख्यतः स्त्रियांविरुद्ध केल्या जाणाऱ्या हिंसाचाराविरुद्ध आवाज उठविणे आणि

पुरुषांना त्याबाबत जागरूक करणे असे मर्यादित ध्येय घेऊन काम करत असतात. पुरुषांमधील हिंसक प्रवृत्तीला, आक्रमक मनोवृत्तीला, मर्दानगीबाबत असलेल्या चुकीच्या समजुतींना छेद देणे हे त्या संघटना आपले प्रमुख कार्य मानतात. आणि मुख्य म्हणजे ह्या संघटना असे मानतात की, त्यासाठी त्यांना फेमिनिस्ट स्त्रियांसोबत, त्यांच्या संघटनांसोबत काम करण्याची गरज आहे. स्त्रीवादी सिद्धान्तन समजून घेण्याची गरज आहे. आणि हे सिद्धान्तन केवळ एकच एक नाही, तेथेही अनेक पदर आहेत किंवा अनेक पंथ आहेत. तेव्हा त्यांना स्वतःला जो पंथ योग्य वाटेल त्याच्याबरोबर ते जातील. कारण शेवटी काम करताना, पुरुषांशी वैचारिक देवाणघेवाण करताना, प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून पुरुषांना संवेदनशील करतांना त्या सिद्धान्तनाशी असलेले उत्तरदायित्व ते लक्षात ठेवू इच्छितात. स्त्रीवादी संघटनेबरोबर कार्य करतांनाही हे उत्तरदायित्व ते मानतातच, पण ते केवळ स्वतःकडे दुय्यम भूमिका घेऊन नव्हे तर सिद्धातनाच्या मांडणीशी जोडले जाऊन, वेळ पडल्यास एखाद्या प्रश्नावर त्या सिद्धान्तनाच्या मांडणीच्या आधारे मतभेद व्यक्त करण्याची जबाबदारी, विमर्श करण्याची जबाबदारी घेऊन. या संघटनांचे असे अनुभव समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. मला आठवत आहे की, 'बेटी बचाओ' या उद्देशाने काम करणाऱ्या एका संस्थेने स्त्रीगर्भ हत्यासंबंधात काही पोस्टर्स बनविली होती. पण त्या पोस्टर्स मधील स्लोगन्स अशा तऱ्हेचा भाव देत होत्या की, 'भ्रूणहत्या' हा अतिशय गंभीर गुन्हा आहे. हा संदेश चुकीचा होता. आपल्याकडे गर्भपाताचा कायदा झालेला आहे. पूर्वी चार महिन्यांच्या गर्भाच्या गर्भपाताला परवानगी होती आता ती विशिष्ट परिस्थितीत सहा महिन्यांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. 'बेटी बचाओ' या मोहिमेचा उद्देश हा 'स्त्री गर्भाची

हत्या' थांबवावी हा होता. कारण मुलगा पाहिजे या उद्देशाने मुलाचा गर्भ राहितोवर मुलीचे गर्भ मारले जातात, अशी पुरुष वर्चस्वाची सामाजिक भूमिका आहे. तिला छेद देण्यासाठी ही मोहिम राबविण्यात आलेली आहे. या प्रकारामुळे लोकसंख्येमधील स्त्री-पुरुषांच्या प्रमाणातील समतोल नाहीसा झालेला आहे. आणि स्त्रीच्या दुय्यमत्वाची भूमिका अधिकाधिक ठळक होतांना दिसते. थोडक्यात, सिद्धान्तन समजून न घेता पुरुष संघटनांनी केवळ दयाबुद्धीने काम करणे चुकीचे ठरते.

पुरुषांचा एक गट असा आहे की, जो शैक्षणिक क्षेत्रात संशोधनाशी निगडित आहे. ते असे मानतात की प्रत्येक व्यक्तीने स्त्री वा पुरुष, त्यांच्या प्रत्येक संशोधन प्रकल्पामध्ये स्त्रीवादी नजरेचा वापर केला पाहिजे, मग तो सामाजिक विज्ञानाच्या परिघाच्या आतील विषय असो की हार्डकोअर विज्ञानाशी संबधित असो. मग प्रश्न निर्माण होतो की, पुरुष संशोधकाला स्त्रीवादी होणे, त्या नजरेतून संशोधित व्यक्ती, समाज आणि त्याच्याभोवतीचे वातावरण याचा वेध घेता येणे शक्य आहे का? स्त्रीवादी पुरुष अशा प्रकारे तटस्थपणे संशोधन करू शकतील का? लिंगभावा पलीकडे गेलेली संवेदना त्यांना आत्मसात करणे शक्य होईल का? आज अस्तित्वात असलेली 'मर्दानगी'ची सत्ताप्रधान कल्पना (जिचा पुरुषाला निश्चित फायदा घेता येतो) लयास जाण्यासाठी पुरुष स्त्रियांबरोबर संवाद साधू शकतील का? 'लिंग व लिंगभाव' अशी जी व्यवस्था आज तयार झाली आहे त्यामध्ये दोन महत्त्वाचे घटक आहेत. पहिला लैंगिकता, या घटकामुळे एकमेकांशी संवाद, शारीरिक जवळ अपरिहार्य आहे. ती किती समानतेच्या पायावर आधारित आहे, किंवा येऊ शकते हा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. कारण या कारणाने हिंसा घडू शकते, लैंगिक हिंसा

एक हत्यार म्हणून वापरले जाऊ शकते. याची जाणीव सतत असणे आवश्यक. दुसरा घटक आहे तो लिंगभावावर आधारित समाजातील आजपर्यंतचे सर्व व्यवहार. हे व्यवहार केवळ गुणवत्तेवर आधारित आहेत, काही विशिष्ट उपजत कौशल्यावर आधारित आहेत हा आजपर्यंतचा समज. हे दोन घटक खोलवर पडताळून पाहून, त्यांना स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये कोठेही जागा नाही ना, याबद्दल सतत जागरूक असणे शक्य आहे का? यावर आधारित पुढचा प्रश्न उभा राहतो की, केवळ सिद्धान्त नाही; पण स्त्री म्हणून येणारा 'अस्सल' अनुभव एखादा पुरुष घेऊ शकतो का? आणि संशोधन करताना अशी 'स्त्री ओळख' उपयोगी पडू शकते का?

मानववंशशास्त्राच्या आधारे आदिम समाजाचे, किंवा आदिवासी समाजांचे संशोधन करताना लिंगभावावर आधारित शासनव्यवस्था सहज नजरेस पडते. लिंगभावावर आधारित श्रमविभागणी सहज दिसून येते. मानववंशशास्त्र मुख्यतः समाजजीवनाबद्दलची निरीक्षणे नोंदविते. हे करताना लिंगभावाचा आधार घ्यावाच लागतो. 'स्त्रियांचे विश्व' असा शब्दप्रयोग नेहमी वापरला जातो आणि त्यामध्ये शिरण्यासाठी आजपर्यंत संशोधक स्वतः स्त्री असणे महत्त्वाचे मानले जात होते. स्वतः स्त्री असल्यामुळे त्या अस्सल अनुभवाच्या जोरावर ज्यांचा अभ्यास करायचा तेथील 'स्त्री विश्व' त्यांनाच अनुभवता येईल आणि जितक्या सच्चपणे त्याबद्दलची निरीक्षणे मांडता येतील तेवढी पुरुष संशोधकाला मांडता येणार नाहीत. या पारंपरिक कल्पनेला पुरुष संशोधक आव्हान देऊ लागले आहेत. त्यांच्या मते असे अनेक मार्ग आहेत की, संशोधकाचे लैंगिक वास्तव पुरुष असूनही एखाद्या समाजाच्या लिंगभावावर आधारित व्यवहार समजून घेतांना स्त्रियांशी मैत्री करत त्यांची

मानसिकता समजून घेता येणे शक्य आहे. तो स्त्रीवादी पुरुष बनू शकतो. नांदेड येथील प्राध्यापक पुष्पेशकुमार स्वतःचा अनुभव सांगतात. त्यांच्या मते ज्या प्रकल्पामध्ये स्त्री विश्वाबद्दलच्या संशोधनाला प्राधान्य असेल अशा ठिकाणी एकतर स्त्री व पुरुष मानवशास्त्रज्ञ एकमेकांबरोबर काम करून हा प्रश्न सोडवू शकतील. तसेच पुरुष शास्त्रज्ञसुद्धा सतत लिंगभावाचा विचार करीतच जाणीवपूर्वक त्या समाजाच्या सामाजिक परिमाणांचा वेध घेऊ शकतो. कोलाम आदिवासींच्या सामाजिक जीवनाचा त्यांनी अभ्यास केला. नेहमीप्रमाणे त्यामध्ये अडचणी होत्याच. तो तेथे राहायला गेल्यावर त्याला एक त्याच समाजातील विधवा बाईची खूप मदत झाली. तो तेथे राहिला होता आणि त्याच्यासाठी जेवणखाण करायला, कपडे धुवायला ही चाळिशीच्या आसपास असणारी बाई तयार झाली होती. लेखक म्हणतो की, माझे तिच्याशी आई व मुलगा असे नाते तयार झाले होते. इतर जातीतील स्त्रीपुरुष व्यवहारांपेक्षा कोलाम या आदिवासी जमातीमध्ये स्त्रीपुरुष बऱ्याच मोकळेपणे एकमेकांशी बोलतांना, एकत्रितपणे तंबाखू आणि थोडीशी दारू पिताना आढळतात. त्यांचे नृत्यही एकत्रितपणे होते. आणि तरीही काही असे प्रसंग असतात, किंवा जागा असतात की जेथे पुरुषांना मज्राव असतो. उदा. स्त्रिया एकत्रित गाणी म्हणायला बसतात. जंगलातील कामालाही त्या एकत्रित जातात. यासाठी लेखकाला विधवा बाईची-सन्माची-खूप मदत झाली. तिच्यामुळे तिच्या बहिणींमध्ये त्याला प्रवेश मिळाला. सन्मा ही एकटी राहात असल्यामुळे तिच्याकडे पुष्कळदा गाणे म्हणायला स्त्रिया एकत्र येत असत. तसेच विनोद आणि गप्पाटप्पा किंवा कुचाळक्या करायला जमत असत. या भेटीतूनच लेखकाला त्यांच्या

समाजाच्या चालीरीतीसंबंधी बरीच माहिती मिळत गेली जी त्याच्या अभ्यासाचा भाग होती. जमातीमध्येच विवाहाची गरज, घटस्फोट झाला तर मुलाची कस्टडी कोणाकडे, नवऱ्याशी न पटण्याची कारणे, एकटे राहतांना पैसे जमा करण्याचे कष्ट, त्यातून काही वेळा चांगले यश मिळाल्याच्या कथा अशा बऱ्याच गोष्टी त्याला कळत गेल्या. सन्मा आजारी असताना त्याने तिची चांगली मदत/सेवा केली त्यातून ती अगदी त्याच्याशी जिव्हाळ्याने व मनातले बोलायला लागली. नवरा कसा आक्रमक व हिंस्रपणे वागायचा याच्याही कहाण्या तिने सांगितल्या. तिच्या पाळीच्या वेळी कसा त्रास होत असे याचेही वर्णन तिने न लाजता केले. लेखक जवळजवळ सर्व रोजच्या व्यवहारातही तिच्या बरोबर असे. जंगलामधून काटक्या गोळा करून दूरवरच्या बाजारात विकायला जाईपर्यंत त्याची पोच होती. थोडक्यात, लेखकाच्या मते 'स्त्रीविश्व' असे काहीतरी गूढ आहे आणि पुरुषाला त्याच्या आत प्रवेश नाही, असे समजता कामा नये. तो स्त्रीवादी पुरुष म्हणून जगू शकतो, दृष्टीकोन स्वीकारू शकतो. काही पुरुष संशोधक यासाठी 'अदरींग द सेल्फ' ही संकल्पना वापरू पहातात. स्वतःची ओळख पुरुष असतांना आपण स्वतःला दुसरीच व्यक्ती मानायचं. पुरुष म्हणून व्यक्त व्हायचं नाही. म्हणूनच आधी 'पुरुषी व्यक्तिमत्त्वाचा' किंवा मर्दानगीचा अभ्यास करायचा. पुरुषाला आपण स्त्रियांपेक्षा वेगळे आहोत हे कशामुळे ओळखू येते? केवळ लैंगिक वेगळेपणामुळे नक्कीच नाही. तर काही एका प्रकारची मानसिकता आणि सामाजिक भांडवल ज्यामध्ये आपण उतरंडीच्या वरच्या थरावर आहोत, किंवा आपण कोणी विशेष आहोत, अनन्य आहोत असा भाव निर्माण झालेला असतो. त्याला आपल्यासारखे

अनेक आजूबाजूला दिसतात.

आणि मग तो स्वतः स्त्री या लिंगभावाच्या बरोबर दुसऱ्या बाजूला आहोत. किंबहुना पुरुषांच्या विरोधात आहोत अशी स्वतःची ओळख कडवेपणाने त्यांच्या मनात कोरली जाते. रोजच्या कौटुंबिक जगण्यातूनच ही 'अनन्यपणाची' भावना पुरुषांच्या मनात जोपासली जाते. त्यातूनच 'सन्मानाची' भावना आणि ती भावना दुखावली गेली की त्यांच्या विरुद्ध 'लज्जेची' भावना किंवा 'अपमानाची' भावना या जाणिवांवर आधारित त्याचे व्यवहार होत राहतात. हिंसेचे समर्थन याच जाणिवेतून होत राहते. स्त्रियांच्या लैंगिकतेवर नियंत्रण हा महत्त्वाचा मुद्दा दक्षिण आशियातील समाजांमध्ये आढळून येतो. किंबहुना समाजाची ओळख ही स्त्रियांच्या इज्जतीवर अवलंबून असते. आणि ही इज्जत म्हणजे काय याची व्याख्या दक्षिण आशियातील सर्व धर्मामध्ये पुरुषांनी ठरविलेली असते. उदा. विवाहित स्त्रीने कपाळावर कुंकू लावणे हे हिंदूंचे इज्जतीचे एक चिन्ह. तर काळा बुरखा घेणे हे इस्लामी धर्माचे इज्जतीचे एक चिन्ह. दोन्ही धर्म पुरुषप्रधान आणि स्त्रिया पुरुषसत्तेच्या वाहक. दोन समाजांच्या एकमेकांबाबतच्या दुष्मनीमध्ये आपापल्या स्त्रियांचे संरक्षण करणे आणि दुसऱ्या समाजाच्या महिलांवर आक्रमण करून त्यांची इज्जत घालविणे अशा प्रकारच्या 'मर्दानगी'च्या संकल्पनेवर मात करणे हे विश्लेषणाअंती शक्य असते असे काही संशोधकांना वाटते. त्यातूनच आपण ते पुरुष नाहीच आहोत. आपली ती ओळखच नाही असे मानणे. हे शक्य होत असले पाहिजे. किंवा आपण संशोधक म्हणून, किंवा चौकशी करणारी व्यक्ती म्हणून त्याच समाजाचा, सत्ताधारी चौकटीचा भाग आहोत याबद्दल सतत सतर्क राहूनच निरीक्षण नोंदविताना काळजी घेत, ती दहा वेळा तपासून घेणे म्हणजेच 'अदरींग द

सेल्फ' ही पद्धत वापरणे असे असेल.

आणखी एक प्रश्न विचारला जातो की, एखाद्या पुरुषाला स्त्रियांच्याबद्दल काळजी वाटत असेल, त्यांच्यासाठी काही 'चांगले' केले जावे असे वाटत असेल तर त्यांनी काय करावे? त्यांना इतर पुरुषांबरोबर संघर्ष करावा लागेल. ह्या पुरुषांना आणि कधीकधी स्त्रियांनासुद्धा पुरुषसत्तेचा माज चढला असेल. त्यांच्या इच्छा व आशाआकांक्षा या पुरुषसत्तेला अनुकूल अशा असतील तर त्यांच्यापासून दूर राहूनच स्त्रीवादी चौकटीचा किंवा दृष्टिकोनाचा अभ्यास करावा लागेल आणि तरच स्त्रियांसाठी काहीतरी 'चांगले' किंवा उपयुक्त करता येईल. परंतु भारतीय उच्च शिक्षण शाखेमध्ये पुरुषांचा स्त्रीवादाला चांगलाच विरोध झालेला दिसतो. स्त्री अभ्यास ही शाखा अनेक विद्यापीठांमध्ये सुरू झाल्यावर ह्या संस्थात्मक स्वरूपाला त्यांचा आक्षेप होता, असे दिसते. पुरुषांचा हा छुपा विरोध सतत उघडा पाडला पाहिजे, असे अनेक स्त्रीवाद्यांना वाटत आलेले आहे. स्त्रीवादामुळे अनेक विद्या शाखांना आलेली मरगळ जाऊन नव्या अंगाने त्या विद्याशाखांना झिलई आली, अभ्यासाला उत्साह आला हे मान्य करणे पुरुष अभ्यासकांना आवश्यक आहे. लिंगभावाधारित अभ्यास किंवा स्त्रियांचे अधिकार या बिरुदावलीखाली अनेक पुरुष आज काम करताना दिसतात. आणि त्याला पुरोगामीपणा म्हणण्यात येते. पण हे वरवरचे बदल आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे. खरे बदल तेव्हाच होतील जेव्हा स्त्रीवाद आणि पुरुष हे एकमेकांना भिडतील आणि पुरुषसत्ता म्हणजे नेमके काय याचा शोध घेतील, तेव्हाच पुरुष संशोधकांना फेमिनिस्ट पुरुष म्हटले जाईल.

नायजेरीयातील चिमामान्द नागोजि अदिचि म्हणते की, 'आपण सर्वच फेमिनिस्ट असले पाहिजे. फेमिनिस्ट किंवा स्त्रीवादी अशी वेगळी ओळख

असण्याची गरज काय? सगळ्या स्त्रियांनी आणि सगळ्या पुरुषांनी स्त्रीवादी असले पाहिजे. तरच स्त्री पुरुषांमध्ये खऱ्या अर्थाने समानता प्रस्थापित करणे शक्य होईल.' आजकाल अनेक पुरुष स्वतःला स्त्रीवादी पुरुष म्हणून घेतात तेव्हा त्यांना ओळखण्यासाठी एक प्रश्नांची यादी तयार करता येईल आणि त्यांच्या उत्तरांवरून किती प्रमाणात तो पुरुष स्त्रीवादी झाला आहे की नाही ते ठरविता येईल. याउलट रवींद्र रुक्मिणी पंढरीनाथ म्हणतात की, 'आपण सगळेच मानुषवादी असले पाहिजे. म्हणजे स्त्रीवादी किंवा पुरुषवादी अशा लिंगभावाच्या पलीकडे गेले पाहिजे.' माझा प्रश्न असा आहे की, मानुषवादाकडे जाणारा प्रवास स्त्रीवादाच्या रस्त्याने जाईल की नाही? म्हणजेच स्त्रीवादी सिद्धान्ताने समजून घेऊनच मानुषवादाकडे जाता येईल.

छाया दातार, मुंबई

chhaya.datar1944@gmail.com

●●●

पुढील अंकात

- न्यायमूर्ती पी. बी. सावंत यांना आदरांजली
असीम सरोदे
- १४ एप्रिलनिमित्त विशेष लेख - महिला स्वच्छता कामगारांविषयी
प्रवीण घोडेस्वार
- प्रत्येक यशस्वी पुरुषामागे...
कृष्णात स्वाती
- थेट सिंधु, टिकरी, गाजीपूर बॉर्डरवरून
तुषार रईसा आणि निखिल रंजनकर
- ...आणि बरंच काही

शहरातील स्त्रियांचे पुस्तक

ख्रिस्तीन डी पिझाँ

स्वैर अनुवाद :

प्रवीण चव्हाण

स्त्री चळवळ एक पाऊल
पुढे आणि चार पावलं
मागे अशा गतीनं कशी
जाते याचं प्रत्ययकारी
दर्शन होण्यासाठी
१४ व्या शतकातल्या
लेखिकेचा हा लेख:
क्रांतिज्योती सावित्रीबाई
फुले स्त्री अभ्यास केंद्र,
पुणे विद्यापीठ यांनी
प्रकाशित केलेल्या
'प्रारंभीचे स्त्रीवाद: संदर्भ
साहित्याचा वेध' या
पुस्तकातल्या शहरातील
स्त्रियांचे पुस्तक या
लेखाचा स्वैर अनुवाद
देत आहोत.

ख्रिस्तीन डी पिझाँ यांनी केलेल्या लेखनापासून गेली अनेक शतके युरोपातील लेखक स्त्रीप्रश्न काय आहे हे, समजावून घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. जेव्हा कॅथॉलिक चर्च आणि मध्ययुगीन राज्यसंस्था यांच्याद्वारे कुटुंबावर पितृसत्ता लादली जात होती तेव्हा, अगदी तेव्हाच, डी पिझाँ बायबलप्रणीत आणि नैसर्गिक वाटणाऱ्या, स्त्रियांवर सत्ता गाजवणाऱ्या पुरुषी सत्तेला थेट प्रश्न विचारत होत्या. बौद्धिकदृष्ट्या आणि शारीरिकदृष्ट्या स्त्रिया पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ मानल्या जाण्याचा हा काळ. ईव्हने केलेल्या पाककृतीचा हा जणू शाप. स्त्रियांना शिक्षणात गती नसते. शिक्षण हा त्यांचा प्रांत नव्हे! पुनर्जागरणाच्या काळात, मानवतावाद्यांनी पुढे आणलेले शिक्षण घेण्यासाठी स्त्रियासुद्धा कशा सक्षम आहेत, स्त्रियांची बौद्धिक क्षमता मानव म्हणून तपासली पाहिजे, असे सांगण्याचा काही स्त्रियांनी प्रयत्न केला. ख्रिस्तीन डी पिझाँ (१३६५-१४३०) हे त्यापैकी आद्य नाव. व्हेनिसमध्ये जन्म आणि पॅरीसमध्ये पुढील आयुष्य असे जगताना स्त्री असूनही तत्वज्ञान आणि विज्ञान याविषयी बरेच वाचन केले. आपल्या काव्यातून (Poems of Cupid, God Love, १३९९) ईव्ह याची बाजू समर्थपणे मांडली. 'शहरातील स्त्रियांचे पुस्तक' ह्या ग्रंथात ख्रिस्तीन यांनी तीन स्त्रियांशी संवाद साधला आहे. रिझन, रेकटीट्यूट आणि जस्टीस अशा ह्या तीन स्त्रिया, स्त्रियांच्या दुय्यमत्वाविषयी असणाऱ्या समकालीन सिद्धांतनांना नाकारतात. ह्या तीन स्त्रिया बायबलमधील विद्वान स्त्रियांची यादी सादर करतात. अभिजात मिथकांमधील विद्वान स्त्रियांविषयी बोलतात आणि इतिहासामध्ये बौद्धिक क्षमता प्रकट केलेल्या अनेक स्त्रियांचे दाखले पुढे आणतात. सहाशे वर्षांपासून स्त्रीवाद्यांनी स्त्री शिक्षणाचा पाठपुरावा केला आहे. स्त्रियांना संपूर्ण मानवीपण प्रदान

करण्यासाठी स्त्रीशिक्षण हेच पायाभूत आहे, यासाठी प्रयत्न केला आहे.

आजूबाजूला असलेल्या विविध विषयांच्या ग्रंथासह मी एकटीच माझ्या अभ्यासिकेत बसले होते. वाङ्मयाचा अभ्यास सुरू होता. माझी नेहमीची सवय म्हणा हवं तर, मी दीर्घकाळ वाचलेल्या लेखकांच्या विविध मतांभोवती माझं मन विविध प्रकारे रुंजी घालू लागतं. अनेक प्रश्न समोर येतात. या ग्रंथांमधून मनाने दूर जात अशा सूक्ष्म प्रश्नांची उत्तरे चित्त शांत असताना शोधावीत, असं म्हणून मी हलकं-फुलकं काव्य वाचून विरंगुळा मिळवण्याचा प्रयत्न करते. त्याच मानसिकतेमध्ये मी काही छोट्या पुस्तिका, छोटे ग्रंथ शोधण्याचा प्रयत्न करते. अशावेळी एक जाडजूड ग्रंथ माझ्या हाती लागतो. माझा नव्हे, अन्य बार्बीबरोबर मला मिळालेला ग्रंथ. चाळण्यासाठी ह्या जाडजूड बाडाचं मी सुरवातीचं पान उघडलं तर तो 'माथेओल्युस'चा ग्रंथ निघाला. माझ्या चेहऱ्यावर काहीशी आनंदाची लहर प्रकटली. मी हा ग्रंथ कधीच पाहिला नव्हता. या आणि अशा अनेक पुस्तकांमधून स्त्रियांविषयी आदरभाव प्रकट झाला आहे, असे मी अनेकांकडून ऐकलं होतं. काही मनोजोगतं मिळतं का ते पहावं, म्हणून हा ग्रंथ मी काहीशा सहजपणे चाळू लागले. थोडं वाचन झालं नाही तोच आईने माझं वाचन मध्येच टोकलं. दुसऱ्या दिवशी हे वाचन पुन्हा सुरू करायचं, असं ठरवून ते बाड मी बाजूला ठेवलं. दुसऱ्या दिवशी सकाळच्या प्रहरी मी अभ्यासिकेत आले. सवयीप्रमाणे मला काय करायचं आहे याचा विचार करताना माथेओल्युसचा ग्रंथ पुढे आला. मी वाचन सुरू केलं आणि काही वेळातच थांबले. एकतर, हा विषय फार सुखकारक वाटत नव्हता. विशेषतः जेव्हा तुम्हाला खोटा रडेपणाची चीड असते... संकल्पना आणि भावशैली यांची एकात्मता नसेल तर सद्गुण आणि सद्वर्तन यांचा विकास करून

काहीच उपयोग होत नाही. त्यामुळे त्या ग्रंथांचं वाचन तिथेच थांबवून मी अधिक उपयुक्त अभ्यासाकडे वळले. खरंतर हे पुस्तक इतक्या अधिकारवाणीचं पुस्तक नाही. तरीसुद्धा मी विचार करीत राहिले की, इतके विविध पुरुष, विद्वान पुरुष अनेक पंडित, महापंडित असे पुरुष इतक्या सहजपणे आपल्या पद्य-गद्य लेखनातून, धार्मिक लेखनातून स्त्रियांना इतके कसे हीन लेखतात, स्त्रियांचा इतका अपमान, मानहानी कसे काय करू शकतात? स्त्रियांचे जीवन, स्त्रियांचे वर्तन याची अव्याहत मानखंडणा अशा पुरुषांकडून सुरुच असते. केवळ एक वा दोन पुरुषांनी लिहिलेले नव्हे किंवा केवळ माथेओल्युमने केलेले लेखन नव्हे; (अर्थात माथेओल्युअसचा हा ग्रंथ वाईटच होता आणि प्रहसनात्मक स्वरूपातून त्यातून अभिव्यक्ती झाली होती) तर सर्व पुरुष तत्त्वज्ञांनी, पुरुष तत्त्वज्ञानी कवींनी किंवा पट्टीचे वक्ते असणाऱ्या अनेक पुरुषांनी - त्यांच्या नावांची यादी केली तर ती एवढी प्रदीर्घ होईल - एक सुरात, एका आवाजात स्त्री निंदा केली आहे. सर्वांचा अधिक

खोलवर विचार केल्यावर, मी माझ्या चारित्र्याचा आणि वर्तनाचा, निसर्गतः स्त्री म्हणून कसा अर्थ लावू पाहते, याकडे माझे लक्ष वेधले गेले. माझ्याप्रमाणेच मी ज्या अनेक थोर स्त्रियांच्या सहवासात असते, राजकन्या, प्रतिष्ठित महिला, मध्य आणि कनिष्ठ वर्गातील स्त्रिया अशा अनेक स्त्रियांनी त्यांचे अत्यंत खासगी आणि नाजूक असे प्रसंग मला सांगून, माझ्या निरपेक्ष बुद्धीवर विश्वास ठेवून, अनेक सभ्य पुरुषांचे वागणे खरे की खोटे, याचा निवाडा करावयास सांगितला होता - अशा सर्व स्त्रियांचा मी विचार करत होते. पुरुषांनी केलेले स्त्रियांच्या दुय्यमत्त्वाचे दावे खरे असू शकतील, याचा मी विचार करते. स्त्रियांचे नैसर्गिक वर्तन आणि चारित्र्य पाहिल्यावर पुरुषांच्या स्त्रीनिंदेतील फोलपणा लक्षात येतो. मी कितीही विश्लेषण केले, मला मिळालेल्या माहितीचे प्रसंगाचे विश्लेषण कितीही काळ केले तरी पुरुषांच्या स्त्रीनिंदेचे गमक मला कळले नाही. अनेक मोठे विद्वान, पंडित-महापंडित पुरुष, ज्यांच्या आकलनाची, विश्लेषणाची ताकद

सर्वमान्य आहे. अनेक प्रसंगी खोटे का बोलत असावेत. सभ्यतेचे ज्ञान देणारे असे कोणतेच पुस्तक मी आजवर वाचले नव्हते. कोणताही लेखक असू द्या-त्या ग्रंथातील काही भागांमधून स्त्रियांची निंदा केलेलीच असते. असं का होत असावे, याचे विश्लेषण करण्यासाठी माझी बुद्धी तोकडी पडते आहे. अनेक स्त्रियांचा साधेपणा, निरागसता मला दिसत होती. माझ्या विश्लेषणात काही खोट आहे का याचा मी विचार करत राहिले. मला स्वतःला काय वाटते आणि काय माहिती आहे... यापेक्षा इतरांच्या आकलनावर माझी अधिक भिस्त राहिली. इतरांच्या आकलनावर जादा राहिली. इतरांनी केलेला विचार हा माझाच विचार आहे, असं मी मानत होते. मी एका बेधुंदीत होते. जणू काही माझी सर्व जाणीवच नष्ट झाली होती. अनेक रथी, महारथी पुरुष लेखकांनी केलेल्या स्त्रियांच्याविषयी भाष्याचा मी विचार केला की, त्या प्रभूनेच स्त्रीला निर्माण करताना असे बनवले आहे. स्त्री ही नरकाचे द्वार आणि दुर्गुणांची खाण आहे. असा कसा हा स्थपती; त्याने स्त्रियांमध्येच सर्व

नव्यानं वर्गणी भरायची आहे?

वर्गणी मनीऑर्डरने किंवा 'निरामय पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्ट'च्या नावे डिमांड ड्राफ्टने /AT PAR चेकने पाठवावी. वर्गणी इंटरनेट बँकिंगद्वारे तसेच, मिळून साऱ्याजणीच्या www.miloonsaryajani.in या वेबसाईटवरूनही भरता येईल. यासाठी आमचे खाते क्रमांक आहेत -

युनियन बँक, कर्वे रोड, पुणे
Saving Ac. No. - 370002010908793
IFSC - UBIN0537004.

बँक ऑफ महाराष्ट्र, कर्वे रोड, पुणे
Saving Ac. No. - 60029908172
IFSC - MAHB 0000116.

A/C Name :
Niramaya Public
Charitable Trust

एक महत्त्वाची सूचना - वर्गणी ऑनलाईन भरल्यानंतर ७४४७४४९६६४ या क्रमांकावर नांव, पत्ता, वर्गणीची रक्कम आणि वर्गणी कोणत्या बँकेत भरली याची SMS करून माहिती द्यावी, म्हणजे खात्यात जमा झालेली वर्गणी कोणाची आहे हे आम्हांला कळू शकेल.

दुर्गुण भरले आहेत. स्त्री सदा निंदणीय, तिरस्करणीय आहे. अशा विचारानं माझं ऊर अतिशय भरून आलं. मी दुःखी झाले. दुःख आणि विषण्णता यांनी मला घेरले. माझं हृदय शतशः विदीर्ण झालं निसर्गतः इतक्या अघोरी होतो. अशा दुःखावेगातच माझ्या मुखातून शब्द बाहेर पडले:

“अरे देवा, हे कसे शक्य आहे? जोपर्यंत मी माझ्या श्रद्धेपासून ढळत नाही तोपर्यंत, हे सर्वशक्तिमान प्रभू, तुझ्या अगाध शहाणपणावर, तुझ्या ईश्वरत्वावर मी शंका घेत नाही. तू निर्माण केलेलं चांगलं नाही, असं मी म्हणणार नाही. हे शक्तिमान प्रभू! तू स्वतःच स्त्रीला निर्माण केले नाही काय. तू जर विशेषत्वाने स्त्रीची निर्मिती केली असशील, तर त्या काळापासून स्त्रीला जे हवं ते तू तिला का दिलं नाहीस? तुझं कोणतही कृत्य चुकीचं कसं असू शकतं. स्त्रियांना जोखण्याची, तपासण्याची पद्धत करणारी स्त्री अहवेलेना, स्त्रीनिंदा करणारी आहे. हा तिटकारा कसा समजून घ्यायचा तेच, मला कळत नाही. असं असेल तर सर्व लेकरांवर सारखीच माया आणि सारखाच न्याय करणाऱ्या हे सर्वशक्तिमान प्रभो, स्त्री जातीविषयी सांगितलेले हे दुर्गुण दोन अथवा तीन पुराव्यांवरून (दोन तीन जर्णीच्या नमुन्यावरून सर्व स्त्रीजातीमध्ये आहे असं कसे म्हणावे? हे असेल सत्य म्हणवले जात असतील तर अशा सत्याविषयी मी शंका का घेऊ नको. अरेरे खरंच, हे ईश्वरा तू मला पुरुषांच्या जगात जन्म द्यायला पाहिजे होतास. मी पुरुष झाल्यामुळे तू तुझी सर्व प्रकारची सेवा अधिक चांगल्याप्रमाणे केली असती. आणि मी या पुरुषांच्या जगात पुरुषांच्या इतकीच ‘पुरुषोत्तम’ म्हणवली गेले असते, हे खरे ना. परंतु तुझी कृपाळू दयावृष्टी माझ्यापर्यंत पोहोचली नाही. त्यामुळे तुझ्या सेवेमध्ये माझ्याकडून निर्माण झालेल्या कमतरतेबद्दल तू मला माफ

कर. आणि हे कृपाधिशा कृपा करून तुझी अवकृपा माझ्यावर होऊ देऊ नकोस. तू जो, ज्यांची कमी सेवा घडते अशांकडे कमी लक्ष देतो.” मी असे शब्द ईश्वरांशी संवाद करताना एका प्रकारच्या विषण्णतेमध्ये वापरले. माझ्या दुःखाचे प्रतिबिंब त्यातून प्रकट झाले. मी माझ्या या स्थितीमध्ये स्वतःला सर्वात दुर्दैवी समजते. कारण ईश्वराने मला हा स्त्रीदेह प्रदान करून ह्या जगात मला पाठविले आहे...

हे सर्व झाल्यावर मी ‘बुद्धी’ ह्या स्त्रीला अचूकपणे म्हणाले, “हे स्त्रिये, खरंच ईश्वराने स्त्रियांना अद्भुत शक्ती दिलीय का, हे कृपा करून सांग. ईश्वराने स्त्रीला सद्गुण दिले, आकलन शक्ती दिली, विद्वत्ता दिली. असं तू जे सांगतेस हे खरंच आहे का, ते तू सांग मला हे खरंच जाणून घ्यायचं आहे. कारण पुरुष कायम म्हणत राहतात की, स्त्रियांची मने संकुचित असल्याने त्या जास्त शिकू शकत नाहीत.” बुद्धी ही स्त्री मग मला म्हणाली, “माझ्या मुली, मी तुला आधीही सांगितले आहे. आणखी स्पष्ट करून दाखविण्यासाठी काही उदाहरणं पुरावा म्हणून सादर करते. मी पुन्हा बजावते – विरोधी वाटणाऱ्या गोष्टींमुळे गोंधळू नकोस अथवा त्याची भिती वाटून घेऊ नकोस. आपल्याकडे मुलांप्रमाणे मुलींना शाळेत पाठवण्याची पद्धत असती तर मुली निसर्गविज्ञान शिकल्या असत्या. मुलांप्रमाणेच सर्व कला आणि विज्ञानातले सर्व बारकावे मुलींनाही समजले असते. मी सांगितल्याप्रमाणे अशा काही स्त्रिया असतीलच तर त्यांची शरीरे पुरुषांपेक्षा नाजूक असली तरी त्यांचं मन मुक्त, स्वतंत्र आणि अधिक व्यापक असेल.”

“बुद्धी ह्या माझ्या आदरणीय स्त्रिये, तू हे काय सांगते आहेस. तुझ्याबद्दल पूर्ण आदर बाळगून मी पुन्हा हेच म्हणते की, तुझा मुद्दा तू जरा विस्ताराने सांग. कारण पुरुष तुझं हे उत्तर कधीच

खरं मानणार नाही. अधिक स्पष्ट करून सांगितल्याशिवाय त्यांना हे खरे वाटणार नाही. कारण पुरुषांचा हा उपजत विश्वास आहे की, पुरुषांना स्त्रियांपेक्षा अधिक कळते. यावर बुद्धी ही स्त्री उत्तरली. स्त्रियांना माहिती कमी असण्याची कारणं तुला जाणून घ्यायची आहेत का?”

“मला माहित नाही. कृपा करून मला ही कारणं सांग.”

“याबद्दल माझ्या मनात कोणताही किंतु नाही,” असे सांगून बुद्धी ही स्त्री पुढे म्हणाली, “स्त्रियांचा विविध क्षेत्रातला वावर कमी आहे त्यामुळे स्त्रियांना माहिती कमी प्रमाणात मिळते. स्त्रिया घरीच राहतात. घरगृहस्थी चालविणे केवळ हेच त्यांचे भागध्येय असंच स्त्रीला सांगितलं जातं. अनेक बाबींचा अनेक घटकांचा अनुभव मिळेल असं जीवनच स्त्रीच्या वाट्याला येत नाही.”

“हे बुद्धी नावाच्या स्त्रिये, खरंच स्त्रियांची मनं अमूर्तीकरण करण्यासाठी आणि संकल्पनात्मक अभिव्यक्तीसाठी पुरुषांप्रमाणे अधिक कुशल झाली असतील तर स्त्रिया ह्या अधिक शिकू का शकत नाहीत?”

बुद्धी ह्या स्त्रीने प्रत्युत्तर दिलं, “हे माझ्या कन्यके, ह्याचं कारण म्हणजे लोकांना स्त्रियांनी पुरुषांसाठी असणाऱ्या कामामध्ये लुडबुड करू नये असं वाटतं स्त्रियांनी त्यांना नेमून दिलेली कामे रोजच्या रोज पूर्ण करावीत. अनुभवाच्या आधारे निवाडा करायचा म्हटले तर पुरुषांना स्त्रियांपेक्षा कमी माहिती असते. मर्यादित अनुभवामुळे समजून घेण्याची क्षमता कमी होते. याउलट पुरुष हे शेतापासून पर्वतांपर्यंत सर्वत्र संचार करतात. अनेक देशांमध्ये अतिशय साधेपणाने राहणारे पुरुषही आढळतात. निसर्गाने पुरुषांना शरीर आणि मन ह्या दोहोंची देणगी दिली आहे. अनेक विद्वान पुरुषांमध्ये ह्या दोहोंचा संगम आढळतो. ते आपल्या चुकामधून शिकतात.

मी तुला सांगते, हे कन्यके, समस्त स्त्रीपुरुषांमध्ये काही जणांकडे इतरांपेक्षा चांगलं मन असतं. विद्वान असणाऱ्या स्त्रियांबद्दल मी तुला खात्रीपूर्वक सांगत. अशा स्त्रियांचे मन पुरुषांइतकेच विशाल असते...''

''हे बुद्धी नावाच्या स्त्रिये, स्त्रियांच्या असण्याचे ह्या जगाला अगणित फायदे मिळाले आहेत. आणि पुरुष असा दावा करतात की त्यांच्या असण्यामुळे जगात कोणतीच सैतानी बाब त्यामुळे आली नाही.''

स्त्रियांमार्फत या जगाला अगणित फायदे झालेले आहेत. हे कोणीच नाकारू शकत नाही. सरदार, उमराव स्त्रियांनीच जगाला विज्ञान कला यांची देणगी दिली आहे. त्याचबरोबर स्त्रियांनी मिळवून दिलेले अनेक ऐहिक फायदेही विपुल आहेत. परंतु ह्याबरोबरच स्त्रियांनी जे अध्यात्मिक योगदान दिलं आहे, ते सुद्धा तितकंच महत्त्वाचं आहे. अरेरे, हा पाषाणहृदयी पुरुष कसा विसरला की त्याच्यासाठी स्वर्गाचे दार स्त्रीनेच उघडलं? हे मी तुला पूर्वी सांगितलंच आहे, स्वर्गाचा दरवाजा व्हर्जिन मेरीने उघडला आणि यापेक्षा अधिक गोष्ट काय असू शकते? ईश्वरानेच पुरुषाला निर्माण केले आहे? हे सुद्धा कोण विसरेल की आई तिच्या मुलांचा मोठा फायदा करून देते आणि पत्नी ही पतीचा फायदा करून देते. अध्यात्मिक, आत्मिक उन्नतीसाठी स्त्रियांनी दिलेले योगदान तितकेच महत्त्वाचे आहे. ज्यूंच्या कायद्याचे उदाहरण घ्या. ज्यूंचा कायदा मोझेसच्या गोष्टीतून समजतो. मोझेसला साक्षात प्रभूने ज्यूंचा लिखित कायदा दिला, त्या मोझेसला मृत्यूचा दारामधून वाचवणारी स्त्री होती, हे लक्षात ठेवलं पाहिजे (बुद्धी नावाच्या स्त्रीबरोबर संवाद साधल्यावर आता सचोटी (Rectitude) नावाच्या स्त्रीशी होणारा संवादही तितकाच फलयादी ठरणार)

''हे सचोटी नावाच्या स्त्रिये, तूच मला सातत्य, बळ, सहनशक्ती आणि

स्त्रियांचे सद्गुण प्रदान केले आहेस. सर्वात शक्तिमान पुरुषाविषयी काय म्हटलं जातं. पुरुष- विशषतः ग्रंथ लिहिणारे पुरुष- एकमुखानं. एकमताने सांगतात की, स्त्रियांमध्ये सातत्य नसतं. स्त्रिया चंचल असतात. स्त्रिया दुर्बळ असतात, लहान मुलांसारखं त्यांच्या सतत तक्रारी, रडगाणं सुरू असतं. कोणत्याच प्रकारची क्षमता दीर्घकाळपर्यंत त्यांच्यामध्ये असत नाही. चंचलता, अस्थिरता या दुर्गुणांचे आरोप स्त्रियांवर करणारे पुरुष हे कायम पारंपारिक रुढींच्या संदर्भातच पारंपारिक विचार करत राहतात. पुरुषांना स्वतः लाच नेमके काय करायचं हे ठरवता येत नाही. पुरुषांकडे जे गुण नाहीत किंवा ज्या गुणांना पुरुष धारण करू शकत नाहीत त्या गुणांची अपेक्षा ते स्त्रियांपासून करतात.''

''प्रियसखे,'' असे संबोधन वापरून सचोटी ही स्त्री मला म्हणाली, ''तू ही म्हण ऐकली असशील की, दुसऱ्याच्या डोळ्यातलं कुसळ दिसतं पण स्वतःच्या डोळ्यातलं मुसळ दिसत नाही. इथे एक विरोधाभास आहे तो सांगितला पाहिजे. सर्व स्त्रियांना दुर्बल, चंचल, अस्थीर अशी दूषण लावतात, परंतु पुरुष स्वतः ह्या दुषणांपासून मुक्त आहेत का, याचा विचार केला पाहिजे. स्त्रियांकडून सातत्याची अपेक्षा करणारे पुरुष एकाचवेळी अनेक गोष्टी करत राहतात आणि त्या कशामध्ये सातत्य नसतं. स्वतःच्या चुका, स्वतःचं दृष्टकृत्य, अगदी पापसुद्धा त्यांना ज्ञात होऊनही त्याकडे ते दुर्लक्ष करतात. स्वतःला क्षमा करतात आणि पापक्षालन ही मानवी प्रवृत्ती आहे, असं मानतात. स्त्रियांमध्ये काही त्रुटी राहिली तर मात्र ते तिला लगेच दुर्बल, चंचल, अस्थीर अशी दुषण लावून मोकळे होतात. स्त्रिया दुर्बळ असतात असा त्यांचा जर दावा असतो खरा, पण स्त्रियांची ही दुर्बलता ते सहन करत नाहीत. स्त्रिया जणू गुन्हेगार आहेत आणि पुरुष त्याचा निवाडा करणार

अगदी महत्त्वाचं

साऱ्याजणीच्या

कार्यालयाचं स्थलांतर

१ जानेवारी २०२१ पासून

'मिळून साऱ्याजणी'चं

कार्यालय फ्लॅट नं.१०१, पहिला मजला, नचिकेत को-ऑप.

हौ. सोसायटी, प्रभात रोड,

गल्ली क्रमांक ४, एरंडवणा, पुणे

४११००४ येथे स्थलांतरित झालं

आहे. सर्वांनी पत्रव्यवहार /

वर्गणी या पत्त्यावर पाठवावी.

कृपया सर्वांनी याची नोंद घ्यावी.

- व्यवस्थापक

आहेत. अशीच त्यांची प्रवृत्ती असते. पुरुषांना पाप करण्याची मुभा आहे आणि स्त्रियांना मात्र पाप करण्याची मुभा नाही, असे कायदा सांगत नाही. उलट पुरुष स्वतःच्या चुकांपासून सुटका करून घेऊन अनेक प्रकारची मोकळीक घेतात आणि स्त्रियांना मात्र स्वतंत्र मापदंड लावून शिक्षेसाठी त्या पात्र आहेत, असं मानतात. प्रत्यक्ष कृती आणि शब्द या दोहोंद्वारे स्त्रियांचा अवमान करत राहतात. स्त्रिया प्रबळ व्हाव्यात म्हणून कोणताच प्रयत्न ते करत नाहीत. स्त्रियांसाठी एक न्याय आणि पुरुषांसाठी दुसराच न्याय अशी स्थिती पुरुषांनीच निर्माण केली. स्वतःला सर्व हक्क हवेत. आणि स्त्रियांना मात्र कोणतेच हक्क असू नयेत. अशीच त्यांची धारणा असते. खरंतर, हे प्रिये सखे, प्रेमाच्या काव्यामधून तू हेच सांगितले आहेस.''

थोडक्यात सर्व स्त्रिया - मग त्या उमराव, बूर्वा अथवा कनिष्ठ वर्गातील असोत, त्या सर्वांना हेच सांगणं आहे, की त्यांनी आपल्या शत्रूपासून स्वतःच्या प्रतिष्ठेच्या आणि चारित्र्याचा बचाव केला पाहिजे. (पान ४१ पाहा.)

शक्ती विधेयक : मानवी (हक्कांच्या) दृष्टीकोनातून

अर्चना मोरे

गुन्ह्यांना आळा
बसण्याऐवजी, स्त्री
संरक्षणासाठी केलेल्या
कायद्याचीच स्त्रीला
भीती वाटेल, हा धोका
अलीकडेच आणलेल्या
शक्तीविधेयकामुळे
अधोरेखित झाला आहे.
त्यामुळच या विधेयकाची
सुसंवादी दृष्टीकोनातून चर्चा
होणं गरजेचं आहे.
या संवादाची सुरुवात
म्हणजेच हा लेख!

‘बलात्काऱ्याला फाशी’ अशी काही भडक आणि उथळ घोषणा करणारे ‘शक्ती विधेयक’ अलीकडेच राज्य शासनाने आणले. कोणतीही चर्चा न होता अचानक आदळलेल्या या विधेयकामुळे स्त्री-संघटना तसेच मानव हक्क, बालहक्क संरक्षण कार्यकर्ते-संघटनांमध्ये बरीच अस्वस्थता पसरली. वाढते लैंगिक गुन्हे रोखण्यासाठी या विधेयकाचा काहीही उपयोग नाही, सध्या अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांची नीट अंमलबजावणी झाली तरी गुन्हेगारीला आळा बसण्यास उपयोग होईल, अशी मते या संघटना-व्यक्ती मांडत आहेत. काय आहेत शक्ती विधेयकाच्या तरतुदी आणि काय आहेत त्यावरील आक्षेप, समजून घेऊया.

केंद्रीय गुन्हे नोंदणी विभागाच्या अहवालानुसार उत्तर प्रदेश व महाराष्ट्र ही राज्ये स्त्रियांसाठी सर्वात असुरक्षित आहेत. महाराष्ट्रात २०१८ च्या तुलनेत २०१९ मध्ये स्त्रियांवरील अत्याचारात ७.३ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. बालकांच्या लैंगिक शोषणामध्ये उत्तरप्रदेशानंतर महाराष्ट्राचा क्रमांक लागतो, तर बलात्कार आणि सामूहिक बलात्कारामध्ये राज्य आघाडीवर आहे, असे या अहवालामध्ये म्हटले आहे. अत्याचाराचे असे वाढते प्रमाण दिसल्यामुळे आलेली नामुष्की दूर करणे राज्याला क्रमप्राप्त आहे. सबब शक्ती विधेयक आणून ‘बलात्काऱ्याला फाशी’ वगैरे सारखी बेगडी, झटपट लोकप्रियता मिळवून देणारी घोषणा शासन करीत असल्याचा आक्षेप शक्ती विधेयकावर नोंदविण्यात आला. प्रस्तावित शक्ती विधेयकाला राज्यातील समतावादी, महिला व बालहक्कांना पाठिंबा देणाऱ्या व्यक्ती, संस्था आणि अभ्यासकांकडून अनेक कारणांसाठी अर्थातच विरोध होत आहे. या विधेयकातील तरतुदींकडे वळण्यापूर्वी स्त्रियांवरील बलात्कार आणि फाशीची शिक्षा याबाबत समाजाची मानसिकता समजून घेणे आवश्यक आहे.

फाशीच्या शिक्षेचा उन्माद

जगातील सुमारे १०८ देशांनी देहदंडाच्या शिक्षेवर कायद्याने बंदी आणली आहे. सुमारे ४८ देश फक्त देहदंडाच्या शिक्षेचा आधार घेतात, ज्यामध्ये चीन, इंडोनोशिया, पाकिस्तान, बांगलादेश, नायजेरिया, इजिप्त, सौदी अरेबिया, इराण तसेच भारताचा अंतर्भाव आहे. मात्र यापैकी कोणत्याही देशाने देहदंडाच्या शिक्षेमुळे तेथील गुन्हेगारी नियंत्रणात आल्याचा दावा केल्याचे दिसत नाही. मनुष्यबळ जपणारे, जोपासणारे, मानवी हक्कांची पाठराखण करणारे बहुसंख्य देश हे गुन्हेगारांना वर्तन बदलाची संधी, त्यांचे पुनर्वसन वगैरे बाबी महत्त्वाच्या मानतात. चुकीच्या माहितीवर आधारित निवाडा झाल्यास निरपराध व्यक्तीला दिलेली देहदंडाची शिक्षा त्याच्या मृत्यूपश्चात कोणत्याही पद्धतीने मागे घेता येत नाही, गुन्हेगारांनाही जगण्याचा मानवी हक्क आहे, गुन्ह्याची शिक्षा भोगून झाल्यानंतर पुनर्वसन होऊन सामान्यांसारखे जीवन व्यतीत करण्याचा त्यांचा हक्क आणि चुका सुधारण्याची संधी देहदंडाच्या शिक्षेमुळे काढून घेतली जाते. अशा अनेक कारणांनी जगभरातील कैक देश देहदंडाच्या शिक्षेला विरोध करीत आहेत. भारताबाबत म्हणायचे तर, देहदंडाच्या शिक्षेबाबत एकदातरी अंतर्मुख होऊन प्रामाणिकपणे विचार केला जावा. या शिक्षेमागे आपला हेतू समाजातील गुन्हेगारी कमी करण्याचा, गुन्हेगाराला पुढे गुन्हा करण्यापासून परावृत्त करण्याचा आहे की, आपल्यातील रक्तपिपासू वृत्तीला मार्ग मिळवून देण्याचा, फाशीच्या शिक्षेची जरब बसली नाही तर अजून काय कूर शिक्षा आपण देणार? गुन्हेगाराला उकळत्या तेलात टाकणार आहोत की भर चौकात दगाड्यांनी ठेचून मारणार आहोत? मग असे कूर आणि मानवताविरोधी वर्तन करायचे असेल, तर आपण ज्या देशांना दहशतवादी

आणि क्रूर म्हणून मोडीत काढतो त्या वर नमूद देशांच्या पंगतीत आपण आहोत हे स्पष्टच.

बलात्कार आणि फाशी

इतर कोणत्याही गुन्ह्यांबाबत नाही तर बलात्काराबाबतच देहदंडाच्या शिक्षेसाठी आपण आग्रही का? मुळात बलात्काराबाबतची आपली मानसिकता स्वच्छ आणि स्पष्ट आहे का? खरे म्हणजे धर्म, जात, वंशाच्या चौकटीतच स्त्री आणि तिच्या शरीराकडे पाहतो त्यामुळे 'पावित्र्य' संपलेली स्त्री म्हणजे मृतवत वगैरे चुकीच्या धारणा आपण घट्ट बाळगल्या आहेत. स्त्रीवर बलात्कार होतो म्हणजे तिच्यातील स्त्रीचाच जणू मृत्यू होतो, ती जगण्यास पात्र उरत नाही, असं जगण्यापेक्षा मेलेलं बरं, अशा नजरेतून आपण बलात्कार पीडितेचा विचार करतो. पुरुषप्रधान व्यवस्थेमध्ये जाती, धर्माचे पावित्र्य, वंशातत्य आणि पर्यायाने योनिशुचिता, कौमार्य इत्यादीला आपण अतिरेकी, अवास्तव महत्त्व देतो. आणि मग संपूर्ण आयुष्यात एकदा नाहीतर दोनदा घडणाऱ्या बाळजन्मापोटी आयुष्यभर स्त्रीच्या शरीर, संचार आणि अभिव्यक्तित्वर सतत पहारा दिला जातो. पोलीस, न्यायाधीश आणि वैद्यकीय व्यावसायिकही बलात्कार म्हणजे पीडितेच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन आहे, असे म्हणण्यापेक्षा तिचे पावित्र्य आणि चारित्र्य संपविणारा तो अपराध, आहे असे मानतात. एका अर्थी बलात्कार हा पीडितेच्या 'स्व'त्वावर, तिच्या शरीर-मनावर झालेला आघात राहात नाही तर घराणे, जात, धर्म आणि इभ्रतीवर केलेला जणू काही हल्लाच आहे, असे भासवले जाते. त्यामुळे मग आमच्यातील पाशवी वृत्ती जाग्या होतात. उत्क्रांतिच्या एका टप्प्यावर गुन्हेगाराला शिक्षा देताना, तुम्ही आमच्या टोळीचा माणूस मारला तर आम्हीपण तुमच्या टोळीतला एक माणूस मारणार असा 'न्याय' वापरला जात होता. तोच न्याय आताही उत्क्रांतिच्या या प्रगत टप्प्यावर

देखील आम्हाला महत्त्वाचा वाटू लागतो आणि मग आम्ही आमच्या टोळीतील स्त्रीच्या, पर्यायाने आमच्या 'इज्जती'वर हल्ला बोलणाऱ्याला मारून टाकूनच आम्ही न्याय मिळवणार या 'अ'विचाराने फाशीच्या शिक्षेला आपण पाठिंबा देतो. बलात्कार आणि फाशीबाबत विचारांची अशी ही साखळी समजून घेऊन मगच आपण या नव्या विधेयकातील तरतुदींना पाठिंबा द्यायचा किंवा नाही हे ठरवले पाहिजे.

शक्ती विधेयक

शक्ती कायद्यामधील प्रत्येक बारकाव्यांची सविस्तर चर्चा करणे जागेअभावी शक्य नाही; परंतु काही ठळक तरतुदी पुढीलप्रमाणे विचारात घेऊया.

शक्ती कायद्यामध्ये 'शक्ती फौजदारी कायदा (महाराष्ट्र सुधारणा) विधेयक २०२०' आणि 'महाराष्ट्र अनन्य विशेष न्यायालये विधेयक २०२०' अशा दोन कायद्यांचा समावेश प्रस्तावित आहे.

शक्ती फौजदारी कायद्यामध्ये प्रामुख्याने सध्या अस्तित्वात असलेल्या

अधिक कडक शिक्षेची तरतूद

भारतीय दंड संहितेमध्ये बलात्कार, अल्पवयीन पत्नीशी केलेला शारीरिकसंबंध, पोलीस, वैद्यकीय व्यावसायिक, निवासी संस्थांमधील अधिकारी इत्यादींनी आपल्या ताब्यात असलेल्या स्त्रियांवर केलेले बलात्कार, सामूहिक बलात्कार, ऑसिड हल्ला, नग्न धिंड काढणे वगैरे गुन्ह्यांसाठी शिक्षा सांगितली आहे. नव्या शक्ती कायद्यामध्ये वरील बहुतांश गुन्ह्यांसाठी आजन्म कारावास ते देहदंड म्हणजेच फाशीची शिक्षा व्हावी, अशी सुधारणा सुचविण्यात आली आहे.

कायद्यांमध्ये लैंगिक गुन्ह्यांना असलेल्या शिक्षेमध्ये वाढ सुचविलेली

आहे.

फक्त बलात्कारच नाही तर स्त्रियांवरील भेदभाव, छेडछाडीपासून ते ऑसिड अॅटॅक पर्यंतच्या सर्व प्रकारच्या हिंसा ताबडतोब थांबव्यात ही शासनाची, समाजाची इच्छा आणि हेतू हा योग्यच आहे. मात्र त्यासाठी जातीत जास्त कडक शिक्षा उपयोगाची आहे किंवा नाही याचा पुनर्विचार शासनाने करणे गरजेचे आहे. लैंगिक अत्याचारांच्या प्रकरणांमध्ये ठोस पुरावे मिळणे अवघड असल्याने पुराव्याअभावी कित्येक गुन्हेगार निर्दोष सुटतात. महाराष्ट्रात २०१९ मधील आकडेवारीनुसार स्त्रियांवरील अत्याचारांच्या गुन्ह्यांमध्ये दोषींना शिक्षा होण्याचे प्रमाण फक्त १३.७ टक्के एवढेच आहे. मग प्रस्तावित कायदा गुन्हेगारांना जरब बसविण्यासाठी आहे की निर्दोष सुटकेचा मार्ग मोकळा करण्यासाठी?

बालकांवरील लैंगिक

अत्याचारासाठी शिक्षेत वाढ

लैंगिक छळापासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२ मधील तरतुदींमध्येही बालकांवरील लैंगिक हल्ला या गुन्ह्यासाठीची असलेली कमीत कमी ३ वर्षे ते ५ वर्षे तुरुंगवासाची शिक्षा वाढवून कमीत कमी १० वर्षे ते १४ वर्षे एवढी करण्यात आली.

‘नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड्स ब्युरो’च्या २०१८ च्या आकडेवारीनुसार बलात्काराच्या एकूण ३३,३५६ केसेस नोंदविण्यात आल्या त्यापैकी ९४ टक्के प्रकरणांमध्ये गुन्हेगार हा पीडितेच्या परिचितांपैकी होता. ही चर्चा फक्त नोंदविलेल्या गुन्हांची आहे आणि न नोंदविलेल्या, डोळेझाक केलेल्या गुन्हांची संख्या यापेक्षा कैक पटींनी जास्त आहे. जबरी शिक्षा देऊन गुन्हे रोखावे, ही शासनाची इच्छा आणि जबरी शिक्षेलाच घाबरून वडील, भाऊ, शेजारी वगैरे नात्यातील गुन्हेगाराची अभय देण्याची समाजाची वृत्ती यातील दरी भरून काढणार कशी आणि कोण हा प्रश्न नवीन कायद्यातही अनुत्तरीत राहतो.

लैंगिक अत्याचाराच्या खोट्या तक्रारी, चुकीची माहिती देणे गुन्हा

भारतीय दंड विधान कलम १८२ नुसार खोट्या तक्रारी, चुकीची माहिती देणे हा गुन्हा आहे. सदर तरतुदींमध्ये लैंगिक अत्याचारासंदर्भात खोट्या तक्रारी देण्याबद्दल शिक्षेची तरतूद करण्यात आली.

स्त्रिया लैंगिक शोषणाच्या सर्रास खोट्या तक्रारी करून पुरुषांना अडकवतात या गृहीतकावर वरील तरतूद आधारित आहे. सख्खे रक्ताचे नातेवाईक संपत्ती व इतर कारणांनी परस्परांविषयी वैरभाव बाळगतात आणि परस्परांवर खोटे कज्जे-खटले करून वर्षानुवर्षे कायदे आणि न्याययंत्रणा वैयक्तिक दुश्मनीच्या दावणीला बांधतात. सबब भारतीय दंडविधानामध्ये खोट्या तक्रारींना रोखण्याची तरतूद पूर्वीपासूनच करण्यात आली आहे. मग ही नव्याने तरतूद आवश्यक आहे का? आरोपीचा शोध घेऊन, साक्षी-

तपासाची कालमर्यादा

लैंगिक अत्याचाराच्या तक्रारींचा तपास १५ दिवस ते एक महिन्यात करण्याची तरतूद

पुरावे, जाबजबाब नोंदवून तपासाचे काम कौशल्याने आणि कायद्याच्या चौकटीत राहून, व्यवस्थितपणाने पूर्ण केले तर न्याय मिळण्याच्या शक्यता वाढतात. हेच काम दबावाखाली, घाईघाईने, पूर्वग्रह ठेवून कसेबसे उरकल्यास खटला दाखल होण्यापूर्वीच हरल्यात जमा असतो. पूर्ण खटल्याचा पाया असलेले तपासकार्य १५ दिवस ते एक महिन्यात पूर्ण करणे हे केवळ अशक्य आहे. तपास अधिकाऱ्यांवर, पोलिस यंत्रणेवरील कामाचा ताण-अनिश्चितता लक्षात घेता त्यांच्याकडून एवढ्या तातडीने तपासकाम पूर्ण करण्याची अपेक्षा करणे अन्यायकारकही आहे. कायद्याच्या बडग्यामुळे तपासकार्य पूर्ण केले जाईलही; मात्र अशा तपासाच्या बिनचूकतेबद्दल, गुणात्मकता आणि खरेपणाबद्दल खात्री कोण देऊ शकेल?

यंत्रणेचा स्त्रीविरोधी पूर्वग्रह, कठोर शिक्षा आणि मर्यादित कालमर्यादा

यांच्या एकत्रित विचाराचा अभाव स्त्री ही सर्व प्रकारच्या पतनाचे मूळ आहे, ती स्वतःच्या स्वार्थासाठी पुरुषाला सौंदर्याच्या मोहपाशात अडकवते, भुलवते, पुरुष बिचारा बळी पडतो या पूर्वग्रहदूषित नजरेने लैंगिक छळाच्या सर्व प्रकारांकडे पाहिले जाणे एकीकडे तर दुसरीकडे समाज निंदेला, इभ्रतीला घाबरून न्याययंत्रणेपर्यंत पोहोचण्याचे धाडसच न करणाऱ्या अगणित पीडित स्त्रिया. धाडस करून केस दाखल केल्यानंतर लैंगिक अत्याचारांचे साक्षीपुरावेच नसल्याने स्वतःची केस सिद्ध करू न शकलेल्याही असंख्य स्त्रिया आहेत. या पार्श्वभूमीवर साक्षी-पुरावे नाही म्हणजे दावा खोटा, तक्रार खोटी असा निष्कर्ष काढण्याची यंत्रणेला घाई झालेली असते. भरीसभर म्हणून कायद्यामध्ये तपासकार्यासाठीचा कालावधी अत्यंत मर्यादित करून खटला सिद्ध न करण्याची एकप्रकारे सोयच शासनाने केली आहे.

विद्या स्मृती संवादमालेमध्ये शक्ती बिलावर मांडणी करताना अॅड. रमा सरोदे यांनी टेक्निकल रेप या पोलीस यंत्रणेमधील प्रचलित शब्दप्रयोगाचा उल्लेख करून वरील प्रकाराचे गांभीर्य अधोरेखित केले. बलात्काराच्या अनेक प्रकरणांमध्ये तक्रार दाखल करण्यापूर्वीच पोलीस न्यायनिवाडा करून मोकळे होतात, असे निरीक्षण अॅड. रमा यांनी मांडले. पोलीस स्टेशनमध्ये तक्रार दाखल करून घेतानाच स्त्रीची आधी ‘संमती असते’, नंतर ‘काही कारणांनी ती संमती ‘मागे घेते’ आणि मग अशा प्रकरणांमध्ये गुन्हेगाराला निर्दोष सोडले जाणार, हे आधीच ठरले असल्याने तपासकाम केवळ उपचारापुरतेच उरते.

या पार्श्वभूमीवर बलात्काराच्या गुन्हेगाराला फाशीची शिक्षा सुनावणाऱ्या या सुधारीत कायद्याला कडाडून विरोध करीत अॅड. निशा शिवूरकर यांनी आग्रह धरला की निर्भया बलात्कार प्रकरणानंतर गठित केलेल्या वर्मा समितीने दिलेल्या अनेक मौलिक शिफारसींचा पुन्हा अभ्यास करून त्यांची योग्य अंमलबजावणी शासनाने केली पाहिजे.

महाराष्ट्र अनन्य विशेष न्यायालये विधेयक २०२०

तपासाची कालमर्यादा

लैंगिक गुन्हांच्या सुनावणीसाठी अनन्य विशेष न्यायालये (एक्सकलुसिव्ह स्पेशल कोर्ट्स) स्थापन करणे, विशेष सरकारी वकिलांची नियुक्ती करणे तसेच लैंगिक गुन्हांच्या तपासकामासाठी विशेष पोलीस

टीमची स्थापना करणे. स्त्रिया आणि बालकांसंदर्भातील गुन्ह्यांमध्ये दोषी सापडलेल्या गुन्हेगारांची केंद्र शासनाच्या पातळीवर स्वतंत्र वहीमध्ये नोंद करण्यात येईल. तसेच इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने ही नोंद जपणे.

बालकांचे लैंगिक शोषण, कौटुंबिक छळ वगैरे प्रकरणांची सुनावणी सद्यस्थितीत स्वतंत्र न्यायालयांमध्येच होते. प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी कुटुंब न्यायालये आहेत, त्याठिकाणी विवाह तसेच कौटुंबिक नातेसंबंधांसंदर्भातील प्रकरणे हाताळली जातात. मात्र या सर्व ठिकाणी न्यायालयांची तसेच न्यायालयीन कर्मचारींची संख्या अपुरी असल्याचा अनुभव आहे. मग न्यायालयांची संख्या वाढवून, प्रशिक्षित, कार्यक्षम आणि संवेदनशील मनुष्यबळ उपलब्ध करून देण्याने सुनावणी अधिक वेगवान होऊ शकणार असेल तर नवीन कायद्यांची आणि पूर्णतः नवीन यंत्रणेची तरतूद करण्यामागे सरकारचा हेतू काय? महिला पोलीस ठाणे, तंटामुक्त गाव समिती वगैरे उपक्रम/कार्यक्रमांची चमकदार, दिमाखदार सुरुवात होते आणि नंतर ते बंद पडतात किंवा केवळ पुरस्कारपुरते कागदोपत्री उरतात. असे ठळक अनुभव गाठीशी असताना नव्याने न्यायालय यंत्रणा उभारणीसाठी शासन आग्रही का आहे.

नवीन कायद्याची गरज आहे का ?

महाराष्ट्रातील बहुसंख्य महिला संघटना आणि समतावादी, लोकशाहीवादी व्यक्ती, संस्था, कार्यकर्ते अभ्यासकांना वाटते की नव्याने येऊ घातलेल्या शक्ती कायद्याची काहीही आवश्यकता नाही. कायदा तयार करण्याची प्रक्रिया लोकशाही तत्वांच्या विरोधात नको.

कायदा तयार करण्याची प्रक्रिया लोकशाही तत्वांच्या विरोधात नको
आंध्र प्रदेशातील दिशा कायद्यावर

आधारित शक्ती विधेयक तयार करण्याची प्रक्रिया शासनाच्या पातळीवर मार्च २०२०पासून सुरू होती. विधेयक राज्य मंत्रिमंडळाने चर्चेला घेऊन त्याला मंजुरी दिल्यानंतरच मग ही बाब जनतेसमोर आली. स्त्री मुक्ती आंदोलन संपर्क समितीच्या सदस्य महिला संघटनांनी या कार्यपद्धती आणि विधेयकातील आशयाबाबत आक्षेप व निषेध नोंदविले, मंत्रिमंडळाला निवेदने सादर केली. त्यानंतर विधान मंडळाच्या दोन्ही सभागृहांची एक संयुक्त समिती शासनातर्फे नेमण्यात आली. सदर समितीने नागपूर, मुंबई व औरंगाबाद येथे महिला व बालहक्क संघटनांच्या सभा आयोजित केल्या. स्त्री मुक्ती आंदोलन संपर्क समितीचे काही प्रतिनिधी या सभांना उपस्थित राहिले व त्यांनी सदर प्रस्तावित कायद्याची आवश्यकता नाही, सध्या अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होण्याची गरज जास्त निकडीचे असल्याची बाब अधोरेखित केली. महाराष्ट्रातील अनेक महिला संघटना व बालहक्क संघटना तसेच कायदे तज्ज्ञांनी या शक्ती विधेयकाला विरोध केला आहे, असे असतानाही शासनाने आपले म्हणणे रेटून नेऊन केवळ काहीतरी चमकदार घोषणा करून प्रसिद्धी मिळविण्यासाठी हे विधेयक कायद्याच्या स्वरूपात आणले तर, स्त्रियांच्या सन्मानाने जगण्याच्या हक्कांच्या दृष्टीने ते अतिशय मागासलेपणाचा निर्णय ठरेल.

भारतभरातील तुरुंगांमधील एकूण बंधांपैकी ६४ टक्क्यांहून अधिक बंदी हे दलित, आदिवासी आणि इतर मगासवर्गीय, धार्मिक अल्पसंख्याक आहेत. हे प्रमाण तुरुंगात दाखल होणाऱ्या कैद्यांचे नाही तर गरिबीमुळे, पुरेसे आर्थिक बळ नसल्याने, कायद्याची वेळेवर मदत मिळत नसल्याने, त्यांच्या ट्रायल वर्षानुवर्षे चालत राहिल्याने ज्यांना तुरुंगातून मुक्त होता आले नाही अशा बंधांची ही संख्या आहे. तपास कामाची कालमर्यादा कमी

केल्याने घाईघाईने केलेल्या चुकीच्या तपासाचा, पोलिस आणि न्याययंत्रणेतील माणसांच्या पूर्वग्रहांचा आणि पुरेशा अभ्यासाशिवाय लादलेल्या शक्ती विधेयकासारख्या कायद्याचा फटका समाजाच्या दुर्बल घटकांना अधिक जोरदारपणे बसणार आहे हे निश्चित. **हिंसेला उत्तर अहिंसक मार्गानेच**

देहदंड ही कायद्याच्या चौकटीत बसविलेली हिंसाच आहे. हिंसेला प्रतिबंध करण्यासाठीही हिंसात्मक मार्ग अवलंबिता येणार नाही. आरोपांची न्यायपूर्ण मार्गाने तपास व सुनावणी, गुन्हेगाराला त्याने केलेल्या गुन्हाच्या प्रमाणातच, कायदेमान्य चौकटीत शिक्षेची तरतूद, गुन्हेगाराने शिक्षा भोगून झाल्यावर त्याला सर्वसामान्यांप्रमाणे स्वतंत्र व्यक्तीचे आयुष्य जगण्याच्या, पुनर्वसनाच्या सर्व संधी व यामध्ये कायद्यातील पळवाटांचा आधार घेत गुन्हेगार सुटणार नाही याबाबत न्याययंत्रणा दक्ष असणे हे सर्व टप्पे योग्य पद्धतीने पार पडतील तरच पीडितेला न्याय मिळण्याच्या शक्यता वाढणार आहेत. याशिवाय गुन्हेगाराला शिक्षा होण्याबरोबरीनेच पीडितेचे पुनर्वसनही अत्यावश्यक आहे. म्हणून कायद्यामध्ये नुकसानभरपाईची तरतूद हवी, गुन्हेगाराकडून वसूल करण्यात येणारी दंडाची रक्कम शासनजमा न होता पीडितेला मिळावी, निर्भया योजनेसारख्या योजनेमधून पीडितेला वेळेवर आणि सन्मानपूर्वक आर्थिक मदत मिळावी. या तऱ्हेने कायद्याची अंमलबजावणी झाली तर फाशीच्या शिक्षेच्या तरतुदींची आवश्यकता भासणार नाही.

बलात्कार हे हत्यार

पुरुषप्रधान समाजाने बलात्काराचे हत्यार अनेकदा वापरले आहे. स्वाभिमनाने उभी राहू पाहणारी दलित स्त्री तिच्यावर बलात्कार करून संपविली जाते, अल्पसंख्याक धर्मातील पुरुषांचे खच्चीकरण करण्यासाठी त्यांच्या धर्मातील स्त्रियांवर बहुसंख्याक पुरुषांनी (पान ४५ वर)

पुस्तकांच्या मनात...

निमित्त : नो नेशन फॉर विमेन

विद्या आपटे

पुस्तकं आपल्याला जगाची
ओळख करून देतात.
आपली जग बघण्याविषयीची
समज वाढवतात.
जगण्याकडे आणि जगाकडे
बघण्याचा दृष्टीकोन प्रगल्भ
करायला मदत करतात.
इति पुस्तक महात्म्य!
म्हणून नेटकं आणि नेमकं
खूप वाचायला हवं आणि
दुसऱ्यांनी वाचलेल्या
पुस्तकातलं मर्मही समजून
घ्यायला हवं. त्यासाठी
'पुस्तकांच्या मनात...' या
सदरात पुन्हा एकदा एकूणच
समाजाच्या ऐरणीवरचा
विषय... बलात्कार.

'नो नेशन फॉर विमेन' हे प्रियांका
दुबे या पत्रकार महिलेचं
भारतातल्या काही बलात्काराच्या
घटनांचा तपशिलात मागोवा घेणारं
पुस्तक वाचनात आलं आणि माझी
झोप उडाली. वृत्तपत्रातून, दृकश्राव्य
माध्यमातून बलात्काराच्या, महिलांवरील
अत्याचाराच्या घटना समोर येणं ही
नित्याची गोष्ट झाली आहे. घटना सत्य
असते; पण तिचे सर्व घटक- म्हणजे
नेमकं काय घडलं, कशा परिस्थितीत,
कोणत्या वातावरणात घडलं, शेजारी,
गावकरी, गावातली वजनदार मंडळी,
पोलीस, वकील, न्यायव्यवस्था यांची
काय भूमिका होती? पुढे त्या केसचं
काय झालं? काय निकाल लागला?
त्या महिलेला न्याय मिळाला की
नाही? तिच्या पुनर्वसनाचं काय?
न्याय मिळाला नसेल किंवा वर्षानुवर्ष
न्यायालयीन प्रक्रिया चालूच असेल तर
ती स्त्री- विशेषतः दलित, आदिवासी,
अनुसूचित जाती-जमातीतील असेल
तर, गरीब असेल तर- कशी जगते
आहे, हे सर्व आपल्यापर्यंत पोचतच
नाही. पोलीस कोठडीतील बलात्कार,
कुटुंबाच्या तथाकथित सन्मानासाठी
बलात्कारित स्त्रीला मारून टाकणं,
१८ वर्षाखालच्या मुलींवरील तसेच
मुलांवरील लैंगिक अत्याचार, बलात्कार
आणि लैंगिक व्यवहारासाठी स्त्रियांचा
व्यापार यासारख्या घटनांचे सत्य, त्यांचे
पचायला जड जातील असे तपशील
या पुस्तकाच्या रूपानं दुबे या तरुण
पत्रकारानं आपल्यापुढे मांडले आहेत.

लेखिकेनं आर्थिक पाठबळ
नसताना जमेल तसा प्रवास करत,
मित्रमंडळी तसंच अनोळखी लोकांच्याही
चांगुलपणाची मिळेल तशी मदत घेत
सतत सहा वर्ष पाठपुरावा करून या
स्त्रियांच्या कहाण्या भावनाविवश न
होता; पण संवेदनशीलपणे आपल्या पुढे
ठेवल्या आहेत. हा आपला देश आहे,
असं अभिमानानं म्हणणाऱ्या आपल्याला
उत्तर-पूर्वेकडच्या राज्यांमधली कायदा

आणि सुव्यवस्थेची ऐशीतैशी माहीत
असायला हवी. मराठी वाचकांपर्यंत हे
पुस्तक पोचणं महत्त्वाचं आहे असं मला
वारंवार वाटत राहिलं. यासाठी त्याचा
गोषवारा देण्याचा हा प्रयत्न.

१३ प्रकरणात विभागलेलं जेमतेम
२३५ पानांचं हे पुस्तक. उत्तर प्रदेश,
मध्य प्रदेश, त्रिपुरा, हरियाणा, आसाम
आणि बिहार या राज्यातल्या विलक्षण
घटना उलगडताना दिल्ली आणि
महाराष्ट्रातील औरंगाबाद येथील दोन
घटनांचा मागोवाही लेखिकेने घेतलेला
दिसतो. पुरुषांच्या लैंगिक मागण्या
नाकारणाऱ्या १५, १६, व १८ वर्षांच्या
मुलींना, स्त्रियांना धडा शिकवणाऱ्या
बलात्कार आणि खुनांच्या अनेक घटना
मध्य प्रदेशच्या बुंदेलखंड इलाख्यातल्या.
त्रिपुरामध्ये राजकीय वैमनस्य किंवा
पतीचे घर सोडून आलेल्या महिलेने
राजकारणात प्रवेश करण्याचा प्रयत्न
करणं यातून झालेले बलात्कार, खून,
मारहाण आणि जमावासमोरची त्या स्त्रीची
मानहानी. सर्वच घटना भयंकर अस्वस्थ
करणाऱ्या आहेत. वानगीदाखल म्हणून
काही निवडक घटना नोंदवते आहे-

मध्य प्रदेशातल्या बेतुल जिल्ह्यातली
२००७ सालातील घटना. शेजारच्या
गावातील बलात्कार आणि खून
पारध्यांनीच केल्याचा संशय घेऊन
त्यांच्या घरांची मोडतोड केली गेली.
घरं जाळली. पुरुषांना पिटाळून १०
महिलांना ओलीस ठेवलं आणि त्यांच्यावर
गावगुंड, राजकारणी आणि पोलिसांनी
बलात्कार केल्याचं प्रकरण. २०११
मध्येही घरं, सामानसुमानाची नुकसान
भरपाई त्यांना मिळालेली नव्हती. त्या
१० महिलांनी नावं घेऊन त्यांच्यावर
अत्याचार करणाऱ्यांची माहिती पोलिसांना
दिली असूनही त्याचा प्राथमिक माहिती
अहवालही (एफआयआर) दाखल झाला
नव्हता. पारधी जमातीत जन्म हा त्यांचा
गुन्हा होता. त्यांची लुटलेली जमीन,
गमावलेली घरं आणि राज्यघटनेने प्रत्येक
नागरिकाला दिलेला सन्मानानं जगण्याचा

हक्क एवढीच तर त्यांची मागणी होती.

१७ वर्ष कार्यकर्ता म्हणून इमानानं काम करणाऱ्या स्वतः च्याच कार्यकर्त्यांची जेमतेम १७ वर्षांची बहीण नीलम बधत नाही म्हटल्यावर तिला पळवून नेऊन बहुजन समाज पक्षाच्या नेत्याने केलेले अनन्वित अत्याचार आणि बलात्काराची कहाणी पुन्हा उत्तर प्रदेशातली (२०१०). राजकारणातून आलेल्या सत्तेच्या उन्मादाची. नीलमने न्यायाची मागणी लावून धरली, केसचा गाजावाजा झाला आणि २०१५ मध्ये गुन्हेगाराला १० वर्षे सक्तम जुरीची शिक्षा झाली. पण दरम्यान नीलमनं खूप काही गमावलं होतं.

लखनौसारख्या शहरात सहा जणांनी पळवून नेल्यानंतर सामूहिक बलात्कार वाट्याला आलेली झाहिरा ही एका भंगार विक्रेत्याची १३ वर्षांची घरकाम करणारी मुलगी (२००६). झाहिराच्या पाठी सुरुवातीपासून खंबीरपणे उभ्या राहिलेल्या राष्ट्रीय जनवादी महिला संघटनेच्या मधू गर्ग यांच्या मते- 'झाहिराची केस ही सरळ सरळ एका गरीब कुटुंबाची राजकारणी आणि माफियांबरोबरची लढाई होती.' शेवटी २०१६ मध्ये म्हणजे ११ वर्षांच्या कायदेशीर लढाईनंतर लखनौच्या सेशनस कोर्टानं मुख्य गुन्हेगाराला १० वर्षांची सक्तमजुरी सुनावली.

२३ मार्च २०१४ रोजी हरियाणाच्या भगना गावातल्या दलित वस्तीतील ४ अल्पवयीन मुलींना पळवून नेऊन केलेल्या बलात्काराची घटना म्हणजे सरकारी योजनेनुसार गावकीच्या जमिनीची अपेक्षा करणाऱ्या दलितांना जमीनदार जाट जमातीने त्यांच्याच जातीच्या सरपंचाच्या मदतीने धडा शिकवण्याचाच प्रकार होता. थकल्याभागल्या मुलींची जबानी पहाटे १.३० ते ३ च्या दरम्यान घेण्याचा अमानुष प्रकार पोलिसांनी केला आणि वैद्यकीय तपासणी मात्र एक दिवस उशिरा. सगळी व्यवस्था जाटांच्या बाजूने होती, हे उघडच होतं. चारही मुलींच्या वैद्यकीय अहवालानुसार त्या चौघींवर बलात्कार झालेला असताना एफआयआरप्रमाणे फक्त १८ वर्षांच्या मीनावर सामूहिक बलात्कार झाल्याची नोंद होती. आपल्या जिल्ह्यात नाही तर दिल्लीत तरी आपल्याला न्याय मिळेल म्हणून ४ मुली आणि त्यांची कुटुंबं जंतरमंतरवर १६ एप्रिलपासून ठाण मांडून होती.

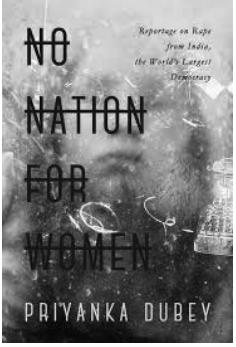
भगना गावापासून जेमतेम १५ किलोमीटरवर डबरा गाव आहे. २०१२ मध्ये इथल्या नाझिया या १६ वर्षांच्या मुलीला पळवून नेऊन १२ जाट पुरुषांनी तिच्यावर सामूहिक बलात्कार केला होता. नाझिया वडिलांच्या मृत्यूनंतर धैर्यानं कोर्ट केस लढत राहिली. भगनामधील कुटुंबं जंतरमंतरवर आल्यावर २ आठवड्यात २०१४ मध्ये हिसार कोर्टात नाझियाची केस सुनावणीला आली. चारही आरोपींना शिक्षा होईल अशी नाझियाला खात्री वाटत होती. दरम्यान तिने आपलं शिक्षण चालू ठेवलं होतं. ती आता कॉलेजला जाणार होती. भगनातील पीडित मुलींसाठी असलेल्या मोर्चात सामील होऊन तिने पाठिंबा दिला. नाझियाचं उदाहरण भगनाच्या मुलींना स्फूर्ती देणारं होतं. ऑगस्ट

फॉर्म ४

वृत्तपत्र नोंदणी अधिनियम क्रमांक ८ प्रमाणे द्यावयाची माहिती खालीलप्रमाणे :

- १) नियतकालिकाचे नाव : मिळून साऱ्याजणी
 - २) प्रकाशन स्थळ : फ्लॅट नं.१०१, पहिला मजला, नचिकेत को-ऑप. हौ. सोसायटी, प्रभात रोड, गल्ली क्रमांक ४, एरंडवणा, पुणे-४११००४
 - ३) प्रकाशन कालावधी : मासिक
 - ४) मुद्रकाचे नाव : डॉ. गीताली वि. मं राष्ट्रीयत्व : भारतीय पत्ता : ब-२,५०१, कुमार प्राईड पार्क, सेनापती बापट रस्ता, पुणे ४११०१६.
 - ५) प्रकाशकाचे नाव : डॉ. गीताली वि. मं राष्ट्रीयत्व : भारतीय पत्ता : ब-२,५०१, कुमार प्राईड पार्क, सेनापती बापट रस्ता, पुणे ४११०१६.
 - ६) संपादक : डॉ. गीताली वि. मं राष्ट्रीयत्व : भारतीय पत्ता : ब-२,५०१, कुमार प्राईड पार्क, सेनापती बापट रस्ता, पुणे ४११०१६.
 - ७) मुद्रण स्थळ : युनिक ऑफसेट, १५२३, सदाशिव पेठ, आनंदशिल्प, पुणे ४११०३०.
 - ८) वृत्तपत्राची मालकी हक्क/ स्वामित्व इ. चे नांव : निरामय पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्ट कार्यालयाचा पत्ता : फ्लॅट नं.१०१, पहिला मजला, नचिकेत को-ऑप. हौ. सोसायटी, प्रभात रोड, गल्ली क्रमांक ४, एरंडवणा, पुणे-४११००४
- मी डॉ. गीताली वि. मं. घोषित करते की वरील तपशील माझ्या माहिती व समजुतीप्रमाणे विश्वासपात्र व सत्य आहे.
दिनांक : १ मार्च २०२१

प्रकाशक

२०१५ मध्ये पुरेशा पुराव्याअभावी हिसार कोर्टानं चारही आरोपींना मुक्त केलं. याच सुमारास हिंदू जातीव्यवस्थेच्या कचाट्यातून सुटण्यासाठी भगनाच्या १०० दलित कुटुंबांनी जंतरमंतरवर इस्लाम धर्म स्वीकारला.

पोलिसांच्या कोठडीतील बलात्कार : सन २०१५. उत्तर प्रदेशातलं एक खेडं. शहराला जोडणारे चांगले रस्ते नाहीत, वीज नाही, संडास नाहीत. पोलिसांची जीप १४ वर्षांच्या मुलीला तिच्याच घरासमोरून उचलते. जवळच्या ठाण्यावर नेऊन ४ तास तिच्यावर बलात्कार होतो आणि मग तोंड बंद ठेवायची धमकी देऊन घराजवळ सोडलं जातं. पुजाऱ्याचं काम करणारे वडील झाल्या घटनेचा इतका धसका घेतात की, तोंड काळं झालं म्हणून अन्नपाणी सोडून अकराव्या दिवशी मरण पावतात. आत्मसन्मान, दुराभिमान एखाद्याच्या आयुष्यापेक्षा कसा काय महत्त्वाचा होतो? आपण चुकून अफगाणिस्तानमध्ये तर नाही ना असा प्रश्नक लेखिकेला पडतो. दुसरं उदाहरण- १४ वर्षांच्या झोयावर पोलीस चौकीमध्ये बलात्कार आणि मग खून करून प्रेत चौकीच्याच आवारात झाडाला टांगलेलं, आत्महत्या होती असं भासवण्यासाठी. प्रियांका अशा घटनांची तुलना अवकाशातील कृष्णविवरांशी (ब्लॅक होल) करते. तक्रार मागे घ्यायला नकार देणाऱ्या झोयाच्या आईला आपलं दुःख पचवताना गावकरी, स्थानिक पोलीस, सरकारी अधिकारी यांच्याच नाही तर स्वतःच्या नवऱ्याच्याही पितृसत्ताक

मनोवृत्तीला तोंड द्यावं लागत होतं. **जातीवर्चस्व सिद्ध करण्यासाठीच साधन म्हणून बलात्कार :** बिहारच्या भोजपूर जिल्ह्यातलं दुमारिया गाव. मुशहर ही दलितांमधील सगळ्यात खालची समजली जाणारी जमात. उंदीर पकडून गुजराण करणारे, अशी त्यांची ओळख. या जमातीतल्या ६ मुलींवर वरच्या जातीच्या तिघांनी सामूहिक बलात्कार केला. ऑक्टोबर २०१४मध्ये ही घटना घडली, तेव्हा सरकारी अधिकाऱ्यांनी ५० वर्षांत मुशहर पाड्याला पहिल्यांदा भेट दिली. दलितांबाबत घडलेला या भागातला हा काही पहिला गुन्हा नव्हता. दक्षिण बिहारमध्ये १९९० च्या काळात जातीवरून दलितांचे खून पाडण्यात रणवीर सेना प्रसिद्ध होती. ६ पीडित मुलींपैकी सगळ्यात छोटी मुलगी होती- ११ वर्षांची आणि मोठी २० वर्षांची. नेहमीप्रमाणे भंगार गोळा करून साहीजणी त्यांच्या दोघा छोट्या भावांबरोबर कुरमुरी गावात भंगार विकायला गेल्या असताना भंगार विकत घेणाऱ्या तिघांनी सामान ठेवून घेऊन पैसे तर दिलेच नाहीत, पण दोन्ही मुलांना बांधून ठेवून मारझोड केली आणि मुलींवर लैंगिक अत्याचार केले. लघवीला जायचं निमित्त करून मुली पळाल्या. मुख्यमंत्री मुशहरचा दुसऱ्या दिवशी एफआयआर दाखल झाला आणि २४ तासांत तिघा आरोपींना अटकही झाली. परंतु साही जर्णीच्या वैद्यकीय अहवालात बलात्कार झाला असण्याची दाट शक्यता नोंदलेली असूनही फक्त ११ वर्षांच्या मुलीवर बलात्कार झाला अशी नोंद झाली. बाकी पाच जर्णीची साक्षीदार म्हणून नोंद झाली. २८ जानेवारी २०१५ला तीनही आरोपींना भारतीय दंड विधानानुसार (कलम ३७६) २० वर्षं सश्रम कारावास आणि पॉक्सो कायद्या अंतर्गत १० वर्षांच्या जास्तीच्या कारावासाची शिक्षा झाली. राज्य शासनाने प्रत्येक मुलीला नुकसान भरपाई म्हणून ९०,००० रु. द्यायचे होते त्यातले त्यांना फक्त २०,००० रु.च

मिळाले. वर तिघांबद्दल तक्रार केल्याचा सूड म्हणून दलितांची ३० माणसं मारण्याच्या आरोपींच्या नातेवाइकांकडून धमक्या. जीव मुठीत धरून जगणं आलं. राज्यघटनेने प्रत्येकाला दिलेला सामाजिक सुरक्षा आणि समानतेचा हक्क या जमातीच्या वाट्याला कधी येणार? मध्य प्रदेशातल्या बेतुलमधील गोंड जमातीतल्या अत्यंत गरीब कुटुंबातल्या ३ मुली - कजरी, सावनी (१२ वर्ष) आणि सुगंधी (१९ वर्ष, विवाहित). सातपुड्याचं जंगल मुलींच्या पायाखालचं. गोड फळं, विषारी झाडं, जंगली जनावरांची चाहूल सगळं ओळखीचं. पण माणसांपासून स्वतःला वाचवायला त्यांना कोणी शिकवलं नव्हतं. फेब्रुवारी २०२१ मध्ये तिघांना जत्रेला नेते म्हणून गावातल्याच सुमन नावाच्या बाईनं राजस्थानमध्ये नेऊन विकलं. ही व्यापारी देवाणघेवाण मध्य प्रदेशातून आसाम, दिल्ली आणि राजस्थान असा प्रवास करणारी. विश्वासाचा गैरफायदा घेणारी सुमन यातली पहिली कडी. एका ठिकाणी तिच्याकडून मुलींचा ताबा घेऊन त्यांना इच्छित स्थळी पोचवणारा रमेश ही दुसरी कडी आणि मग मुलींना विकत घेणारी शहरातली धर्मशाळा ही तिसरी कडी. सुगंधीचं लग्न झाल्याचं ती सांगत असतानाही तिचं लग्न एका वयस्कर माणसाशी लावून दिलं गेलं. सुगंधी त्या माणसाच्या कचाट्यातून कशीबशी निसटली आणि म्हणून नंतर इतर दोघांचीही सुटका होऊ शकली. सुगंधीला दिवस गेलेत. तिची प्रकृती ढासळली आहे. कुटुंबाच्या प्रतिष्ठेपेक्षा तिच्या आईला काळजी आहे ती तिच्या तब्येतीची. हे पाहिल्यावर शहरातल्या सुशिक्षितांनीही आदिवासींकडून शिकण्यासारखं बरंच काही आहे, असं लक्षात येतं.

मानवी व्यापाराबद्दल पहिला कायदा 'अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा' १९५६ सालचा. त्यात मानवी व्यापाराची नेमकी व्याख्या नव्हती. २०१३ मध्ये

गुन्हेगारी सुधारित कायद्यात ती प्रथम केली गेली. २०१२ मध्ये लैंगिक गुन्द्यांपासून मुलांचे संरक्षण हा कायदा पास झाला. असं सगळं होऊनही परिस्थिती सुधारली आहे का? हा प्रश्न आहेच.

आसामचा लखिमपूर जिल्हा हा हिरवागार प्रदेश. प्रत्यक्ष तिथे गेल्यावर तिथलं अनैतिक कामांचं जाळं, त्यांचे दिल्ली, मुंबईच्या गुन्हेगारी जगाशी असलेले लागेबांधे लेखिकेच्या लक्षात आले. लखिमपूरच्या प्रत्येक गावात दिल्लीला गेलेल्या आणि कधीच न परतलेल्या मुलींचे कित्येक किस्से तिला ऐकायला मिळाले. राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगाने माहिती अधिकारांतर्गत दिलेला लखिमपूरच्या हरवलेल्या मुलींचा २०१२ सालचा अहवाल डोळे उघडणारा आहे. २००९ साली या अवैध व्यापारात रजनी दिल्लीत विकली गेली, तेव्हा ती १५ वर्षांची होती. आर्थिक शोषण आणि सामूहिक बलात्कार या दोन्हीला तिला तोंड द्यावं लागलं. कायदे असले तरी जोपर्यंत पोलीस आणि राजकारण्यांचं याला अभय आहे, तोवर हे कसं थांबणार?

पोलीस दलातील महिला कर्मचाऱ्यांनाही बलात्कार आणि लिंगभेदावर आधारित भेदभावाला कसं सामोरं जावं लागतं याची उदाहरणं लेखिकेनं दिली आहेत-

झारखंड राज्यातल्या घनदाट जंगलाचा, माओवाद्यांचा प्रभाव असलेला लातेहर जिल्हा. फेब्रुवारी २०१४ मध्ये लेखिका नीतूकुमारच्या सामूहिक बलात्काराच्या केस संदर्भात लातेहरच्या पोलीस प्रमुखांना भेटली, त्यावेळी नीतू काही कौटुंबिक समारंभासाठी गावी गेली होती. रजेवर होती. २०११ मध्ये माओवाद्यांच्या चकमकीत पोलीस दलातील तिचा नवरा मारला गेल्यावर तिची हवालदार म्हणून नेमणूक झाली होती. नीतू आणि तिचं कुटुंब २०१३ मध्ये तिच्या बहिणीचं शव राष्ट्रीय महामार्ग

७५ वरून अंत्यविधीसाठी गावी नेत असताना वाटेत दरोडेखोरांनी त्यांना लुटलं आणि नीतूवर बलात्कार केला. तिला न्याय मिळवून देण्यासाठी शक्य ते सर्व आपण केल्याचा पोलीसांचा दावा होता. इतकंच नाही तर पोलीसात असल्याने अशा परिस्थितीत लगेच एफआयआर दाखल करायला हवा होता, हे माहीत असूनही तिने ते केलं नाही असं म्हणून तिच्या चारित्र्यावर शिंतोडेही उडवले गेले. नीतूसारख्या महिलांची पोलीसात भरती ही नुकसान भरपाई म्हणून केली जाते. कायदेशीर कारवाई करताना आम्हा पुरुषांना उलट त्यांचीच काळजी घ्यावी लागते. वर त्यांना पगार आमच्याबरोबरीने मिळतो, अशी पोलीसांची तक्रार होती. महिला पोलीसांमुळे सहकाऱ्यांची मनं विचलित होतात, त्यांच्याशी गैरसंबंध निर्माण होतात आणि कामात त्यांचा उपयोग काहीच नाही. त्यामुळे सर्व महिला पोलीसांना कामावरून कमी केलं पाहिजे, असं एका अधिकाऱ्याचं स्पष्ट मत होतं. ही मानसिकता बदलत नाही तोवर सकारात्मक बदल येणार कसा? आपल्याला कोणतंही प्रशिक्षण दिलं जात नाही, अशी इथल्या महिला हवालदारांची तक्रार होती.

लेखिका नीतूच्या गावी गेली तेव्हा वेगळंच सत्य समोर आलं. नीतूवर मुलांची जबाबदारी होती. सर्वसामान्य बायकांप्रमाणे माध्यमांशी मोकळेपणाने बोलण्याचं स्वातंत्र्य तिला नव्हतं. नोकरी टिकवणं महत्त्वाचं होतं. 'पोलीसात असून तू प्रतिकार केला नाहीस, स्वतःचं रक्षण करू शकली नाहीस म्हणून मी तुला नोकरीवरून काढू शकतो' - असं डीआयजी म्हणाल्याचं ती सांगते. असंवेदनशीलतेची ही हद्द होती. नीतू म्हणते, माझ्यावर बलात्कार करणाऱ्यांना फाशी देऊ नये. कारण त्याचे परिणाम माझ्या कुटुंबाला भोगावे लागतील. झालं ते सर्व विसरून मला फक्त सर्वसामान्यांसारखं जगायचं आहे.

महाराष्ट्राच्या औरंगाबाद जिल्ह्यातल्या करमाड पोलीस चौकीमध्ये वर्षभरपासून संध्या हवालदार म्हणून नियुक्त होती. ९ सप्टेंबर २०१२ रोजी तिचा बाविसावा वाढदिवस होता. सकाळी आठ वाजता

अंक मिळाला नाही का ?

'मिळून साऱ्याजणी'चा प्रत्येक अंक दर महिन्याच्या १ तारखेला पोस्टाने रवाना होतो. जर वर्गणीदारांना दर महिन्याच्या २० तारखेपर्यंत अंक मिळाला नाही तर त्यांनी सोमवार ते शुक्रवार दुपारी १२ ते ५ या वेळात 'मिळून साऱ्याजणी'च्या ७४४७४४९६६४ या मोबाईल क्रमांकावर आपली तक्रार द्यावी. म्हणजे आम्हाला आपला अंक परत पाठवता येईल. पुण्यातील वर्गणीदारांनी वर्गणीचे धनादेश पाठवले तरी चालतील; पण बाहेरगावाहून धनादेश पाठवताना चेकवर मॅग्नेटिक स्ट्रिप आहे ना हे बघावे. आपण वर्गणी भरल्यानंतर लगेचच आपला पावती क्रमांक, दिनांक, नाव-पत्ता आणि वर्गणीचा कालावधी संगणकावर नोंदवला जातो. एखाद्या महिन्यात अंक आपल्याला पोचला नाही, तर लगेचच आपली तक्रार आपण 'मिळून साऱ्याजणी'च्या कार्यालयात नोंदवावी म्हणजे आमच्याकडून काही चूक राहिली नाही ना, हे तपासता येईल.

- व्यवस्थापक

कामावरून परतल्यावर धुव्याहून मुद्दाम भेटायला आलेल्या वडिलांना निरोप देऊन संध्या तिच्या खोलीत गेली आणि जीव देण्यामागचं कारण सांगणारं दोन पानी पत्र लिहून तिचं आत्महत्या केली. वरिष्ठ सबइन्स्पेक्टर युनूस शेख हे आपल्यावर लैंगिक अत्याचार करतात, मानसिक छळ करतात आणि बंडाळे या हवालदाराची त्यांना यात कशी साथ आहे, हे तिने पत्रात नमूद केलं होतं. मग रीतसर एफआयआर दाखल झाला. संध्याने आपल्या वरिष्ठांना आपल्यावर होणाऱ्या अत्याचाराची कल्पना दिली होती; परंतु तिने आत्महत्या करेपर्यंत कोणीच त्याची दखल घेतली नाही.

संध्याच्या मृत्यूला कारणीभूत झालेली परिस्थिती औरंगाबाद किंवा महाराष्ट्र पोलिसांपुरती मर्यादित नाही. भारतीय पोलिस दलातील महिलांच्या वाट्याला वेळोवेळी येणाऱ्या; पण लोकांसमोर न येणाऱ्या, अनेक घटनांपैकी ती एक आहे. लेखिकेने पोलिस दलातील वेगवेगळ्या पदावरच्या महिलांच्या मुलाखती घेतल्या. महिला पोलिसांना पुरुष सहकाऱ्यांकडून लैंगिक छळ, दादागिरी सहन करावी लागणं नेहमीचंच असं त्यांचं म्हणणं. क्वचित अशा घटना बाहेर येतात. पण सहसा बाहेर येऊ दिल्या जात नाहीत. यशस्वीपणे पोलिस दलात टिकलेल्या, बोटार मोजण्यासारख्या स्त्रियांना केवळ तिथे सन्मानाने टिकून राहण्यासाठी, स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी पुरुष सहकाऱ्यांच्या दुपटीने कष्ट करावे लागतात, असं त्यांचं म्हणणं होतं.

मध्य प्रदेशातल्या रायगड जिल्ह्यातली २०१३ सालची घटना. सबइन्स्पेक्टर अमृता सोलंकी निवडणुकीच्या वेळी रात्री १० च्या सुमारास झूटीवर होती. तिने एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याचं वाहन तपासणीसाठी थांबवलं. तिने सांगायचा प्रयत्न केला की, तिला प्रत्येक वाहन तपासण्याची ऑर्डर आहे. पण अधिकारी खवळला. अद्वातद्वा बोलला. पोलिसांचा गणवेश चढविण्याची तुझी लायकी

नाही, लाच देऊन नोकरी मिळवली असणार इ. भर रस्त्यात हे सर्व खूपच अपमानास्पद होतं. अमृताने राजीनामा दिला आणि त्या अधिकाऱ्याविरुद्ध राज्य महिला आयोगाकडे तक्रार नोंदवली. तिची कोर्टात जायचीही तयारी होती. तिच्या मते राजीनामा देण्याला पर्याय नव्हता. कारण नोकरीत राहून पोलिस खात्यातल्या पक्षपाती वातावरणात मोकळेपणी बोलून न्याय मिळवणं अशक्य होतं.

कामाच्याच ठिकाणी नव्हे तर घरीही महिला पोलिसांना भेदभाव आणि लैंगिक छळाला तोंड द्यावं लागतं. १९९१ची आयएएस अधिकारी शोभा आहोटकर ही गुन्हेगार आणि राजकारण्यांना बिनदिक्त हाताळणारी 'लेडी हॅटर' म्हणून प्रसिद्ध होती. आयएएस अधिकाऱ्याबरोबर प्रेम विवाह झालेला. दोघांचीही नेमणूक देवगड जिल्ह्यात. एकदा मध्यरात्री डाकूंचा मोठा हल्ला झाला म्हणून शोभाला तपासासाठी जावं लागलं. परतल्यावर अपरात्री इतर पुरुषांबरोबर जाण्याची गरजच काय होती, असं म्हणून नवऱ्यानं मोठं भांडण केलं आणि मग दोघांनी एकमेकावर हात टाकण्यापर्यंत मजल गेली.

रांचीमधील पन्नाशीच्या इन्स्पेक्टर जनरल निर्मलकुमार कौर यांनी पती मानसिक आणि शारीरिक छळ करत असल्याची तक्रार महिला पोलीस स्टेशनवर नोंदवली होती. निर्मलकुमार आपल्या आरोपांवर ठाम होत्या; पण एफआयआर नोंदवला गेला नाही. स्थानिक पातळीवर प्रकरण दाबून टाकलं गेलं. आयजी पातळीवरच्या महिला अधिकाऱ्याची ही गत तर इतरांचं काय होत असेल ?

१९३३ मध्ये भारतीय पोलिस दलात दाखल झालेली पहिली महिला म्हणून केरळमध्ये नोंद आहे- ती कमलम्मा या १८ वर्षांच्या युवतीची. पहिली महिला पोलिसात दाखल झाल्यानंतर आज ८० वर्षांनंतरही महिला पोलिसांचं आपल्याकडचं प्रमाण फक्त ६% आहे.

उघड उघड लिंगधारित भेदभावाचं पोलिसातलं वातावरण अभ्यासत असताना संवेदनशीलतेने महिला पोलिसांचा विचार करणारे, त्यांची ताकद ओळखणारे अधिकारीही लेखिकेला भेटले. पण तुरळकच. वेगवेगळ्या राज्यातल्या पोलिसांसाठी लिंगभेद, लैंगिकता या विषयावर २००९ पासून प्रशिक्षण घेणारी कार्यकर्ती शीबा हिच्या मते पोलिसांचा महिला पोलीस आणि एकूणच महिलांबद्दलचा दृष्टिकोन उघड उघड नकारात्मक असल्याने त्यांच्या मानसिकतेत बदल आणणं कमालीचं कठीण काम आहे. ती म्हणते, 'भारतीय पोलीस म्हणजे पुरुषप्रधान विचारसरणीचा अर्क आहेत.' आणि तरी बदलाची आशा न सोडता प्रशिक्षण करत राहण्यावर ती ठाम आहे.

बलात्कारातून वाचलेल्या स्त्रियांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न भारतात कसा सर्वस्वी दुर्लक्षित आहे याचं उदाहरण म्हणून भारतीय न्याय व्यवस्थेत जे जे चुकीचं आहे त्या सगळ्यांचा पुरावा किंवा प्रमाणपत्रच म्हणता येईल, अशी हरियाणाच्या सोनपत जिल्ह्याच्या एका खेड्यातील रागिणीची कहाणी लेखिका आपल्यापुढे मांडते. अनुसूचित जातीतील धानुक ही एक उपजात. वरच्या जातीच्या जमीनदारांच्या शेतात राबणं, त्यांच्या जनावरांची काळजी घेणं हा व्यवसाय. या समाजातल्या १९ वर्षांच्या रागिणीचं २०१२ सप्टेंबरमध्ये लग्न झालं. काही महिन्यातच माहेरी गेली असताना चौघांनी तिचं अपहरण केलं आणि पाच दिवस-चार रात्री वेगवेगळ्या शहरात तिच्यावर सामूहिक बलात्कार केला. तिने धैर्यानं आपली सुटका करून घेतली. न्याय आणि सन्मानानं जगण्याचा आपला अधिकार आपलं कुटुंबच नव्हे तर समाज आणि न्यायव्यवस्थाही नाकारणार आहे, याची तिला त्यावेळी कल्पनाही नव्हती. तुला नवऱ्यानं भेटायला बोलावलं आहे, असं खोटं सांगून फसवणारी तिची शेजारची

मैत्रीण आणि चारही आरोपी तिच्याच समाजातले होते. ती स्वतःच्या मर्जीनं पळून गेली. तिला वेश्या म्हटलं गेलं. जमातीनं तक्रार मागे घेण्यासाठी दबाव आणला. एवढंच नाही तर तक्रार मागे घेण्याच्या अटीवर सासरच्या लोकांनी तिला स्वीकारलं. वैद्यकीय अहवालात बलात्कार स्पष्ट होता, पण ते ५ दिवस आपण सासरी होतो आणि नवऱ्याशी लैंगिक संबंध आला, असं तिला सांगावं लागलं. हद्द म्हणजे आधी खोटी साक्ष दिली म्हणून ५०० रु. दंड आणि १० दिवस कैद तिच्या नशिबी आली. त्यानंतर सासरी नजरकैद. वेठबिगरांच्या घरातली ती वेठबिगर झाली. घरात राब राब राबायचं; पण कोणाशी बोलायचं नाही, अंगणात बसायचं नाही, कुठेही, अगदी प्रातर्विधीलाही, एकटं जायचं नाही. मरायचीही संधी कोणी देत नाही असं तिचं दुःख होतं. समाज आणि न्यायव्यवस्थेमुळे या सगळ्यातून तिला जावं लागलं ते कमी म्हणून की काय तिच्यावर झालेल्या अन्यायाची, गुन्ह्याची शिक्षा तिलाच दिली जात होती.

याच महिन्यात हरियाणामध्ये बलात्काराच्या आणखी २० घटना घडल्या. लेखिका भारतातील बलात्काराच्या वाढत्या घटनांची आकडेवारीही या ठिकाणी देते. १९७१ ते २०१२ दरम्यान नोंदलेल्या घटनांमध्ये २०९ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. एवढंच नाही तर प्रत्येक नोंदलेल्या गुन्ह्यांमागे भीती आणि लाजेपोटी ३० घटना नोंदवल्याच जात नाहीत असं म्हटलं जातं. खैरलांजी, दिल्ली, शक्ती मिल, कटुआ, उन्नाव, कोपर्डी, हैदराबाद आणि आता हाथरस. हाथरसनंतरही बलात्कार आणि खून यांची मालिका सुरूच आहे.

मुलायम सिंग यादव यांच्यासारखा नेता म्हणतो, "लडकोसें गलती हो जाती है, अब क्या उन्हे फासीपे लटकाओगे?" त्याही पलीकडचा कहर म्हणजे हाथरस प्रकरणानंतर सुरेंद्र सिंग नावाच्या भाजपच्या आमदाराने "मुलींवर

संस्कार नसल्याने बलात्कार होतात" असं म्हणणं आणि पक्षाच्या प्रवक्त्याने 'ते त्यांचं वैयक्तिक मत आहे. पक्षाचं नाही', असं म्हणून त्याच्यावर कारवाई करण्यातून पळवाट काढणं आणि सगळा देश ढवळून निघाला असताना देशाच्या दोन्ही सर्वोच्च नेत्यांनी या प्रकरणात अवाक्षरही न काढणं हे कशाचं द्योतक आहे?

बलात्काराला पुरुषी वर्चस्ववादी राजकारणाचे अनेक विषारी पदर असतात. त्यांचा बीमोड कसा करायचा? 'टेस्टॉस्टेरॉन' नावाच्या हार्मोनमुळे पुरुषाच्या शरीरात एकूण लैंगिक व्यवस्था घडते, निसर्गतः लैंगिक आकर्षण निर्माण होतं; पण आक्रमकता, बलात्काराची प्रवृत्ती आणि या हार्मोनची रक्तातील पातळी यातील कार्यकारणभाव तपासण्याचे अनेक प्रयोग झाले आहेत; पण त्यात असा काहीही संबंध आढळून आलेला नाही. याचाच अर्थ पुरुषी आक्रमकता, क्रौर्य हे मूलभूत जैविक नाहीत, तर पुरुष म्हणून वाढताना कळत नकळत संक्रमित झालेला संस्कार आहे, असं डॉ. मोहन देस (लोकसत्ता चतुरंग, १० ऑक्टोबर २०२०) म्हणतात. यातून कोणते संस्कार आणि ते कोणावर होणं आवश्यक आहे ते लक्षात येतं. सध्या काय संस्कार होत आहेत? तुमच्याकडे पैसा असेल, जातीच्या उतरंडीत तुम्ही वरच्या जातीत, बहुसंख्यांच्या धर्मात जन्मला असाल (यात स्वतःचं कर्तृत्व शून्य) तर तुम्हाला सतरा खून माफ होऊ शकतात. कसेही वागा, काहीही करा तुमची जात, धर्म, पक्ष आणि पैसा तुम्हाला वाचवायला तत्पर असेल.

२०१२ च्या दिल्लीतील निर्भया केसनंतर सरकार खडबडून जागं झालं. महिलांवरील वाढत्या अत्याचाराला आळा घालण्याच्या दृष्टीने, गुन्हेगारांना कडक शिक्षा आणि खटल्यांचे निकाल लवकर लागावेत यासाठी शिफारसी करण्यासाठी निवृत्त न्यायमूर्ती वर्मा यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमण्यात आली.

२९ दिवसात त्या समितीने ६०० पानांचा अतिशय महत्त्वाचा असा, महिलांची परिस्थिती लक्षात घेऊन सूचना करणारा अभ्यासपूर्ण अहवाल सादर केला. बलात्काराला आणि लैंगिक हिंसाचाराला बळी पडलेल्यांची काळजी घेण्यासाठी परिणामकारक यंत्रणेच्या आवश्यकतेवर अहवालात विशेष भर दिला होता. परंतु या अहवालावर आधारित गुन्हेगारी कायदा (सुधारणा), २०१३ मध्ये पुनर्वसनासाठी प्रभावी तरतूद केली गेली नाही. खटल्याचा निकाल येईपर्यंतच्या मधल्या काळात पीडित व्यक्तीला नुकसान भरपाईच्या रूपाने मदत आवश्यक असते. एवढंच नव्हे तर पुनर्वसन ही राज्याची जबाबदारी आहे, ही वर्मा समितीची महत्त्वाची शिफारस नजरेआड केली गेली. भारतात इंग्लंड अमेरिकेसारख्या विकसित देशांप्रमाणे नुकसान भरपाई आणि पुनर्वसनावर आधारित न्यायव्यवस्था निर्माण होण्यासाठी किती काळ वाट बघावी लागणार आहे? मुळात स्त्री म्हणजे तिचं शरीर, ते शुद्ध आणि पवित्र असणं या संकल्पनेतून समाजानं आणि स्त्रियांनीही बाहेर येण्याची गरज लेखिका इथे अधोरेखित करते.

मुलांवरील लैंगिक हिंसाचार आणि बलात्काराचा मुद्दा लेखिकेनं नजरेआड केला नसला तरी बहुधा महिलांची परिस्थिती हे मुख्य लक्ष्य असल्यामुळे अशा फक्त दोनच घटनांचा मागोवा तिने घेतलेला दिसतो. तरीही तिने दिलेली आकडेवारी डोळे उघडणारी आहे. ती म्हणते की, दिवसेंदिवस मुलांवरील लैंगिक गुन्ह्यांचा आलेख अभूतपूर्व चढा आहे, असं राष्ट्रीय गुन्ह्यांचा सरकारी अहवालच सांगतो आहे. भारतातील स्त्रियांच्याच नव्हे तर मुलांच्याही सुरक्षिततेच्या प्रश्नाची तीव्रता प्रकर्षाने वाढते आहे.

या प्रश्नावर काम करणाऱ्या अनुभवी कार्यकर्त्यांशी, तज्ज्ञांशी सल्लामसलत करणं आणि सर्वंकष विचार करून कायदे करणं किंवा त्यात बदल घडवून आणणं

याची राज्यकर्त्यांना गरज वाटत नाही असंच दिसतं. हे खरंच आहे की जेव्हा क्रूर अत्याचाराला बळी पडलेलं मूल किंवा स्त्री आपण पाहतो तेव्हा राग अनावर होतो. 'बलात्काऱ्याला फाशी द्या' असं म्हणणं साहजिक आहे. आपला राग आणि भावना व्यक्त करण्याचा अधिकार प्रत्येकालाच आहे. पण कायदे करताना राग किंवा भावनेच्या आहारी जाऊन चालत नाही. आपण हे लक्षात घेतलं पाहिजे की जगभरात कुठेही अपराध्याला फाशी देऊन गुन्हे कमी झालेले नाहीत. या प्रश्नावर काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांचं म्हणणं आहे की सर्वप्रथम खटल्याची हमी मिळाली पाहिजे. म्हणजेच तातडीने अटक, कायद्यांची योग्य अंमलबजावणी, पोलिसांनी जबाबदारीने वागणं, संवेदनाक्षम न्यायव्यवस्था आणि शिक्षेची खात्री या गोष्टीच गुन्हे कमी करण्यात मदत करतील. याशिवाय आरोग्य सेवा, विशेष न्यायालयं आणि लिंगाधारित भेदभावविरुद्ध सुनियोजित अभियान या सगळ्याची आज गरज आहे. स्त्री ही पुरुषाची मालमत्ता आहे, ती दुय्यम नागरिक आहे, ही समाजाची, पुरुषांची मानसिकता बदलण्याचं अवघड काम चिकाटीनं करत राहण्याची गरज आहे.

पुस्तक वाचून संपवताना लक्षात येतं की, ७०% हून अधिक घटनांमध्ये बलात्कारित स्त्रिया १८ वर्षाखालच्या आहेत. आर्थिक किंवा सामाजिक कोणतंही पाठबळ नसतानाही त्या आणि त्यांची कुटुंबं न्यायाच्या प्रतीक्षेत जिद्दीनं वर्षानुवर्षे झगडताहेत यातून त्यांच्या ताकदीची कल्पना येते. लैंगिक भुकेपेक्षाही आपलं वर्चस्व प्रस्थापित करणं, स्त्रीला किंवा एखाद्या समूहाला त्यांची दुय्यम जागा दाखवून देणं अशी प्रबळ पुरुषसत्ताक मानसिकता

या घटनांमधून प्रकर्षांनं जाणवते. या स्त्रिया दलित, आदिवासी आणि अनुसूचित जमातीतल्या आहेत. ना पैशाचं पाठबळ, ना समाजाचं, ना पोलिसांचं की सरकारचं! अशा

परिस्थितीत अनन्वित अत्याचार, अन्याय आणि अपमान सहन केलेल्या स्त्रियांच्या या कहाण्या आहेत. उघड उघड अत्याचार, अन्याय, वरच्या जातींनी पैशाच्या, समाजातील ताकदीच्या जोरावर काहीही निभावून नेणं; पोलीस, न्यायव्यवस्था, जातीव्यवस्था सगळं मॅनेज करणं. आपल्या या देशात हे असं काही घडतं आहे यावर मुंबई-पुण्यासारख्या शहरातील सुरक्षित जगणाऱ्या लोकांचा विश्वासही बसणार नाही. सर्वस्वी विरोधी वातावरणात वर्षानुवर्षे न्यायाच्या प्रतीक्षेत जिद्दीने झगडणाऱ्या या स्त्रियांच्या, त्यांच्या कुटुंबियांच्या ताकदीला सलाम!

गेली दोन दशकं मुलांवरील लैंगिक अत्याचाराच्या प्रश्नावर काम करत असूनही 'नो नेशन फॉर विमेन' या पुस्तकानं माझी झोप उडवली. कारण अशा घटना अखंड भारताचं स्वप्न पाहणाऱ्यांच्या, 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ'चे पोकळ नारे देणाऱ्यांच्या खिजगणतीतही नाहीत. पैशाचा आणि राजकीय ताकदीचा उपयोग करून गुन्हेगार पराक्रम गाजवल्याच्या आविर्भावात समाजात उजळ माथ्यानं फिरतायत. पुरेसे पुरावे असले तरी अशा नराधमांना उघड्यावर आणण्याचे, घटनेचे सर्व तपशील आपल्यापर्यंत पोचवण्याचे कष्ट दृक्-श्राव्य माध्यमं घेताना दिसत नाहीत किंवा तसं करण्याचं स्वातंत्र्य त्यांना राहिलेलं नाही. वारंवार आपल्यावर येऊन आदळणाऱ्या अशा घटनांची आपल्याला सवय होत आहे की काय अशी भीती वाटते आणि म्हणूनच प्रियांका दुबे यांचं हे पुस्तक प्रत्येकानं वाचायला हवं!

विद्या आपटे, मुंबई
vidya.apte@gmail.com

•••

(पान ९ वरून) 'उंच माझा झोका'तील रमाबाई, डॉ. आनंदीबाई जोशी किंवा बुलबुल सारखे चित्रपट) या पार्श्वभूमीवर बहुजन समाजातील, माळी जातीत जन्म झालेल्या या सावित्रीचा, स्त्री-पुरुष तुलना हा निबंध लिहून सर्व ब्राह्मणी पितृसत्तेचे पितळ उघडे पाडणाऱ्या ताराबाई शिंदे, मुस्लीम समाजातील पहिली शिक्षिका फातिमाबाई, किंवा मांग-महाराच्या दुःखाविषयी निबंध लिहून चिपळूणकरांच्या ११ वर्षे आधी जन्मलेली अशी पहिली निबंधकार मुक्ता साळवे, पहिली पत्रकार तानीबाई बिर्जे इत्यादी स्त्रिया या 'स्मरे नित्यम्' या श्रेणीत बसतात. पण आपण सांगितलेले वास्तव व वस्तुनिष्ठ असा इतिहास समूळ बदलण्याचे सध्या धर्मांध शक्तींच्या राष्ट्र निर्मितीतील प्रथम पाऊल आहे. त्यामुळे बहिष्कृतांचा इतिहास जतन करण्याचे कार्य आता अभ्यासकांना करावे लागणार आहे. सामाजिक परिवर्तनाच्या या चळवळीला आपल्या राष्ट्र संकल्पनेबाबत अतिशय स्पष्ट भूमिका घेण्याची ही वेळ आहे. या कोरोनाच्या काळात असे पुन्हा परिवर्तनवादी बुद्धीनिष्ठ व वैज्ञानिक विचारधारा व सनातनी, अंधश्रद्धा, पारंपरिक मूल्याधारित, विषमतावादी विचारधारा यांचा संघर्ष परत एकदा ठळक समोर दिसत आहे. या धारा प्लेगच्या काळात १२३ वर्षांपूर्वी टिळकांचा सनातनी व ब्राह्मणवादी प्रवाह व सावित्रीबाईंचा बुद्धीनिष्ठ मानवतावादी प्रवाह या स्वरूपात ब्राह्मण विरुद्ध बहुजन असे द्वंद्व वा संघर्ष या प्लेग दरम्यानच्या काळात उभा राहिलेला दिसतो.

मांग-मातंग, महार-चांभार, कुणबी-मराठा, धनगर, पाचकळशी-सुतार, वडार-पाथरवट, कुंभार, गवळी, शिंपी, लोहार, अशा विविध शुद्ध गणल्या गेलेल्या कैकाडी-रामोशी-पारधी अशा भटक्या विमुक्त,

गोंड, भिल्ल, बैगा, कातकरी अशा कित्येक आदिवासी समुदायांतील स्त्रियांनी रचलेल्या इतिहासात ती आपल्या नवऱ्याच्या मृत्युनंतरही आपल्या आयुष्याच्या अखेरपर्यंत लढणाऱ्या ब्राह्मणेत, आदिवासी व मुस्लीम राष्ट्रासुद्धा या देशाने पाहिल्यात. असो. या व अशा बहुजन स्त्रियांच्या इतिहासात सावित्रीबाई विशेष उठून दिसतात. कारण त्या राजघराण्यातील राणी नव्हत्या, त्या लोकशाहीकडे चाललेल्या राज्यातील महत्त्वाचा घटक- 'लोक' याकडे त्या खूप आशेने बघत होत्या. कुणी राजा आहे की ब्राह्मण की महार, मांग हे न बघता त्यांनी एखाद्या डॉक्टराप्रमाणे जीव वाचवला लोकांचा. लोकांचे प्राण वाचविणे हे माझे जन्मसिद्ध कर्तव्य आहे, असेही त्या म्हणत होत्या. फक्त हक्क मागून चालत नाही तर राष्ट्रासाठी कर्तव्य करायचे असते, हे सावित्रीबाईंनी पॅन्डेमिक काळात दाखवून दिले. राष्ट्रातील सर्व नागरिक सारखे असून सर्व लहान मोठे, सर्व जाती-पातीच्या लोकांचे जीव वाचवण्यासाठी योग्य औषधे व उपचार मिळवून देणे हे शासनाचे काम आहे, हे त्या सांगून गेल्यात. राष्ट्राने लोककल्याणाचा व लोकहिताचा विचार करायला हवा हेसुद्धा सावित्रीबाई व यशवंत ठसवून गेलेत, हे लक्षात घ्यायला हवे.

म्हणून टिळकांचा राष्ट्रवाद हा वैदिक व सनातन ब्राह्मणवादी, स्त्री-पुरुष विषमता व जातीभेदावर आधारलेल्या स्व-राज्य म्हणजे ब्राह्मण राज्य व ब्राह्मणी पितृसत्तेच्या पायावर उभा होता.

तर सावित्रीबाई, जोतिराव, यशवंत यांचा राष्ट्रवाद आजच्या लोकशाही मूल्यांच्या, युनोने केलेल्या मानवी हक्कांच्या व्याख्येच्या शंभर वर्षे आधी बहिष्कृतांना सामावून घेणारा या देशातील पहिला समता, स्वातंत्र्य, मैत्र, करुणा यावर आधारित लोककेंद्री राष्ट्रवाद होता. लोकांना अन्न, पाणी,

वस्त्र, निवारा, ज्ञान, व नोकरी किंवा उत्पन्न मिळण्याचे मूलभूत मानवी हक्क आहेत, हे सांगणारा, आपल्या कृतीतून ते ठसविणारा होता. फुले दांपत्याच्या स्वप्नातील राष्ट्राचा पाया करुणा व मैत्र होता. तसेच राष्ट्राने लोककेंद्री, लोकहितकारी, असे व्यवस्थापन संकटकाळी करायला हवे, असा संदेश स्वतःच्या कृतीतून त्यांनी दिला.

३ जानेवारी सावित्रीबाईंचा जन्म दिवस. महाराष्ट्र राज्य सरकारने हा दिवस 'शिक्षक दिन' म्हणून साजरा करायचे घोषित केले. आज संपूर्ण देशातच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर फुले दांपत्याच्या कार्याची दखल घेतली जात आहे. स्त्री-अध्ययनाचे जाज्वल्य प्रतीक म्हणून सावित्रीबाईंना आज सर्वोच्च सन्मान मिळतो आहे.

जगण्याचीच नाहीतर जगवण्याची प्रेरणा : सावित्रीबाई

गेल्या ८ महिन्यांपासून कोरोनाचा कहर झाला, लॉकडाऊनचे एक पर्व पुणे-मुंबईत संपले. पण लगेच पुणे-ठाणे आणि मुंबई असे लॉकडाऊन जाहीर झालेत. हा लेख प्रसिद्ध होईपर्यंत काय स्थिती असेल सांगता येत नाही. १५ ऑगस्टपर्यंत लस तयार होईल, असे सांगितले जात होते. पण आता लोक एवढे निर्ढावले की म्हणू लागले, फार फार काय होईल, मरूच ना... शिवाय बरे होणाऱ्यांची संख्या अधिक आहे. लोक बाहेर पडू लागलेत, कारण ज्यांचे पोट हातावर आहे, त्यांच्या घशात घास कसा पडणार? घरात अन्न कुठून येणार? इंधन, गॅसची सोय कशी करणार?

दोन महिने एकमेकांसोबत जरा समाधानाने राहू पाहणारी मंडळी आता आपले खावचे दात दाखवू लागलीत. घराघरात कौटुंबिक हिंसा वाढू लागली. अजून कोरोनावर प्रतिबंधक लस नसल्याने संसर्ग होऊन कोरोना वाढू लागला आहे. या कोरोनातून कुठल्याही वर्गाचा वा

वर्णाचा वा देशाचा वा जातीचा माणूस सुटत नाहीये, तरी काही लोक विशिष्ट समाजाच्या/धर्माच्या लोकांवर आरोप करीत या परिस्थितीतसुद्धा धर्मभेदाचे, सांप्रदायिकतेचे, जातीभेदाचे, गरीब व कष्टकरी विरोधी राजकारण करीत आहे. पण अशाही परिस्थितीत काही लोक आपल्या जीवाची पर्वा न करता कोरोना काळात रुग्णसेवा करीत आहेत. विशेषतः डॉक्टर्स, नर्सस, वॉर्डबॉय, सुईणी, दाई, अॅम्बुलन्स ड्रायवर्स, अत्यावश्यक सेवा देणारे व स्वच्छता कामगार, बँक कर्मचारी यांना सुद्धा नाही.

सर्वात महत्त्वाचे आहे, क्वारंटाईन होणे, मास्क लावणे, हात वारंवार धुणे, एवढे सगळे पाळूनही कोरोना पसरत आहे, याचे कारण लोक आता रोजीरोटी नसल्याने बाहेर पडत आहेत. या आजच्या पार्श्वभूमीवर आपण १९ व्या शतकाचा व त्या काळात आलेल्या महामारीचा विचार करू लागलो, तर आपल्याला तेव्हाची प्रतिकूल परिस्थिती व लोकांचे आजार व उपचार याबाबत अज्ञान, आरोग्यसेवांवरील अविश्वास, अंधश्रद्धा अशा अंधारयुगात सावित्रीबाईंनी केलेले कार्य आपल्याला जगण्याचीच नाही तर जगवण्याची प्रेरणा देते. म्हणूनच त्यांना दिलेले क्रांतिज्योती नाव समर्पक ठरते. एकट्या सावित्रीत मलाला, फ्लोरेस नाईटिंगेल व मदर टेरेसा या तीन व्यक्तित्वांना एकवटल्या होत्या आणि होता वैज्ञानिक विवेकनिष्ठ सत्यशोधक स्वतंत्र प्रज्ञावंत बाणा. जो टिळकांच्या समकालीन सनातन राष्ट्रवादावर आज संशोधकांच्या मनात १९ व्या शतकातील खरा राष्ट्रवाद कोणता, अशी तर्कसंगत शंका उपस्थित करू शकतो.

लता प्रतिभा मधुकर, मुंबई
pmlata1958@gmail.com

●●●

मायबाप
शेतकऱ्याचं
चांगभलं

शेती आणि स्त्रिया

वंदना कुलकर्णी

कृषिप्रधान असणाऱ्या
भारतात जवळपास ६५
टक्के स्त्रिया शेतात राबतात.
त्यांचा सहभाग, त्याचे
श्रम यांना महत्त्व दिलं गेलं
पाहिजे. बहुतांशी प्रमाणात
त्यांच्या कष्टाला मूल्य प्राप्त
होताना दिसत नाही. इतकंच
नव्हे तर संसाधनांवरचा
त्यांचा अधिकारही डावलला
जातो. या सगळ्याच
परिप्रेक्ष्यातून 'स्त्री आणि
शेती' या विषयाकडे कसं
पाहायचं, हे सांगणारा लेख!

पारगावला ९ जानेवारीला 'शेती
व स्त्रिया' या विषयावर चर्चासत्र
आयोजित करत असल्याचा वसुधा
सरदारचा मेसेज आला तेव्हा मी
मनात आनंदानं एक उडी घेतली.
वसुधाची सेंद्रिय शेती बघायची इच्छा
तर अनेकींनी बोलून दाखवली होती.
ती प्रत्यक्षात उतरवायला हे तर छानच
खणखणीत निमित्त. 'कोविड १९'ने
निर्माण केलेली मरगळ, स्थानबंदिस्ती
झटकायलाही हे सुंदर निमित्त होतं.
सेंद्रिय शेतीसाठी गेली १८ वर्षं वसुधा
तटून राहून, अत्यंत तळमळीनं काम
करते आहे. या विषयाशी तिचं अगदी
जैवच नातं आहे.

९ तारखेच्या उंबरठ्यावर पुण्याच्या
हवेनं ढगाळ, पावसाच्या हलक्या सरी ते
मुसळधार पाऊस असा क्रम पार करत
आणला होता. या अवकाळी पावसानं
आम्ही चलबिचल व्हायचं काही कारण
नव्हतं खरंतर. दिल्लीच्या थंडीत
आंदोलनाला बसलेल्या आंदोलकांनी
व्हायला हवं सैरभैर, टेंटमध्ये शिरलेल्या
पाण्यामुळे, भिजवून टाकलेल्या
सामानामुळे. पण ते तर अढळ निश्चयाने
बसलेले. उभं आयुष्य तोललेलं या
ऋतुचक्रावर-त्याच्या मनमानीपणावर जे
हातात नाहीच. आणि माणूस? त्यानं हे
समजून घ्यावं, आधार द्यावा धोरणातून,
आपल्या कायद्यांमधून-योजनांमधून
भरवशाचा. आणि ग्राहक! तो तर कणाच
या व्यवस्थेचा. शेतकऱ्याबरोबर
सह-अनुभूतीच्या, सह-भावाच्या
भावनेनं जोडता यावं यासाठी काय
करता येईल? प्रश्न शेतकऱ्यांचा
तितकाच ग्राहकाचाही हे कसं बरं
उमजेल? असे कितीतरी विचारतरंग
मनात उमटत राहिले.

पारगावला पोचलो तेव्हा एक गट
नाश्ता करून शिवारफेरीसाठी ट्रॅक्टरवर
सवार होऊन घोषणा देत होता. शेतकरी
आंदोलनाशी सहभावी नातं जोडायचा
एक प्रयत्न.

गोठा-व्यवस्थापन, जीवामृतनिर्मिती,

डेअरी समजून घेत, मेथी, पालक,
कोथिंबीर, मुळा, गाजर, कोबी, लसूण,
गहू, खपली गहू, उसामध्ये घेतलेलं
काद्याचं आंतरपीक, सेंद्रिय शेती
म्हणून मिळालेलं नामांकन, लाल,
केशरी नि पिवळ्याजर्द झेंडूच्या फुलांचे
बांधाजवळचे मनमोहक ताटवे बघत
शिवार फेरी चालू होती. (अर्थात हे
काही नयनसुखासाठी लावलेले नाही तर
हे सापळापीक कीड-व्यवस्थापनाचा एक
भाग आहे. मित्र किडींना, मधमाशांना
आकर्षून घेण्याचं काम ते करतात.
शिवाय झेंडूची मुळं सूत्रकृमीचं नियंत्रण
करायलाही मदत करतात.) रस्त्याच्या
दुतर्फा शेवग्याची लहान वयातली झाडं.
काही शेंगांनी लगडलेली. कडुनिंबाने
धरलेल्या सावलीचा तर हा परिणाम
नव्हे? एका वाफ्यात बायका तण काढत
होत्या. तणनाशक टाकून तण काढायला
एक हजार रुपये खर्च येतो तर ते न
वापरता बायका लावून काढायचा खर्च
नऊ हजार. गोठ्यापासून सुरू झालेल्या
शिवारफेरीतून सेंद्रिय शेतीचा 'अर्थ'
(दोन्ही अर्थानी) हळूहळू उलगायला
जातो. वसुधाच्या सेंद्रिय सेतूद्वारे
ग्राहकांसाठी आखल्या जाणाऱ्या सेंद्रिय
शिवार सहलीही म्हणूनच महत्त्वाच्या
आहेत.

महात्मा ज्योतिबा-सावित्रीबाई, पं.
रमाबाई, डॉ. आंबेडकर इत्यादींच्या
प्रतिमांना अभिवादन करून, नवनिर्माण
न्यासाचे राजेंद्र खोमणे यांच्या 'माझ्या
गावाकडे चल माझ्या दोस्ता' या दमदार
गाण्यानं चर्चासत्राला सुरुवात झाली.

'स्त्रीवादाच्या दृष्टीकोनातून शेती
आणि स्त्रिया' याविषयावर छाया दातार
यांनी मांडणी केली. त्यामध्ये प्रामुख्याने
पर्यावरणवादी स्त्रीवाद, मारिया मिएस
यांचे त्यातले महत्त्वपूर्ण योगदान याचा
समावेश होता. आदिम काळाचा इतिहास
बघता पुरुष हा शिकारी होता. हत्यारांची
निर्मिती, टोळ्यांशी युद्ध हे त्याचं प्रमुख
काम होतं. त्याचवेळी स्त्रिया मात्र तीन
प्रकारचं काम करत होत्या. उपजीविका,

प्रजनन आणि लैंगिक. नंतरच्या औद्योगिकीकरणाच्या काळात समाज धर्मगुरूच्या वर्चस्वापासून मुक्त झाला. मानव व निसर्ग संबंधांची चिकित्सा विवेकवादातून, वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून करण्यात आली. त्यामध्ये स्त्रियांच्या कामाचं दस्तावेजीकरण झालं नाही. इतर सर्व वसाहती तिथल्या सर्व संसाधनांचं शोषण करून झाल्यानंतर वासाहातिक वर्चस्वातून वेगवेगळ्या मार्गांनी मुक्त झाल्या, स्वतंत्र झाल्या. पण स्त्रियांवरचं पितृसत्ताक/पुरुषप्रधान वर्चस्व त्यातून होणारं शोषण, केले जाणारे भेदभाव मात्र आजही कायम आहेत. स्त्रीच्या शरीरावर, तिच्या श्रमांवर, जननशक्तीवर, लैंगिकतेवर त्यांचा प्रत्यक्ष अधिकार चालू शकतो. त्या अर्थाने मारिया मिएस Women are the last colony असं म्हणतात. स्वतःला दुय्यम समजणं हे वसाहतवादाचं आणखीन एक प्रमुख लक्षण आहे. यातून स्त्रियांची मुक्ती कशी हा आजही तितकाच भेडसावणारा प्रश्न आहे.

अन्न सुरक्षा, त्यासाठी बाईला केंद्रस्थानी ठेवून शेतीचं आणि पाण्याचं नियोजन याला मिएस महत्त्व देतात. उपजीविकेसाठी उत्पादन ही संकल्पना त्या मांडतात. पैसा-नफा याऐवजी जीव-संगोपन हे उद्दिष्ट असतं. शेती उत्पादनाला व्यापाराचं स्वरूप न देता विकेंद्रित पद्धतीनं, सेंद्रिय पद्धतीनं शेती केली जावी, याचा त्या पुरस्कार करतात. 'निसर्गाच्या विनाशाला कारणीभूत ठरणारी व्यवस्था बदलणं, व्यक्तीवादाऐवजी सामूहिक स्वातंत्र्याला महत्त्व, जैवभारावर आधारित, निसर्गस्नेही उत्पादन पद्धती अशा प्रकारे विकासाच्या संकल्पनेमध्ये आमूलाग्र बदल आणण्याची गरज आहे.'

आमूलाग्र बदलाचा हा धागा पकडून सत्राच्या अध्यक्ष किरण मोघे यांनी त्याची सुरुवात वैचारिक पातळीपासून करण्याची, प्रयोगांचा विचार नफ्याच्या हेतूने न करता त्यापलीकडे जाण्याची,

वसुधा सरदार यांच्या सेंद्रिय शेती प्रकल्पाला भेट

त्यासाठी आपला दृष्टीकोन तयार करण्याची, स्वतःच्या जीवनात बदल करण्याची गरज मांडली.

भाग्यश्रीने पर्माकल्चर पद्धतीने करत असलेल्या शेतीबद्दल सांगितलं. Food forest वर आधारित, एक पीक पद्धतीच्या monoculture च्या विरोधातली ही जंगली शेती आहे. ही संकल्पना सर्वासाठीच नवीन होती. तितकंच तिचं याकडे वळणं देखील. सामाजिक कामातून आलेलं नैराश्य, शारीरिक व्याधी या सगळ्याला तोंड देत असताना स्वतःजवळ पोचायची निकड तीव्रतेनं जाणवत होती. स्वतःजवळ जायचं तर निसर्गाजवळ जायला हवं या प्रेरणेतून मैत्रीण शबानाच्या मुरबाड जमिनीवर हा प्रयोग करायचं त्यांनी ठरवलं. पर्यायी उपचार, पर्यायी जीवनशैली आणि पर्यायी काम असा तिचा हा आगळावेगळा प्रयोग नि वाटचाल गेली ३ वर्षं चालू आहे.

वसुधाच्या 'दया गं या गं सान्याजणी' या गाण्यानं हे सत्र संपलं.

अतिशय रुचकर जेवणानंतर सत्र सुरु झालं ते नव्यानं दाखल झालेल्या गाब्रिएल दायत्रीच या ज्येष्ठ स्त्रीवादी कार्यकर्तीच्या ओळखीने.

'शेती आणि स्त्रिया' या विषयावरची मांडणी सीमा कुलकर्णीने केली: नैसर्गिक साधनं, शेती अरिष्ट आणि स्त्रिया हा प्रश्न विकासाचा ढाचा आणि त्याचे व्यापक संदर्भ अशा परिप्रेक्ष्यातून समजून घेण्याची गरज आहे.

हरित क्रांती - संसाधनांचं

सातत्यपूर्ण शोषण यावर या विकासाच्या प्रारूपाचा भर आहे.

एकपीक पद्धतीच्या दिशेने वाटचाल. आपल्याकडे असणारं ज्ञान, बियाणं, पीक -पद्धती हे सगळं कॉर्पोरेट्सच्या हातात चाललंय. हे करत असताना इथल्या भौगोलिक परिस्थितीकडे पूर्ण दुर्लक्ष केलं जातंय. पावसावर अवलंबून असणारी बहुसंख्य शेती, त्यावर अवलंबून असणारे स्त्रिया, दलित, आदिवासी हे लोक दुर्लक्षित राहत आहेत. हे समूह पिकवत असलेल्या भरड धान्याकडेही दुर्लक्ष होतंय.

शहरी, औद्योगिक विकासाच्या चौकटीची हीच एकमेव दिशा आहे. बियाणं, पिकं, जंगल यासंबंधीच्या ज्ञानाच्या भांडाराचं अवमूल्यन केलं जातंय. विकासाच्या प्रारूपालाच आव्हान देण्याची आणि या चौकटीत स्त्रिया,

शेती आणि स्त्रिया

चित्रकार: माकंत धोकर

स्थळ-बालगंधर्व कलादालन
१४, १५, १६ मार्च २०२१
वेळ : ११ ते ८

दर्शनाचे उद्घाटन आणि
'आनंदाने शिकण्याच्या दिशेने'
या पुस्तकाचे प्रकाशन
दि. १४ मार्च २०२१
वेळ :
सकाळी ११ वा.
जरूर या !

●पालकनीति खेळपेराच्या आर्थिक-मदतीसाठीचा उपक्रम

दलित, भटके यांचे प्रश्न बघण्याची गरज आहे. स्त्रिया हा देखील एकजिनसी गट नाही हे लक्षात घ्यायला हवं.

२००७ साली स्वामिनाथन समितीने जाहीर केलेल्या शेती धोरणामध्ये शेतकऱ्याची व्याख्या व्यापक केलेली आहे. शेती, शेतीसलग्न कामं, शेतमालक, शेतमजूर, मासेमारी करणारे अशा सगळ्यांचा समावेश केलेला आहे. स्त्रिया आणि शेती याचा विचार करत असताना स्त्रियांचा सहभाग, त्यांचं स्थान या चौकटीत बघणं गरजेचं आहे. त्यांचा संसाधनांवरचा अधिकार, श्रमविभागणी, त्यांच्या शहाणीवेचं, ज्ञानाचं होणारं अवमूल्यन, निर्णयप्रक्रियेत त्या आहेत का, कुठे आहेत आणि कोणत्या स्त्रिया आहेत, संसाधनांचा वापर आणि अधिकार, त्यावरचा हक्क सांगितल्यामुळे होणारी हिंसा, कधी विच हंटिंग, तर कधी ऊसतोडीसाठी केली जाणारी 'गेट केन मॅरेजेस'... अशा विविध मुद्द्यांचा विचार होणं गरजेचं आहे. किती स्त्रियांच्या नावावर जमीन आहे याची आकडेवारीही उपलब्ध नाही. ८६ टक्के शेतकरी हे छोटे शेतकरी आहेत. त्यामध्ये ९० टक्के स्त्रिया आहेत. आणि त्यातल्या बहुसंख्य दलित आहेत. ६५ टक्क्यांपेक्षा जास्त स्त्रिया शेतीत आहेत. त्यामध्ये मजुरी करणाऱ्या, कसणाऱ्या स्त्रियांची संख्या जास्त आहे. आणि ती वाढतेच आहे. गरिबी, अन्य विपरीत परिस्थितींमध्ये स्त्रियांवरचा, त्यातही दलित, आदिवासी. भटक्या समूहातल्या स्त्रियांचा कामाचा भार वाढतो, बिनमोल श्रमांमधला सहभाग नि ओझं वाढतं. आज हे होताना दिसते आहे. ज्याला 'फेमिनायझेशन ऑफ पॉव्हर्टी', 'फेमिनायझेशन ऑफ फार्मिंग' म्हटलं जातं. कृषी अरिष्टाकडे स्त्रियांचा प्रश्न म्हणून, लिंगभावाच्या दृष्टीकोनातून पाहायला हवं. पाणी टंचाई, जंगलविनाश, रोजगाराच्या शोधात शहरांकडे जाणारे पुरुष असे अनेक प्रश्न या अरिष्टाशी जोडलेले

आहेत. हे आंतरसंबंध समजून घेण्याची आवश्यकता आहे. त्याचं प्रतिबिंब धोरणांमध्ये, योजनांमध्ये पडायला हवं. त्यासाठी या व्यवस्थेतच आमूलाग्र बदल आणि पर्यायी व्यवस्था निर्माण व्हायला हव्यात. विकेंद्रित, सामूहिक-सहकार्य यावर आधारित, अन्न व पोषणकेंद्रित शेती, हा एक सशक्त पर्याय आहे.

यासंदर्भात काही मुद्दे त्यांनी मागण्या या स्वरूपात ठेवल्या:

१. 'मै किसान मेरी पहचान', अशी ओळख निर्माण व्हावी यासाठी नोंदणी २. शेतीविषयक लिंगाधारित आकडेवारीचं संकलन, कृषी बजेटमध्ये समावेश. ३. अंमलबजावणीसाठी यंत्रणा ४. गायरान जमिनीवर स्त्रियांचं नाव ५. पीएम किसान योजना जमिनीच्या मालकीवर आधारित आहे; त्याची व्याप्ती वाढवण्याची गरज. ६. बाजारपेट व रेशनव्यवस्था यांची जोडणी आणि त्यातही डाळी, भरडधान्य यांचा समावेश. ७. पर्यावरणपूरकतेला महत्त्व.

स्त्रिया आणि शेती या प्रश्नाच्या या व्यापक धांडोळ्यानंतर वसुधानं सेंद्रिय शेतकरी म्हणून येणारे तिचे जमिनीवरचे अनुभव मांडले. रासायनिक शेतीमुळे जमिनीच्या आरोग्याचे प्रश्न निर्माण झाले. नंतर ते मानवी आरोग्याशी आणि आता तर ते पृथ्वीच्या अस्तित्वाशी जोडले गेले आहेत. महायुद्धानंतर रासायनिक अस्त्रांचं करायचं काय? याविचारातून मदतीच्या नावाखाली तिसऱ्या जगाला तणनाशकं, कीडनाशकं पुरवण्यात आली. वसुधाने १८ वर्षांपूर्वी पारगावला असलेल्या शेतीत लक्ष द्यायला सुरुवात केली. वडिलांच्या निधनानंतर तर पूर्णवेळ शेती करायचं ठरवलं. ती सगळी आजूबाजूच्या इतर शेती सारखीच रासायनिक शेती होती. अजितचं कॅन्सरमुळे निधन झालं. त्यावेळी डॉक्टरांशी झालेल्या चर्चा यातून रासायनिक शेतीमुळे अन्नातून होणारं विषाचं सेवन, त्याचे आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम असा एक वेगळा महत्त्वाचा आयाम कळत

गेला. त्यानंतर याविषयात बुडी मारून अधाशासारखं वाचन केलं. सुभाष पाळेकरांच्या नैसर्गिक शेतीसंदर्भातल्या कार्यशाळेत सहभागी झाले. व्यवस्था बदलायची तर त्याचा भाग व्हायचं नाही. जे सांगतोय तेच द्यायचं याचा आग्रह धरून सेंद्रिय शेतीला सुरुवात केली. उत्पादन प्रक्रियेत शिरल्यावर अनेक गोष्टी निरर्थक वाटायला लागतात. स्त्री-मुक्ती, सशक्तीकरण किती अवघड आहे, हे समजतं. शेतीच्या शोषणावर औद्योगिक व्यवस्था उभी आहे. त्याला सामाजिक मान्यता आहे. श्रमिकांमधला विखुरलेपणा कायम ठेवण्याचे प्रयत्न केले जातात. स्त्रियांचे श्रम तर अदखलपात्रच आहेत. त्याची जाणीव कशी करून देणार, हा प्रश्न आहे. भारतातला सेंद्रिय माल निर्यात केला जातो. निकस, विषारी, रासायनिक शेतीतलं उत्पादन भारतासाठी ठेवलं जातं. सेंद्रिय, सकस अन्न सर्वाना कसं मिळेल, कसं परवडेल हा कळीचा मुद्दा आहे. बाजारभाव शेतकऱ्यांनी निर्धारित केलेला असतो का? न पिकलेला, न विकलेला माल शेतकऱ्यांवर पडतो. हे वास्तव लक्षात घ्यायला हवं. त्यासाठी बाजारभावाचा आधार घेणं चुकीचं आहे. समाजामध्ये सेंद्रिय शेतीविषयी सामाजिक समज निर्माण होणं, शेतकऱ्यांचे प्रश्न समजून घेत मागणीत लवचिकता आणणं गरजेचं आहे. या सत्राचा समारोप करताना साधना दधिच यांनी सामूहिकतेचं भान येण्याची, लोकांना सेंद्रिय शेतीकडे वळवण्याची गरज मांडली.

शेतातल्या ताज्या भाज्या आणि शेती, सेंद्रिय शेती आणि स्त्रिया याविषयीचं सजग भान घेऊन पुण्याच्या प्रवासाला लागलो.

वंदना कुलकर्णी, पुणे
vandanaparul@gmail.com

●●●

(पान ४५ वरून)

हे स्त्रियांनो, पहा... पुरुष कसे सर्वत्रच स्त्रियांना दुर्बळ ठरवण्यासाठी उतावळे झाले आहेत. स्वतःचे सदगुण व्यक्त करून हे पुरुष कसे खोटारडे आहेत, हे दाखवून द्या. सद्वर्तनाने पुरुषांनी केलेले सर्व हल्ले खोटे आहेत, हे दाखवून द्या आणि जोरकसपणे त्यांना सांगा, की सर्व सैतानी बाबी त्यांच्याच माथ्यावर बसतील. पुरुषांच्या खोट्या गौरवद्वारापासून, खोट्या प्रशंसेपासून स्वतःच संरक्षण करा. तुमची प्रतिष्ठा आणि तुमचे सौंदर्य यांचा आदर करा. खरंच, हे स्त्रियांनो, ह्या पुरुषी ढोंगापासून स्वतःचा बचाव करा, यातून मुक्त व्हा. स्वतःची सुटका करा. ही सुटका करून घेण्यासाठी ईश्वर तुमच्या

मदतीला येणार नाही, हे लक्षात ठेवा. हे तुमचं तुम्हालाच करावं लागेल. कितीही लालूच, प्रलोभनं दाखवली तरी त्याला बळी पडू नका. शेवटी हे सर्व हानिकारक आहे. अर्थात त्याच्या उलट वागून विरुद्ध टोक गाठू नका. त्याने कोणाचेच भले होणार नाही. हे माझ्या प्रियतम स्त्रियांनो पुरुषांच्या सर्व प्रकारच्या जाळ्यापासून सावध रहा, सर्वप्रकारच्या क्लृप्त्या ते तुम्हाला पाशात अडकवून ठेवतील. लक्षात घ्या, जंगली जनावराला पकडण्यासाठी जसं जाळं वापरलं जातं तशाच प्रकारे तुम्हाला जाळ्यात पकडलं जातं. म्हणूनच-पळा! पळा!! या सर्वांपासून दूर पळा! त्यांची संगत टाळा... त्यांच्या ह्या फसव्या स्मितहास्यामागे अतिशय धोकादायक

असा विषारीपणा लपला आहे. हे आदरणीय सभ्य, कुलीन स्त्रियांनो, पुरुष अनेकविध, बहुविध प्रकारे तुम्हाला खूश करतील. दुर्गुणांना पळवून लावण्यासाठी सदगुणांची जोपासना करा. मी तुमच्या सर्वांच्या वतीने प्रभूचरणी प्रार्थना करते. त्याची कृपादृष्टी आपल्या सर्वांवर बरसत राहो. प्रभूची सेवा करून सर्व प्रकारचे पावित्र्य आपल्याला मिळो. अनादि, अनंत असणारा, चिरकाल टिकणारा सुखाचा झरा त्याच्या कृपादृष्टीमुळे सर्वांना लाभो. हीच त्याच्या चरणी प्रार्थना! आमेन!!

विशेष आभार : क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे

प्रवीण चव्हाण, पुणे

●●●

अभिनंदन

हृषीकेश पाळंदे

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठातर्फे विद्यापीठाच्या वर्धापन दिनी विविध क्षेत्रात उत्कृष्ट कामगिरी करणाऱ्यांना 'युवा गौरव पुरस्कार' देण्यात येतो. मराठी कादंबरी साहित्यप्रकारात उल्लेखनीय सर्जनशील लेखनयोगदानाबद्दल यावर्षाचा- २०२१चा 'युवा गौरव पुरस्कार' हृषीकेश पाळंदे यांना देण्यात आला. त्याचे मनःपूर्वक अभिनंदन!

नीलिमा गुंडी

नीलिमा गुंडी यांना त्यांच्या 'गतकाळाची गाज' (मौज प्रकाशन गृह) या पुस्तकाबद्दल महाराष्ट्र राज्याचा श्री. के. क्षीरसागर समीक्षा पुरस्कार (रु. १,००,०००) देण्यात आला आहे. या पुस्तकात त्यांनी शंभर वर्षांतील स्त्रीलिखित आत्म कथनांच्या आधारे आपल्याकडची सामाजिक संक्रमणाची प्रक्रिया उलगडून दाखवली आहे. विशेष म्हणजे त्यांनी याच शीर्षकाची लेखमाला 'मिळून साऱ्याजणी'मध्ये फेब्रुवारी २०१२ ते फेब्रुवारी २०१३ या कालावधीत लिहिली होती. त्यात अभ्यासपूर्ण भर घालून हे पुस्तक तयार झाले आहे.

परेश जयश्री मनोहर आणि संतोष शेंडकर

स्थलांतरित ऊसतोडणी कामगारांच्या मुलांना शिक्षणहक्क मिळवून देणाऱ्या कार्यकर्त्यांची डायरी अर्थात शिक्षणकोंडी. रोहन प्रकाशन, पुणे यांनी हे २०१९ मध्ये प्रकाशित केलेले आहे.

या पुस्तकाला महाराष्ट्र शासनाचा- कर्मवीर भाऊराव पाटील पुरस्कार जाहीर झालेला आहे. पुरस्काराचे स्वरूप एक लाख रुपये रोख आणि सन्मानपत्र असे आहे.

या पुस्तकाचे संपादन परेश जयश्री मनोहर आणि संतोष शेंडकर यांनी केले आहे.

जोडोनिया मन
ऑनलाइन व्यवहारे...

इंटरनेट वापरून (उदा. इंटरनेट बँकिंग, ऑनलाइन पेमेंट्स) किंवा इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने (उदा. एटीएम) केले जाणारे आर्थिक व्यवहार ही आता अनेकांच्या अंगवळणी पडलेली गोष्ट, पण काही जणांसाठी अद्यापही ही एक 'भीतीदायक' गोष्ट आहे. जे लोक इंटरनेटवरून नियमित व्यवहार करतात त्यांनाही यातील सर्व जोखमीच्या बाजू लक्षात आलेल्या असतातच असंही नाही. या पार्श्वभूमीवर इंटरनेटवरील आर्थिक व्यवहारांची ओळख करून देण्यासाठी कौमुदी अमीन यांची ही विशेष लेखमाला. कौमुदी अमीन वित्त भांडवल आणि फायनान्शियल ॲप्लिकेशन्ससाठीचं सॉफ्टवेअर विकसन या क्षेत्रात कार्यरत आहेत. तुम्ही त्यांना लेखाच्या शेवटी दिलेल्या इमेलवर या लेखाचा संदर्भ देऊन आपले प्रश्न विचारू शकता.

इंटरनेटवरील आर्थिक
व्यवहार : भाग २

एटीएम कार्ड आणि काही शंका

कौमुदी अमीन

मागच्या महिन्यात आपण एटीएम वरच्या व्यवहारांची ओळख करून घेतली होती. काही शंकांचे निवारणही केले. आता या विषयाकडे थोडं आणखी सविस्तरपणे पाहू या.

एटीएमवर सामान्यतः बँकेत जाऊन करावे लागणारे सर्व व्यवहार करता येतात. उदा. पैसे काढणं व भरणं, पैसे हस्तांतर करणं, खाते शिल्लक तपासणं, खात्याचं स्टेटमेंट छापणं, विविध देयकं भरणं, पासबुक अद्ययावत करणं, इतर कुठल्याही कार्डमध्ये पैसे भरणा करणं, विमा हप्त्या भरणं, आयकर भरणं अशा प्रकारची नियमित व्यवहाराची कामं सुलभतेने होतात. त्यासाठी रांगेत उभं राहावं लागत नाही. बँकेच्या वेळा पाळण्या लागत नाहीत. कुणावरही अवलंबून राहावं लागत नाही. अर्थात, सर्व एटीएम यंत्रांमध्ये या सर्व सेवा सुविधा नसतात. बहुतांश एटीएम यंत्रांमध्ये ग्राहकांना उपयुक्त अशा बऱ्याचशा सुविधा असतात आणि त्या सर्वसाधारण व्यवहारांना पुरेशा असतात. हो, आणि एटीएमवर केलेला प्रत्येक व्यवहार तुमच्या बँक खात्यात तत्काळ अद्ययावत केला जातो.

आपल्यापैकी बहुतेक सगळ्यांनी एटीएममधून पैसे काढले असतीलच. खरेतर अनेकदा काढले असतील. त्यामुळे

आपण या अगदी मूलभूत प्रक्रियेकडे फार सविस्तरपणे न जाता, त्यातील काही महत्त्वाचे मुद्दे लक्षात घेऊया.

१) एटीएम कार्ड

- तुमच्या कार्डच्या समोरच्या बाजूवर छोट्यासा धातूवर रेषा असलेला एक चौकोन असतो. तो खाचेत आत गेला पाहिजे. त्यावर तुमच्या खात्याची सर्व माहिती संकेतबद्ध असते. कार्डची सुरक्षा बाळगतांना लक्षात ठेवा; हा चौकोन दुमडला, कापला, तुटला जाऊ नये. असे चौकोनी धातू असणारे आणि पिन लागणारे कार्ड म्हणजेच 'चिप आणि पिन' कार्ड.

२) भाषा निवडणं

- एटीएमवर भाषा निवडीची सोय असते. महाराष्ट्रात तुम्हाला मराठी, इंग्रजी अथवा हिंदी भाषा निवडता येते.

३) रकम अंकित करणे

- वेळ वाचवण्याच्या दृष्टीने काही ठरावीक रकम झटपट काढण्याची सोय देखील एटीएममध्ये असते. म्हणजे रकम लिहिण्याऐवजी सहसा काढल्या जाणाऱ्या रकमांपैकी एक निवडणे जसे रु. १०००/२०००/३०००/५०००. याला फास्ट कॅश असे म्हणतात.

● प्रत्येक व्यवहारासाठी रकमेची मर्यादा असते.

- तसेच दिवसभरात काढता येऊ शकणाऱ्या एकूण रकमेचीही मर्यादा असते. सर्वसाधारणपणे एका दिवसात एकूण रक्कम काढता येण्याची मर्यादा रु. २५,००० इतकी असते. वेगवेगळ्या बँकांच्या एटीएमची मर्यादा वेगवेगळी असते.

- तुम्हाला एका वेळेस याहून जास्त रक्कम काढावी लागणार असेल, तर त्याप्रमाणे नियोजन करावे. जास्तीची रक्कम विभागून काढावी, किंवा वेगवेगळ्या कार्डवरून, वेगळ्या बँकेतून काढावी, अथवा बँकेच्या शाखेत जाऊन चेकने काढावी.

४) पावती - अत्यावश्यक असल्यासच घ्यावी अथवा कागदाचा अनावश्यक वापर टाळावा.

एटीएमच्या व्यवहारांची महिन्यातील

एकूण विनामूल्य मर्यादा ८ इतकी आहे. पैकी ५ व्यवहार तुमच्या स्वतःच्या बँकेच्या एटीएममधून करू शकता आणि ३ व्यवहार इतर बँकांच्या एटीएममधून. एटीएमद्वारे एका महिन्यात याहून अधिक व्यवहार केल्यास शुल्क आकारलं जातं.

एटीएममध्ये पैसे भरणा करण्याच्या व्यवहाराची प्रक्रिया अशी आहे -

- १) पैसे काढण्याच्या प्रक्रियेप्रमाणेच प्रथमतः कार्ड खाचेत सरकवणे, पिन घालणे, खाते निवडणे, भाषा निवडणे,

इ मूळ प्रक्रिया करणे.

- 'पैसे भरणे' हा पर्याय निवडावा
 - २) पैसे भरण्याच्या खोबणीत नोटा ठेवणे
 - पैसे काढणं आणि भरणं यासाठीची खोबण एकच असते
 - ३) एटीएम यंत्र तुम्ही भरलेल्या नोटांची वर्गवारी करून त्यांचं मूल्य दाखवतं
 - उदा. भरलेली रक्कम रु. ५०० असेल तर $१०० \times ५ = ५००$ किंवा $५०० \times १ = ५००$ अशी दिसेल.
 - ४) तुम्ही भरलेल्या रकमेशी हे मूल्य मिळतंजुळतं असेल तर पैसे भरण्यास मान्यता द्यावी आणि उरलेला व्यवहार पूर्ण करावा.
- भारतात एसबीआय व इतर काही बँकांच्या एटीएम वर काही जास्त सुविधा आहेत. आपण परदेशात पाहिले तर बँकेच्या शाखेतल्या एटीएम

आपुलकीचं आवाहन

सस्नेह नमस्कार,
ऑगस्ट २०१९ला साऱ्याजणीनं ३० वर्षं पूर्ण केली. त्यानिमित्तानं आम्ही 'मिळून साऱ्याजणी' ह्या आपल्या मासिकाच्या संदर्भात नवनवीन कल्पना आणि उपक्रम यांच्या योजना आखल्या.

आपल्या भोवतीच्या मुख्य प्रवाहाकडे, त्यातल्या गलबल्याकडे बघताना, आपला स्वर वेगळा आहे हे लक्षात येतंच आणि तो जपण्याचीही गरज भासते. ऐकणं, बघणं, वाचणं, बोलणं यांच्या बहुतेक पातळ्यांवर इतका दिखावा, पोकळपणा, उथळपणा जाणवतो की, तिथे थांबावंसं वाटत नाही. पण असं निरीक्षण फक्त नोंदवून काय होणार? या जाणिवेतूनच 'साऱ्याजणी' आपली भूमिका, आपला ध्यास, घडूपणे जपण्याचा प्रयत्न करते आहे. त्यासाठी नवनवीन वाटा शोधण्याचा प्रयत्न करते आहे.

वाचकांनी स्वतःशी आणि परस्परांशी संवाद करावा यासाठी नवीन काही करू इच्छिते आहे.

विचार, संवेदनशीलता, सामाजिक न्याय, माणुसकी, समता या साऱ्यांचं अस्तर असणारं, विचार करायला लावणारं आणि तरी वाचनीय असं साहित्य सातत्यानं देता येईल, अशी आमची धडपड आहे. या सगळ्यासाठी साऱ्याजणीविषयी आस्था बाळगणाऱ्या तुमच्यासारख्या सर्वांची साथसोबत अतिशय आवश्यक वाटते. आपल्या परस्परांबद्दलच्या आपलेपणातून, म्हणूनच हे आवाहन करत आहोत की, 'साऱ्याजणी'च्या विकासासाठी, आहे ते सांभाळत, नाविऱ्याची भर घालण्यासाठी, तुम्ही जमेल तेवढा आर्थिक हातभार लावावा.

तुम्हा-आम्हामधल्या नात्यामुळेच या हातभाराला 'अनुबंध निधी' असं नाव दिलं आहे. आता विद्याताईच्या निधनानंतर आणि कोरोना महामारीच्या संकटात तर आपल्या भरीव आर्थिक सहकार्याची अधिकच गरज आहे. ऐच्छिक प्रतिसादाची वाट पाहत आहोत.

धन्यवाद,
गीताली वि.मं

वर अशा सुविधा असतात आणि बाहेरच्या म्हणजेच दुकानातल्या किंवा बाजारातल्या एटीएमवर माफक सेवा उपलब्ध असतात.

या इतर जास्तीच्या सेवा कुठल्या तेही पाहूया -

- १) कार्ड ते कार्ड पैसे हस्तांतरण यात अर्थात दोन्ही कार्ड्स एकाच बँकेची असावी लागतात. मात्र ती दोन वेगळ्या प्रकारची कार्ड्स असू शकतात, म्हणजेच डेबिट/एटीएम कार्डमधून क्रेडिट कार्डमध्ये पैसे हस्तांतर करणे. या हस्तांतरणाला दर दिवसीय मर्यादा असते, जशी एसबीआयची ही मर्यादा रु. ४०,००० इतकी आहे.
- २) बिल भरणा - वीज, पाणी, मोबाईल, क्रेडिट कार्ड सारखी मासिक बिले भरणे.
- ३) इतर बँक खात्यात पैसे हस्तांतरण - काही बँका पालक बँकेमधून इतरत्र बँक खात्यात पैसे हस्तांतराची अनुमती देतात, तर काही बँका फक्त स्वतःच्या बँकेतल्या दोन वेगळ्या खात्यांमध्ये व्यवहाराची अनुमती देतात.
- ४) ठेव योजनेत, आवर्ती ठेव योजनेत पैसे भरणे.
- ५) गृहकर्ज हप्ता भरणे. वरील सर्व सुविधांसाठी दोन खाते क्रमांक असणे जरूरी आहे, पहिला तुमचा, ज्यातून पैसे काढणे आहे आणि दुसरा ज्या खात्यात पैसे जमा करणे आहे. एसबीआयच्या एटीएम वरून हे व्यवहार करत असलात, तर प्रथम खाते क्रमांक अर्थातच एसबीआयचा लागतो. एसबीआयच्या आणि इतर काही बँक एटीएमवर आणखी एक सुविधा आहे.

विनाकार्ड पैसे काढण्याची. एटीएमवर 'कार्डलेस' अर्थात कार्ड विनाचा पर्याय निवडावा. ग्राहकाने स्वतःचा मोबाईल नंबर घालावा. मोबाईलवर 'ओटीपी' अर्थात वन टाईम पासवर्ड, म्हणजेच एकदाच वापरण्याची संख्या येते. ती संख्या एटीएममध्ये नोंदवावी. त्या आधारे एटीएममधून पैसे काढता येतात. ही दुहेरी पडताळा प्रक्रिया आहे. कुठल्याही आणीबाणीच्या प्रसंगी ही सुविधा विशेष उपयोगी पडू शकते. दुहेरी पडताळा पद्धत सुरक्षिततेसाठी वेगवेगळ्या बँकांमध्ये विविध व्यवहारांसाठी सध्या कार्यरत आहे. या सेवा जरी सध्या भारतात एसबीआय आणि इतर निवडक बँकांमध्ये असल्या तरी, लवकरच त्या इतर बँकांमध्येदेखील सुरु होऊ शकतील.

बँकेच्या एकूण व्यवहारांमध्ये मुख्यतः दोन व्यवहार अधिकतम प्रमाणात करावे लागतात- पैसे काढणे व भरणे. इतर सर्व व्यवहार महिन्यातून एकदा किंवा त्याहूनही क्वचित करावे लागतात.

वर नमूद केलेल्या पद्धतीतून एक निश्चित लक्षात आलं असेल की, एटीएमच्या साहाय्याने व्यवहार करणं अतिशय साधं आणि सोपं आहे. एकदा एटीएमवर व्यवहार करू लागलात की इथे स्पष्ट केलेल्या व्यवहारांव्यतिरिक्त इतर व्यवहारही सुलभ वाटू लागतील. एटीएम वापरण्यात कुठलीही समस्या आलीच, तर लक्षात ठेवा - बँक मदत करेलच.

आता थोडेसे शंकांकडे वळूया का ?

- १) मॅडम, आम्ही परदेशी फिरायला जातो त्यावेळेस आम्ही एकाधिक/ बहुचलनी कार्ड घेऊन जातो. ते क्रेडिट कार्ड असते की डेबिट कार्ड ?
- ते डेबिट कार्ड अथवा एटीएम कार्ड असते. तुम्ही परदेशात त्या कार्डाधारे जेव्हा पैसे काढता तेव्हा

तुम्हाला चलन निवडावे लागते, म्हणजे डॉलर किंवा पॉँड किंवा यूरो. आपल्या भारतीय रुपयाबरोबर त्या चलनाचा अदलाबदल भाव ठरून निवडलेले चलन तुम्हाला हातात मिळेल. एक लक्षात राहू दे मात्र, परदेशात काही एटीएम पैसे काढण्याचा आकार लावतात म्हणजेच तिथे पैसे काढायला शुल्क द्यावे लागते.

- २) या बहुचलनी कार्डवर तेथील स्थानिक खरेदी पण करता येते ना ?
- होय. हे कार्ड एका सामान्य डेबिट कार्डसारखे आहे. प्रत्येक व्यवहाराला निवडलेल्या चलनाचा अदलाबदल भाव ठरून त्यानुसार कार्डमधून पैसे वजा होतात. ज्या देशात जाल तिथे स्थानिक बँकेत, दुकानात, बाजारात हे कार्ड तुम्ही वापरू शकता.
- ३) माझ्याकडे एचडीएफसी बँकेचे कार्ड आहे. मी तेच कार्ड परदेशात पैसे काढायला वापरू शकतो का ?
- तुमचे एचडीएफसीचे कार्ड कुठल्या प्रकारचे आहे त्यावर ते परदेशात वापरता येईल का, हे ठरेल. सर्व डेबिट कार्ड्स परदेशी वापरसाठी योग्य नसतात. शक्यतोवर परदेशात स्थानिय चलनातच व्यवहार करावा. बँकेतून पैसे काढताना स्थानिय चलनात पैसे घ्यावेत. अर्थात, तुमच्या भारतीय बँकेच्या कार्डच्या व्यवहारावर एटीएम शुल्क, परकीय व्यवहार शुल्क लागणार. आणि तुमच्या बँकेच्या बहुचलनी कार्डपेक्षा हे महाग पडते. आणि हो, तुम्ही जर परदेश प्रवास करणार असलात आणि त्यात तुमचे भारतीय डेबिट कार्ड वापरणार असलात तर बँकेला आधी कळवून ठेवा. नाहीतर तुमच्या खात्यावर सलग

संशयास्पद व्यवहार घडत असलेले पाहून बँक तुमचे कार्ड आणि खाते गोठवून ठेवेल. आणि मग परदेशात पैशाविना तुमची पंचाईत होईल.

- ४) माझ्या बायकोने एकदा चुकून एटीएम कार्ड ऐवजी मशीनमध्ये क्रेडिट(जमा) कार्ड वापरले. क्रेडिट कार्ड पैसे काढणे/भरणे या साठी वापरावे का ?
- चुकून क्रेडिट कार्ड एटीएम मशीन मध्ये वापरले गेले तर, पिन लिहिताना तुमची चूक तुमच्या लक्षात येईलच.

कारण या कार्डला तुमचा एटीएम कार्डचा पिन चालणार नाही. क्रेडिट कार्ड एटीएमच्या सामान्य व्यवहारांना अजिबात वापरू नये. क्रेडिट कार्डचा वापर करून पैसे भरणे/ काढणे यासारख्या व्यवहारांना खूप जास्त आकार/शुल्क द्यावे लागते. हे व्यवहार क्रेडिट कार्डने करणे निश्चितपणे टाळावे.

- ५) आमच्याकडे रूपे कार्ड आहे. त्यावरून मी पैसे काढणे/भरणे हा व्यवहार

एटीएम द्वारे करू शकतो ?

- हो. काही बँकांचे एटीएम रूपे कार्ड ग्राह्य धरतात. बऱ्याच राष्ट्रीयकृत बँकांच्या एटीएममध्ये रूपे कार्डने पैसे काढणे/भरणे व्यवहार करता येतो. मात्र एटीएमवरचे इतर व्यवहार या कार्डने करता येणार नाहीत. त्यासाठी बँकेचे कार्डच घ्यावे लागेल.

कौमुदी अमीन, पुणे

kaumudi.amin@gmail.com

●●●

(पान २९ वरून) बलात्कार केले आणि त्यांच्या कृत्याला बहुसंख्य धर्मातील स्त्रियांनी टाळ्या वाजवून प्रोत्साहनही दिले. बलात्काराविरोधातील आवाज दाबून टाकण्यासाठी बलात्कारी पुरुषाबरोबर पीडितेचा विवाह लावून देण्याचे फतवेही निघाले. 'पुरुषांची वासना जागृत केली' असा गरीब, दलित पीडितेवर आरोप करून उच्चजातीय, उच्चवर्गीय बलात्कारी गुन्हेगाराला वाचविण्याचाही वेळोवेळी प्रयत्न होतो. बलात्काराचे हे राजकारण समजून न घेता लैंगिक गुन्हांचा सरसकट, धोपटमार्गाने विचार केला तर या गुन्हांना आळा बसणे दूरच, पण संरक्षणासाठी तयार केलेल्या कायद्यांचीच भीती पीडितेला वाटेल हा धोका लक्षात घेऊन शासनाने शक्ती विधेयक मागे घेणे आवश्यक आहे.

विभिन्न विचारधारांमधील संवाद अत्यावश्यक

सदर विधेयकामध्ये भारतीय दंडसंहिता, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, बालकांवरील लैंगिक अत्याचार प्रतिबंधक कायदा या कायद्यांमध्ये बदल सुचविलेले आहेत. या कायद्यांमध्ये बदल करण्याचे अधिकार अर्थातच केंद्र शासनाला आहेत, कारण ते केंद्र सरकारच्या अखत्यारीतील कायदे आहेत. सबब केंद्र सरकारच्या मान्यतेशिवाय शक्ती कायदा प्रत्यक्षात येऊ शकणार नाही. त्यामुळे राज्य सरकारने शक्ती कायदा आणण्याचा हेका चालूच ठेवल्यास केंद्र शासनाशी संवाद साधण्याची एक संधी अजूनही मानवी हक्क कार्यकर्त्यांकडे शिल्लक राहते. केंद्र शासनाचा मानवही हक्क आणि मानवी हक्क चळवळीबाबतचा दृष्टिकोन लक्षात घेता या संवादाचा उपयोग होईल किंवा कसे हा अंदाज बांधणे अवघड आहे. शक्ती बिलाच्या निमित्ताने पुन्हा लोकशाही-वटहुकूमशाही, अहिंसा-फाशी, नारी शक्ती-स्त्रीपुरुष सहजीवन असा विभिन्न विचारधारांमधील हा संघर्षच जणू पुढे येतो आहे. अखेरीस प्रत्येक स्त्रीचा सन्मानाने, हिंसामुक्त जगण्याचा हक्क महत्त्वाचा आहे, तो बजावताना हिंसक पुरुषालाही त्याचे वर्तन सुधारून स्वतंत्र जगण्याची संधी मिळणे हे न्यायतत्त्वाला धरून आहे. सबब घाईघाईने अपराध्याला सुळावर चढविणे किंवा कडेलोट करणे टाळून न्यायापर्यंत पोहोचण्यासाठी

संवाद सुरुच ठेवला पाहिजे.

अर्चना मोरे, पुणे

marchana05@gmail.com

●●●

डॉ. मल्हार कावळे
जन्म : ९ सप्टेंबर १९३९
मृत्यू : १९ डिसेंबर २०१८
स्मृतिप्रीत्यर्थ

मिळून साऱ्याजणी
आणि
मार्गी MarJee
UPSC-MPSC

यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

आकलन
वैचारिक निबंध स्पर्धा

स्पर्धेचे विषय	पारितोषिके
१) गृहिणींच्या घरकामांचे आर्थिक मूल्यांकन : काळाची गरज ? (Economic evaluation of housewives' housework : Need of the hour?)	प्रथम क्रमांक: रु. ५००० रोख
२) स्त्रीवाद : समज आणि गैरसमज (Feminism : Understandings and misunderstandings)	द्वितीय क्रमांक: रु. ३००० रोख
३) समाज आणि समाजमाध्यम : एक लेखाजोखा (Society and social media : A reality check)	तृतीय क्रमांक: रु. २००० रोख
४) भारतातील सामाजिक, राजकीय धुवीकरणे चक्रव्यूह (Social and political polarization in India : A tangled web)	
५) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण : आव्हाने रोजगाराचे आणि मूल्यविकासाचे (National Education Policy : Challenges of employment and value development)	

नियम

- स्पर्धा ३० वर्षांपर्यंत वय असणाऱ्या सर्वांसाठी खुली आहे.
- वरीलपैकी कोणत्याही एका विषयवर मराठी किंवा इंग्लिशमधून निबंध लिहावा.
- शब्द मर्यादा : १५००
- निबंध पाठवण्याची अंतिम तारीख : १५ एप्रिल २०२१
- स्पर्धेचा निकाल १५ मे २०२१ पर्यंत जाहीर केला जाईल.
- निबंध पाठवण्यासाठी इमेल आयडी : miloonsaryajani@gmail.com
- निबंधाच्या अंतिम पानावर स्वतःचे नाव, पत्ता, इमेल आयडी आणि फोन नंबर लिहावा.
- भारतात राहणाऱ्या स्पर्धकांनी निबंधासोबत आधार कार्डचा फोटो, पीडीएफ किंवा स्कॅन्ड कॉपी पाठवावी. भारताबाहेरील स्पर्धकांनी जन्मतारखेचा योग्य तो पुरावा पाठवावा.

तरुणांनी स्पर्धेत मोठ्या संख्येने सहभागी व्हावे आणि वैचारिक समृद्धीमध्ये आपला सहभाग नोंदवावा!

अधिक माहितीसाठी संपर्क
अजित देशमुख (मार्गी - UPSC/MPSC) : ७३१५०९ ८६३६८
उत्पल व. बा. (मिळून साऱ्याजणी) : ९८५०६ ७७८७५

कविता

महिला दिनानिमित्त साभार

मी तुझं स्वातंत्र्य मान्य करतो
तू माझं स्वातंत्र्य मान्य कर
मी तुझ्या व्यक्तिमत्त्वाचा आदर
करतो
तू माझ्या व्यक्तिमत्त्वाचा आदर कर
तुझं काम मी करतो
माझं काम तू कर
तुझे विचार मी ऐकतो
माझे विचार तू ऐक
पटलं तर नक्की पुढे जाऊ
नाही पटलं तर सोडून देऊ
भांडण मात्र करू या नकोत
विवेकाने सोबत राहू
स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, एकता
लोकशाहीची कास धरू
तू आणि मी
असेच पुढे चालत राहू

प्रसाद सावंत,
बेळगाव

मुलीचे बाप

सर, तुम्हाला मुलगी नसेल ना!
तर मग कळणार नाही
बापाचं हृदय
इतर बापासारखे नसतात हो मुलीचे बाप
सदोदित मुलीच्या काळजीनं
पार खचून जातात
वेळ येताच...
चिमण्याअंगणातून चिवचिवत उडून जाव्यात
अगदी अगदी तशाच
मुली नांदायला जातात
मागे वळून बघताना बॉ कळवळतात
पुढे मुली...
तडजोडीनं संसार रेटून नेतात
सासर-माहेर: ये-जा करता: लेकराबाळात
बिच्चाच्या थकून जातात
गुंतलेला जीव कधी इकडे कधी तिकडे

ओले डोळे, जीर्ण पदराला पुसतात
मुलीचे बाप समजूत घालतात
मुली... आपलं बरं
आपल्याला निदान विचारपूस.
सुखदुःखाच्या दोन गोष्टी करता येतात
जे मुलीचे बाप नाहीत
त्यांना मात्र कोणतंच माप नाही

प्रभाकर शेळके

मु.पो. फागणे, ता. जि. धुळे
मोबाईल : ९४२०८४२९६२

मैफिलीत वेदनेच्या

मैफिलीत वेदनेच्या हयात गेली
बिलगून काळजाला त्यांनीही साथ केली
येणार दारी माझ्या क्षण सोयरे सुखाचे
आली खबर कितीदा अफवा ठरत गेली
ती शुभ्र चांदण्याची रात आली ना कधीही
ही रात आयुष्याची सारी झुरत गेली
झाल्या कत्तली कितीदा एकाच जीवनाच्या

ज्याच्या मी आश्रयाला त्याने शिकार केली
सरणावरी तू माझ्या एक फूल वाहिले अन्
सान्या तुझ्या गुन्हांना माफी तिथे मिळाली

छाया बेले, नांदेड.

मोबाईल : ७३५००९४६२२

बाई म्हणून...

बाई म्हणून बायकांनी माझ्याकडून करू नये अतिरिक्त सौजन्याची अपेक्षा मी पुरुष अन महिला यांना समान तोलतो.

बाई आहे म्हणून मी तिचं सर्वकाही निमूट ऐकून घेईन तिच्याशी बोलताना अपशब्द वापरणार नाही तिचा पाणउतारा करणार नाही तिला धक्का मारणार नाही असं कुणीही समजू नये माझं बरोबर नि तिचं चूक असेल तर मी पाहणार नाही बाई आहे की पुरुष एक व्यक्ती म्हणूनच त्याच्याशी / तिच्याशी व्यवहार करीन कुणालाच मिळणार नाही लिंगभिन्नतेची सवलत.

माझं चूक असेल मला पटवून दिले तर बाईचेही पाय धरायला मला कमीपणा वाटणार नाही मी माझ्याच थोबाडात मारूनही घेईन.

अगोचरी धर्मसत्तेने रुजवलीय बायकांमध्ये आश्रितांची भावना करून टाकलेय त्यांचे मामुलीकरण आदराच्या मुलाम्यानं साचत ठेवलेय त्यांच्यात खालीपण जन्माला घातलीत कैक मिथकं सोयीनुसार तरीही बायका अजूनही पुरुषांकडून करतात झुकत्या मापाची अपेक्षा.

बाई म्हणून मी देणार नाही कुणा बाईला झुकतं माप पुरुष आहे म्हणून...

भगवान निळे, ठाणे
मोबाईल : ९०८२६०२८०९

आदरांजली

सक्रिय विचारवंत आणि
निःस्पृह न्यायाधीश
पी. बी. सावंत यांच्या
स्मृतीला आदरांजली!
- मिळून साऱ्याजणी -

'भरारी' ग्रामीण महिला बचत गट राज्यस्तरीय स्पर्धा

स्पर्धेत भाग घेण्याची अंतिम तारीख ३० एप्रिल २०२१

या स्पर्धेच्या आयोजनामध्ये व महिला सक्षमीकरणाच्या पुढील वाटचालीत आता फोरम ऑफ इंटरलेक्च्युअल्स आणि मिळून साऱ्याजणी मासिकाबरोबर बचत गट चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवणारी चैतन्य संस्था आणि आठ हजाराहून जास्त स्वयंसहाय्य गटातील लाखाहून अधिक महिलांबरोबर जोडलेला सारथी ग्रामीण महिला स्वयंसिद्ध संघ सहभागी झाले आहेत. या चारही संस्थांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

केलेल्या 'भरारी ग्रामीण महिला बचत गट राज्यस्तरीय स्पर्धेत' आता एकूण ७०,००० रुपयांची भरघोस बक्षिसं, प्रशिक्षणांची मालिका, निवडक यशोगाथांना 'मिळून साऱ्याजणी' या मासिकात प्रसिद्धी आणि बरंच काही...
टीप : पूर्वी फॉर्म भरून पाठवलेल्या स्पर्धकांनी (त्यात काही बदल नसल्यास) पुन्हा फॉर्म भरण्याची गरज नाही. याची कृपया नोंद घ्यावी.

: अधिक माहितीसाठी संपर्क :

सतीश देशमुख, अध्यक्ष, फोरम ऑफ इंटरलेक्च्युअल्स (मो. : ९८८१४९५५१८)

गीताली वि. मं., संपादक, मिळून साऱ्याजणी (मो. ९८२२७४६६६३)

सुनील तिखे, समन्वयक, चैतन्य संस्था, भरारी स्पर्धा (मो. ९९२२३०९८८९)

कौसल्या धिगळे, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, सारथी ग्रामीण महिला स्वयंसिद्ध संघ (मो. ०२३१५ - २२६५१३)

अपंगत्व काठावरून पाहताना !

मेधा टेंगशे

खरंच, आपली समाजव्यवस्था अपंगांच्या बाबतीत संवेदनशील आहे का?, हा प्रश्नच अजूनही विचारावा लागतो, याची खंत वाटते. आपण जे जीवन जगतो, तेच जीवन जगण्याचा हक्क अपंगांनाही आहेच ना, याबाजूनं अधिक सजग करणारा लेख.

पस्तीस वर्षापूर्वीची घटना. मी अंधमित्रांसाठी कार्य करणाऱ्या एका संस्थेत नुकतीच प्रकल्प अधिकारी म्हणून रुजू झाले होते. त्यापूर्वी अपंग मित्रांना दुरुनही न पाहिलेल्या मला, प्रत्येक प्रश्न एखाद्या धारदार चाकूसारखा सामोरा यायचा तर कधी, बर्फानं वेढून घ्यावं, तसा येणारा बधीरपणा. त्या दिवशी असंच झालं-

पूर्णतः अंध असलेली विमल माझ्याकडे येऊन बसली; पण काही बोलेचना. मग मी खोदून विचारल्यावर म्हणाली, ताई, मालकांचा लई काच. पयल्या मालकानं लई काच क्येला आन् आता ह्योबी. निस्ता पितो आन् रातभर हानतो.. मी चकित. दोघेही पूर्णतः अंध, ग्रामीण पार्श्वभूमी असलेले, वंचित सम जाचे प्रतिनिधी. मी शहरी शहाणपणानं (?) म्हटलं, अंगं विमल ताई, तू त्याचा हात पकडायचास.. 'ताई, आवं जरा आवाज काडला काल, तर भायेर ठिवली मला. आता रातचं मी कुटं जायची? आमचं शेजारचं लोक म्हनत्यात, 'तुमच्या नवरा बायकोच्यात आमी कसं पडनार? ताई, म्या रातभर तशीच, दारात. विमलला बोलवेना आणि मला बोलायला सुधरेना. पण त्या दिवशी, त्या क्षणी एक गोष्ट माझ्या डोक्यात पक्की बसली- अपंगमित्रांच्या तळाशी उभ्या, त्या पुन्हा अपंग महिलाच. शोषितही पुन्हा कुटुंबाच्या पातळीवर जाऊन, शोषक होतात, ते असे. या घटनेनं दिलेला धडा असा होता की, प्रत्येक घटना, नातेसंबंध सर्वकष पद्धतीने तपासून पाहायचे अन् त्यातून एक वेगळाच प्रवास सुरू झाला.

त्यातून एक स्वतःच केलेल्या, मांडणीनं मनाचा कब्जा घेतला, तो असा- भारतीय सामाजिक उतरंडीत, अपंग मित्रांचा गट सर्वांत तळाशी - त्या गटातही मतिमंद आणि मनोरुग्ण बांधव- सर्वांत तळाशी. लैंगिक निकषांवर तपासून पाहिलं तर, अपंग महिला सर्वांत अधिक अडचणींना सामोऱ्या जाणाऱ्या.

तीव्र आणि अतितीव्र अपंग मित्रांच्या गटांत मात्र स्त्रीपुरुष भेदाला फारसा वाव नाही. सगळ्यांच्या वाट्याला तीच वेदना, तीच अवहेलना आणि तशीच निर्दयी उपेक्षा. पण एवढे सगळे जाणवूनही काही वेळा निराश वाटले; पण हताश मात्र वाटले नाही- कारण ह्या मागचा कार्यकारणभाव लक्षात आला आणि त्यामुळं पुढची वाट दिसायला लागली, अगदी बोगद्यातून गाडी जात असताना, बोगद्या बाहेरच्या उजेडाची आश्वासक चाहूल लागवी आणि बोगद्या ओलांडायचा धीर यावा, अगदी थेट तसंच. पण हे सगळं अर्थातच मनाच्या पातळीवर. त्याला सांघिक, संघर्षात्मक आणि प्रत्यक्ष परिवर्तन करणारं हुकमी यशासाठीचं अस्त्र कसं बनवायचं ह्याचाही विचार व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक पातळीवर विचार, प्रयत्न सुरू झाला, काही समविचारी मित्र मंडळी सोबतला आली- पण तो प्रवास अगदी मुंगीच्या गतीचा, एक पाऊल पुढे तर, दहा पावलं मागे. पण गीतालीताईनी 'मिळून साऱ्याजणी'साठी लिहायला सांगितलं अन् पुन्हा एकदा उत्साह वाढला आणि त्यातून तयार झाला- हा लेख.

अपंग मित्रांच्या प्रश्नांना वाचा फुटली ती १९८१ साली संयुक्त राष्ट्र संघाच्या जाहीरनाम्यानंतर. अंधारी गुहेत अडकलेल्या ह्या सर्व, विशेष गरजा असलेल्या अपंग मित्रांच्या जीवनाची प्रमुख प्रवाहात दखल घेतली जाऊ लागली; पण तीही क्वचित नाइलाजानं तर कधी सक्तीनं. पण मग त्यांच्यासाठी कल्याणकारी कायदे आले. विविध शासकीय योजना आल्या, राज्य सरकारच्या समाजकल्याण खात्याच्या गटवारीत अपंग मित्रांचाही समावेश झाला, नवीन तंत्रज्ञानानं संपर्काची, अभ्यासाची साधनं, सहज हालचालीची, अपंगत्वावर मात करणारी उपकरणं उपलब्ध झाली. नवनवीन शस्त्रक्रियेनं अपंगत्व सुसह्य झालं, काही वेळेला, काही व्यक्तींचं अपंगत्वही गायब झालं.

लोकप्रिय अशा बॉलिवूडनं त्यांच्या प्रश्नांवर कधी उत्तम तर कधी संवग असे चित्रपट तयार केले- मराठी चित्रपट सृष्टीनंही त्यातला आपला थोडा फार वाटा उचलला. दुसरीकडे वृत्तपत्रं, दूरदर्शन आणि इतर लोकप्रिय वाहिन्यांनी अपवादात्मक साहस करणाऱ्या, यश मिळवणाऱ्या अपंग मित्रांना प्रकाशाच्या झोतात तर आणलंच, पण एकूणच अपंग मित्रांकडे उपेक्षेनं बघणाऱ्या भारतीय समाजाला अपंग मित्रांच्या क्षमतांबद्दल विस्मयचकित करता करता एक वेगळंच भान दिलं. भारताच्या विद्यमान पंतप्रधानांनी तर, अपंग-मित्रांचं चक्र बारसं करून त्यांना 'दिव्यांग' असं उदात्तीकरण करणारं नामाभिधान बहाल केलं. (एकीकडे- 'यत्र नार्यस्तू पूज्यन्ते' म्हणत दुसरीकडे नारीला घरीदारी दुय्यम स्थान देणाऱ्या, संस्कृतीरक्षकांच्या भूमि केला हे साजेसंच आहे, नाही का?..)

काही महानगरपालिकांनीही मतिमंद बांधवांच्या पालकांना दरमहा विशिष्ट रक्कम देण्याचा पायंडा पाडलाय तर, काही ग्रामपंचायती (पंचायत समितीमार्फत) आपल्या गावातील मतिमंद व्यक्तींच्या पालकांना छोटी गिरणी किंवा विशिष्ट योजनेखाली शासकीय रक्कम मिळवून देतायत.

ही सगळी झाली, अपंग मित्रांच्या प्रश्नांची काहीशी विधायक पण प्रकाशमान बाजू पण म्हणून अपंग मित्रांचे सर्व प्रश्न सुटले आहेत का? किंवा त्यांची विद्यमान परिस्थिती आनंददायक आहे का? त्यांचे भविष्य इतर सर्वसामान्य भारतीय नागरिकांसारखे सुरक्षित, आश्वस्त, त्यांना स्वावलंबनाची, विकसित होण्याची संधी देणारे, आहे का? या व अशा प्रश्नांचा शोध घेतला, तर त्याचे उत्तर 'नाही' असंच आहे. ह्या प्रश्नांच्या खोलात शिरले तर असे दिसते की, मुळात भारतात अपंग मित्रांची संख्या किती आहे ह्याचे अचूक उत्तर शासनाकडे नाही. म्हणून अपंग मित्रांच्या प्रश्नांवर, समस्यांवर उत्तर शोधण्यापूर्वी

आधी ही माहिती गोळा करायला हवी- म्हणूनच आम्ही गेल्या काही वर्षांपासून शासनाकडे आग्रहाने मागणी करतो आहोत की, राज्य शासनानं प्रशिक्षित व्यक्तींद्वारा, राज्यातील अपंग मित्रांची स्वतंत्र शिरगणती करून अपंग मित्रांची एकूण आणि अपंगत्वाच्या प्रकारानुसार संख्या जाहीर करावी, त्यावर आधारित शासकीय धोरण, तेही तज्ज्ञ व्यक्तींच्या समितीच्या मार्गदर्शनाखाली आखावे. त्या तज्ज्ञ व्यक्तींमध्ये कायदेतज्ज्ञ, अभ्यासू पत्रकार, वैद्यकीय व्यवसायातील विशेष तज्ज्ञ, मानसोपचार तज्ज्ञ, समुपदेशक, अपंग पुनर्वसन क्षेत्रातील अनुभवी, प्रयोगशील कार्यकर्ते, विशेष म्हणजे आपल्या अपंगत्वावर मात करून यशस्वी झालेले अपंग मित्र इत्यादींचा समावेश हवा. तसंच ही धोरण, संबंधित योजना राबवण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारनं, 'अपंग मित्र पुनर्वसन आणि विकास' ह्या स्वतंत्र खात्याची निर्मिती करावी आणि त्यासाठी कॅबिनेट दर्जाचा स्वतंत्र मंत्री नेमावा म्हणजे अपंग मित्रांचे प्रश्न सोडवण्यास खरी गती येईल. आताच्या 'सामाजिक न्याय व विशेष साहाय्यता विभाग' ह्या खात्यात अपंग मित्र इतर वंचित गटांसोबत उभे आहेत हे खरं, मात्र तेही अखेरच्या रांगेत. म्हणून त्यांचा आवाज शासनापर्यंत पोहोचण्यासाठी, त्यांच्यासाठी स्वतंत्र खात्याचीच गरज आहे, ही मागणी अधोरेखित करावी लागते.

अपंग मित्रांचे कल्याण की, विकास? असा मुद्दा डोळ्यासमोर ठेवला की, त्याचे उत्तर ठामपणे 'विकास' असेच द्यावे लागते- मग त्यासाठी धोरणांसोबत त्यांच्या अंमलबजावणीबाबतही बोलले पाहिजे- अपंग मित्रांसंबंधीच्या विविध सरकारी योजनांचा गेल्या काही वर्षांत खूप बोलबाला झाला-अद्यापही होतो आहे. त्यात भारताचे विद्यमान पंतप्रधानही आघाडीवर आहेत. असे असताना, खरंच एकूण किती अपंग मित्रांना 'त्या' योजनांचा लाभ झाला,

याची जाहीर आकडेवारी उपलब्ध होत नाही. सगळं धूसर, धुक्यात हरवलेलं, गूढ आणि गोंधळात टाकणारं. म्हणूनच अपंग मित्रांच्या सच्च्या हितचिंतकांनी ही आकडेवारी दरवर्षी जाहीर करण्याचा आग्रह धरायला हवा.

अपंग मित्रांचे पुनर्वसन ही शासनासोबत, संपूर्ण समाजाचीही जबाबदारी, हे एकदा मान्य केले की, समाजातील बाकीच्या घटकांनीही आपापले योगदान द्यायला हवे- ही पुढची पायरी. विशेषतः दीर्घायुष्याकडे भारतीय समाज वाटचाल करत असताना, अपंगत्वाची नवनवीन रूपं सामोरी यायला लागली आहेत- अल्झायमर, डिमेंशिया, पार्किन्सन्स यासारखे वृद्धत्वाचे बोट पकडून येणारे आजार भारतीय समाजाभोवती मगरमिठी घालताना दिसतायत, तर दुसरीकडे नैराश्यासारखे मानसिक आजार, गतिमान जीवनशैलीमुळं स्वमग्नतेचे वाढणारे प्रमाण, युद्ध, अपघात यांतून येणारं अपंगत्व- समाजाला, समाजातील नेतृत्वाला अंतर्मुख करणारे आहेत. मला वाटतं की, नव्यानं येणाऱ्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी ह्या विषयांवर, उपयोजित संशोधनं करण्यावर अधिकाधिक भर दिला पाहिजे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे समाजाची एकूणच संवेदनशीलता वाढली पाहिजे. त्यासाठी शालेय विद्यार्थ्यांपासून, पुढील सर्व प्रकारच्या अभ्यासक्रमात ह्या गटाबाबत जागरूकता वाढीचे हेतूपुरस्सर प्रयत्न झाले पाहिजेत. व्यावहारिक भाषेत बोलायचे झाल्यास, आपण आता 'सूपात' असलो तरीही, आयुष्याच्या कोणत्याही टप्प्यावर 'जात्यात' जाऊ शकतो, याचे भान ठेवून, अपंग मित्रांना सहकार्याचा हात द्यायला हवा. अधिक काय?

मेधा टेंगशे, चिखलगाव, पुणे
medhasadhana@gmail.com

•••

रषेच्या डहाळीवरून मनात उतरणारी भावना

मधुकर धर्मापुरीकर

सफाईदार रेषांमधून
गमतीदार फटकारे मारणारे
अनेकानेक व्यंगचित्र
वर्तमानपत्रं, मासिकं,
सोशल मीडियावरून प्रसिद्ध
होत असतात. मागच्या
वर्षी नांदेड इथं भरवल्या
गेलेल्या महिलाविषयक
व्यंगचित्रांच्या प्रदर्शनातल्या
काही नोंदी!
हे प्रदर्शन विद्याताईच्या
स्मृतीला समर्पित करण्यात
आलं होतं.

उर्दू शायरीबद्दल 'मिर्जा गालिब'
या जुन्या चित्रपटात एक मजेदार
विधान आहे- शेर समझ में आया, तो
दाद मिलती है, वरना फर्याद (तक्रार!)
होती है! या एका वाक्यावरून
शायरीबद्दल आकर्षण आणि ती
समजली नाही, तर त्या शायरबद्दल
नाराजीचा सूर असतो स्पष्ट होते.
पण आता दिवस बदललेले आहेत.
समज आणि आवड वाढली असल्याने
शायरीबद्दलच्या फिर्यादीच्या बाबी
कमी झाल्या आहेत. मात्र हे विधान
शायरीच्या ऐवजी व्यंगचित्रकलेला मात्र
तंतोतंत लागू आहे; या प्रकरणात मात्र
वेगळा धोका असतो- हास्यचित्र
पाहताक्षणीच समजते; आणि तिथेच
गडबड होते. एक तर ते हास्यचित्र
आवडते, नाहीतर त्याबद्दल नाराजी
होत असते!

याचे महत्त्वाचे कारण जसे
वाचकामध्ये विनोदाला प्रतिसाद
देण्याच्या निर्मळ तयारीचा अभाव;
तसेच थट्टा-विनोद म्हटलं की,
नेहमीच बायकोला-महिलांना टागेट
केले जाते हा सोईचा असा गैरसमज.
या समजाला पक्कं करणारी हास्यचित्रे
सहसा पहाण्यात येत असली तरी,
व्यंगचित्रकला एवढी जुजबी- उथळ
नसते, व्यंगचित्रात स्त्री असेल, तर
त्यात तिच्या थट्टेपेक्षा पुरुषाची अधिक
थट्टा झालेली असते आणि निर्मळ
थट्टा असेल तर त्याला कोणतीही
उत्स्फूर्त महिला मनःपूर्वक दाद
देतेच. 'हास्यवती!' या महिलाविषयक
देशी-विदेशी व्यंगचित्रांचे प्रदर्शन
आयोजित करून मला हे स्पष्ट करता
आले.

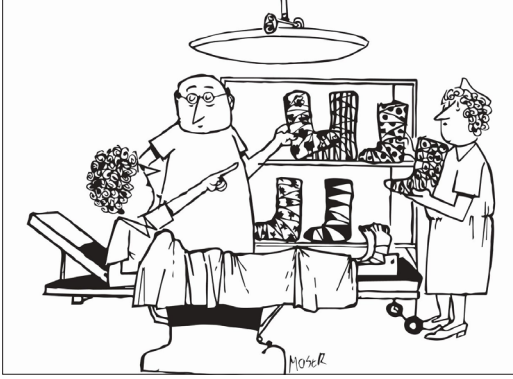
व्यंगचित्राची रेषा ही नाजूक,
वेडीवाकडी वळणाची आणि गमतीच्या
हालचालीची अशी असते. याच रेषांतून
उमटलेले व्यंगचित्र हे पाहता-पाहता
आपल्याशी बोलते आणि मग एखादे
असे चित्र मनात उतरते. व्यंगचित्र
हे केवळ हसविण्यासाठीच असते

असे नव्हे, तर मानवी जीवनातल्या
विसंगतींचा ते सतत वेध घेत असते.
ही दैनंदिन अनुभवांतली विसंगती कधी
खळखळून हसविणारी असते, कधी
विचार करायला भाग पाडणारी, तर
कधी विषादाचा एखादा स्वर लावून
धरणारी असते. उत्तम व्यंगचित्रांमध्ये म
नवी स्वभावाबद्दल अतूट अशी आस्था
सतत जाणवत राहते. परिस्थितीचे
वेगळ्या तऱ्हेने भान आणून देणारी ही
दृष्यकला आहे.

मागच्या वर्षी मार्चच्या आठ
तारखेला जागतिक महिला दिनानिमित्त
नांदेड येथे आणि त्याच वेळेस
मुंबईला पु.ल.देशपांडे अकादमीच्या
कला दालनामध्ये 'हास्यवती!' हे
महिला विषयक व्यंगचित्रांचे अभिनव
प्रदर्शन संपन्न झाले. या प्रदर्शनामध्ये
भारतीय तसेच परकीय दर्जेदार अशा
व्यंगचित्रांची सुरेख मांडणी केली होती.
यात अर्थात, ज्येष्ठ व्यंगचित्रकार
शि.द.फडणीस यांची देखणी अशी
हास्यचित्रे होती; त्यासोबतच
परदेशातल्या दर्जेदार व्यंगचित्रांचीही
हजेरी होती. सगळ्या चित्रांचा एकच
स्वर होता- स्त्रीसुलभ स्वभाव-रेषांची
हसरी, गंभीर वळणे...

आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे,
प्रदर्शात उत्तम कोटेशनस, (बाईसाहेब
सांगतात सगळ्यांना-सांगू नका
कुणाला!) आणि खुमासदार म्हणींचा
(खेळतं पोर सर्वांचं, रडकं पोर
आईचं!) समावेश असल्याने हे प्रदर्शन
अभिनव तर होतेच, लक्षवेधीही-
महिला विषयक कोणत्याही समारंभाला
साजेसे असे. माझा चित्रकार-
व्यंगचित्रकार मित्र संतोष घोंगडे
याने यासाठी मोलाची मदत केली.
व्यंगचित्रांचे व्यवस्थित ले-आउट,
व्यंगचित्रकार श्याम जोशी यांच्या
सुरेख व्यंगचित्राचा वापर करून त्याने
कार्यक्रमाचा लोगो तयार केला.

या सुरेख प्रदर्शनाचे उद्घाटन
डॉ. वैशाली गोस्वामी, डॉ. अनुराधा

जोशी-पत्की, सौ. स्नेहलता स्वामी, व्यंगचित्रकार बाबू गंजेवार यांच्या हस्ते झाले. नांदेडच्या महिला व्यंगचित्रकार डॉ. सुजाता जोशी-पाटोदेकर या कार्यक्रमाला उपस्थित होत्या. कार्यक्रम चचे नेटके असे सूत्रसंचालन डॉ. भाग्यश्री इनामदार यांनी केले.

मधुकर धर्मापुरीकर, नांदेड
मोबाईल : ९८६००२०४८६

निष्पर्ण नोंदी

इडली-डोसा

प्रियांका तुपे

बसमध्ये माझ्या बाजूला बसलेली बाई फोनवर बोलत होती. पंचवीस किलो घेतले बाई तांदूळ मी ह्यावेळला. सुनंला आन भावजयीला पण घायचेत पाच - पाच किलो. मला ठेवते पाच किलो आन दहा किलो सारिकाला देते. पंधरा रुपयंनं तं घेतले.इडली डोशांना लय बरं पडतात. बाजूची बाई पलीकडच्या फोनवरच्या बाईला सांगत होती.

पंधरा रुपये किलोनं या बाईला कुठं तांदूळ मिळाले असतील, असा विचार मी करत होते, तोवर तिचं बोलणं ऐकू आलं परत..

नाय बाई, ह्यावेळला मागू नको. तुला पुढच्या वेळेला देते, यावेळेला सारिकाला घायचेत. ती बिचारी भांडी घासायला येती ना घरी.. आगं बाकी काय नाय तिच्याकडून दहा किलोचं दोनशे रुपयं घिऊन ठेवल्यात.ती मागं म्हणली... ताई, माझ्याकडं राशन कार्ड नाय का

काय नाय. तुम्ही इडलीला राशनचा तांदूळ आणताव ना, मला पण आणा की दहा ईस किलो सस्ता तांदूळ. तवा म्हणलं तिला बी घ्यावा दहा किलो, पण म्हणलं आपण एवढा पोरान्या गाडीवर जाऊन आणून तिला आयता घायचा, तर तिला वीसनी द्यावा. का नाय ? नाय तर असा दुकानात ती घायला गेली तर तीसच्या खाली नाय तांदूळ कोणताचं..आता आपला गणेश शेट वळखीचा चांगला म्हणून देतो ब्लॅकनी मला, नाय तर आजकाल पहिल्यासारखं नाय राहलं अजून थोड्या हवापाण्याच्या गप्पा मारून तिचा कॉल संपला. आता मात्र मी तिच्याकडं नीट निरखून पाहलं. त्या जाडजूड बाईच्या गळ्यातलं मोठं ठसठशीत सोन्याचं मंगळसूत्र, पाटल्या, हातातल्या तीन चार अंगठ्या बघून मला वाटलं किती छान इडल्या बनत असतील तिच्या घरी. भरपूर रवाळ, वाफाळलेल्या, मऊ सुत इडल्या आणि सांबार, खोबऱ्याची चटणी, जाळीदार डोसे...पण हिच्या मोलकरणीची पोरं खात असतील का इडली ? त्यांच्या घरी बनत असेल डोसा ? त्यांच्या घरी भरपूर डाळ भात बनत असेल रोज ?

tupriya2911@gmail.com

वाचकचर्चा

गृहिणींच्या घरकामाला मोल मिळावं का ?

सर्वोच्च न्यायालयानं एका याचिकेच्या निकालात म्हटलं आहे की, घरकाम करणाऱ्या गृहिणींचं कामही तिच्या पगारदार नवऱ्याच्या कामाइतकंच महत्त्वाचं आहे. असंच एक स्वागतार्ह पाऊल aries group नावाच्या अरब देशातील कंपनीनं उचललं. मुळच्या केरळच्या असणाऱ्या सोहन राय यांनी त्यांच्या कंपनीत काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या पत्नीला (गृहिणी) पगार घायला सुरुवात केली. तो कर्मचारी त्यांच्या कंपनीत जितकी वर्षे काम करत आहे, त्यानुसार पगार ठरवला आहे. त्यांचं म्हणणं आहे की, त्यांचा कर्मचारी इतक्या मेहनतीनं कंपनीसाठी काम करतो, यात त्यांच्या गृहिणीचाही फार मेलाचा वाटा आहे. तो जितकं काम करतो तितकंच त्याच्या पत्नीचं घरातील कामही महत्त्वाचं आहे. आपल्याला काय वाटतं ? नक्की कळवा.

कळा ज्या लागल्या जीवा...

मुक्ती दिन ?

सारिका

आपण ज्या समाजात राहतो त्याच समाजात भुकेपुढे आत्म सन्मान, शिक्षण आणि इतर गोष्टी गौण ठरतात, हे सिद्ध करणारा एक समूह राहतो. प्रत्येक गावाच्या शहराच्या वळचणीला तात्पुरती वस्ती करून जगत असतात ही माणसे. हीसुद्धा आपल्यासारखीच माणसे आहेत; पण ही माणसांसारखे जीवन जगतात का? तर नाही, स्वतःचे गाव नाही, हक्काचं घर नाही, मुलांना शिक्षण नाही, अशा अवस्थेत कितीतरी पिढ्या जगत राहतात. शिक्षणाचा गंध नसलेल्या घरादाराचा पत्ता नसलेल्या आणि सगळ्या आयुष्याची हेळसांड झालेल्या या लोकांना कधी आणि कसे येईल आत्मभान? त्यासाठी आपणही काही देणं लागतो म्हणून अशांच्या आयुष्यांचा वेध घेणारी मालिका-कळा ज्या लागल्या जीवा...

ही मालूबाई. पाच पोरी आहेत हिला. दहा, आठ, सहा, चार वर्षे वयाच्या आणि एक मांडीवरच्या झोळीत झोपलीय दिड दोन वर्षाची. नुसतीच लुचतेय तिला भुकेने व्याकूळ होऊन. मोठ्या पोरींच्या अंगात भरजरी; पण जुने झालेले फ्रॉक, पंजाबी ड्रेस, हातात प्लास्टिकच्या भरपूर बांगड्या, गळ्यात माळा, जुने बेन्टेक्सचे हार, डोक्यावर ओढणी सदृश्य मोठा रुमाल असं काहीसं सजून-धजून, डोक्यावर ओढणी, रुमाल पांघरून आपल्या छोट्याशा पालात घर-घर खेळतायत. मालूबाई चूल पेटवते काट्याकुट्या, कागद, प्लास्टिक टाकून. ती चूल फुटपाथवरच्या चेकर्सपैकी एक चेकर, एक दगड आणि एक वीट अशा तीन वेगवेगळ्या गोष्टींनी बनलेली आहे. तात्पुरती. कशीही. तिने चहाचं आधण ठेवलंय त्यावर. दुधाची पिशवी दाताने तोडून रिकामी करून तीच चुलीत घातलीय चूल पेटवायला मदत म्हणून. तिच्याही हातात बेन्टेक्सच्या खोट्या बांगड्यां सोबत हातभर काचेच्या बांगड्या, बोटात दोन-चार चांदीच्या अंगठ्या, गळ्यात काळ्या मण्यात ओवलेलं चांदीचं मंगळसूत्र, नाकात काळी पडलेली मोरणी, पायात खोट्या चांदीचे पैजण, जोडवी आणि वरून हसतेय ती दिलखुलास. इतकी दिलखुलास इतकी आनंदात कशी काय राहू शकते ती एवढ्या दारिद्र्यात? नवरा छोट्या मुलीला कडेवर घेतो आणि वाट पाहतोय चहाची. बाकीच्या पोरीही प्लास्टिकच्या टबमध्ये घासून धुऊन ठेवलेल्या भांड्यातून छोटे ग्लास, कान तुटलेले कप, वाट्या काढतात आणि चुलीभोवती रुंजी घालत राहतात चहासाठी. चहा झाला की याच पेटलेल्या चुलीवर स्वैपाक करून घेणार आहे ती. त्याने कमी

किंमतीचं हलकं मटण आणलंय. आणि ती चहा उकळेपर्यंत लाल मिर्ची-लसूण वगैरे ठेचून ठेवतेय. त्यांच्यासारखीच आणखी आठ-दहा पालं आहेत तिथे. मध्यप्रदेशातून आलेली. दगड फोडणे, विटा बनवणे, खोदकाम करणे अशी मिळेल ती काम करत रिकाम्या जागेवर तात्पुरता आसरा करून राहणारी ही कुटुंबे. शिक्षणाचा गंध आणि महत्त्वही नसलेली. लेकरांच्या शाळेबाबत उदासीन. मालूबाईला माहीत असेल का महिला दिन? आठ मार्च? वार-वेळ, महिना तरी निदान? शहरातल्या मोठ्या चौकात सिग्नलसाठी थांबलेल्या गाड्या. ट्रॅव्हीलर, फोरव्हीलर. महामंडळाच्या बसच्या खिडकीकडे पाहात उभीये ती. कडेवर दोन-तीन वर्षांचा भाऊ घेऊन, अंगात कळकट पंजाबी ड्रेस आणि त्यावर एक छोटी आकर्षक लाल रंगाची पर्स लटकवलेली मुलगी, तेल नसलेल्या भुऱ्या केसांची सागरवेणी घातलेली, दोघांच्याही चेहऱ्यावर लाचारी, गरिबी, भुकेचे भाव दाटून आलेले. हात उंच करून बसच्या खिडकीकडे लावलेली नजर... खूप वेळ वाट पाहून मग ती टुविलरवाल्यांकडे बघते. आणि त्यांच्यासमोर हात पसरते मुक्यानेच. बोलत नाही काहीच. तिची भूक लाचारी खूप बोलत असते पण डोळ्यातून. काही सेकंदांचा अवकाश; पण कधी एकदा सिग्नल संपतो आणि गाडी सुटते, असे भाव चेहऱ्यावर घेऊन सगळे फक्त पाहात राहतात त्या दोघांकडे. तरीही गाड्यांच्या गर्दीतून वाट काढत हात पुढे करून फिरत राहते ती नेटाने, आशेने, आशाळभूत नजर घेऊन. हिरवा लाईट लागतो, इंजिन स्टार्ट होतात. घर्घर्.. घर्घर्.. आवाजात रस्ता मोकळा होतो. सुटकेचे निश्वास धावू लागतात वेगाने. आणि कडेवरचा

भाऊ सांभाळत ती रस्त्याच्या कडेला जाऊन उभी राहते अलगद; पुढच्या सिग्नलची वाट पाहत. फक्त सिग्नल लाल-हिरवे-पिवळे लाईट, सकाळ-दुपार-संध्याकाळ, पाच-दहा-वीस-पन्नासच्या नोटा, काही नाणी आणि भूक एवढंच कळतं तिला. वार-दिवस-तारखा माहीत असतील का तिला ?

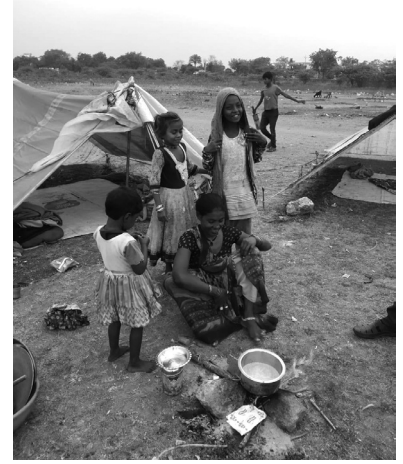
त्यांच्या डोक्यावर बादल्या आहेत मोठाल्या. नुकतेच धुऊन पिळा केलेले कपडे. लुगडी. मुलांचे कपडे. चेपलेली, घासलेली भांडी चकचकीत-चकमकीत. पाठमोऱ्या आहेत त्या. उंच्यापुऱ्या, धिप्पाड. नऊवारी प्रिंटेड पातळ नेसलेल्या. त्यांच्या ओल्या केसांतून पाणी गळतंय टपटप. बंद गळ्यांचे ब्लाऊज असलेल्या आपल्या पाठी निथळत दोन्ही हात मोकळे ठेवून डोक्यावरचे ओझे पेलत सहज चालत आहेत त्या मजेत. दंडात चांदीच्या वाक्या, हातभर काचेच्या बांगड्या मनगटात पोट भरण्याची धमक. गप्पात चिंब होऊन चालत आहेत त्या, नुकत्याच नदीतून वर आल्यासारख्या. जुनेरी पातळ आणि जाड प्लास्टिकनी बनवलेल्या आपल्या तात्पुरत्या रंगीत पालाकडे चालत जात आहेत त्या निवांत गप्पा मारत. स्कूटीचा वेग कमी ठेवते मी जाणीवपूर्वक, तरी झर्कन मागे पडतात त्या. वेग आणखी कमी करते मी. हळूहळू... स्लो स्लो... मला पाहावेसे वाटतात त्या दोघींचे चेहरे. घाई असली तरी. मी पाहत राहते वळून वळून मागे. पुन्हा पुन्हा मूर्खासारखी उगाच. किंवा स्कूटीच्या डोक्यावरच्या काचेरी डोळ्यात. हँडलचा तोल सांभाळत, वेगावर ताबा ठेवत.. तर... तर कानात मोत्याच्या कुड्या, गळ्यात लखलखती सोऱ्याची तुशी, कपाळावर कुंकू लालजर्द आणि ओठांवर स्मित असलेले

मातीचे तेजपुंज मुखवटेच दिसतात मला दोन आरस्पानी, डोक्यावरच्या ओझ्याखाली.

त्यांना तरी कुठे माहितीये हे सगळं ? स्त्री-पुरुष समानता, मोर्चे, अधिवेशनं, चर्चा, अधिकार कशाचीही कल्पना नसलेले असे असंख्य जथ्थे भटक्यांचे, मजुरी करणाऱ्यांचे. पोट हातावर घेऊन घर पाठीवर घेऊन गावोगाव फिरत राहणाऱ्यांचे. कमी वयात लग्न करून फाटके संसार तोलत, नवऱ्याच्या लाथा खात, चार-चार, सहा-सहा मुलांना जन्म देत खंगवून घेत राहातात त्या स्वतः ला. गुटखा, मावा, पान, सुपारी चघळत एकमेकींजवळ हितगुजत राहातात त्या हलकं होण्यासाठी तात्पुरतं.

त्यांना कुठे माहितीये स्त्री-मुक्ती, स्त्रीवाद, महिला दिन ? मार्च-एप्रिल, मे, जानेवारी-फेब्रुवारी ? दिवस-वार-तारखांशी काहीही देणेघेणे नाही त्यांना. त्यांना कळतो हिवाळा-पावसाळा-उन्हाळा. पालात शिरणारं पाणी, थंडी, ऊन-वारा. अंगवळणी पडलेले ऋतू सोसत अपुऱ्या उघड्यावाघड्या निवाऱ्यात जुऱ्या, विटक्या कपड्यात, मोडक्यातोडक्या भांड्यातल्या संसारात भुकेसोबत वाट्याला येणारे नवनवीन गाव-शहर प्रदेश ओलांडत मोकळ्या आकाशाखाली तीन दगडाच्या चुलीवर त्या थापत राहतात भाकऱ्या रपारप रपारप. लाटत राहतात जाडसर बिनातेलाच्या पोळ्या. जीवघेण्या आजारातून वाचवू पाहतात त्या आपल्या जोडीदाराला, त्याच्या नावचे कष्ट आपल्या नावे करून घेत.

कधी पुलाखालच्या नुसत्या डिवाईडर खाली उघड्या नागड्या तान्ह्या मुलांना सांभाळत, तर कधी त्याच मुलाला पदराखाली घेऊन ढाल बनवत; लाचार हात पसरत राहतात पांढरपेशा गाडीवाल्यांसमोर.

रस्त्याच्या कडेला उंच आकाशातल्या दोरीवर काठीने शरीर तोलणारे आपल्या काळजाचे तुकडे बघत राहतात ढोलकी वाजवत राहतात त्या. स्त्रीमुक्ती वगैरे नाही कळत त्यांना. त्यांना कळतो रंगबेरंगी चिंध्या लपेटून अंगावर कोरडे ओढणारा आपला धनी. तोंड रंगवून चित्रविचित्र पोशाख घालून मुलाबाळांची पोटाची खळगी भरण्यासाठी दारोदार पैसे मागत फिरणारा बाप. अंधार पडेपर्यंत रस्त्याच्या कडेला टिकाव घेऊन खड्डे खोदणारा, पीळदार शरीराचा पण पोट पाठीला चिकटलेला, घामाने निथळणारा काळ्या-सावळ्या रापलेल्या देहाचा कुश भाऊ. त्यांना कळतो दूरदूरच्या प्रदेशात सहा-सहा महिने कुटुंबापासून दूर राहून गुळाच्या भट्ट्या, विटांच्या भट्ट्यांवर उष्णतेत तळपणारा, आपल्यासाठी दिवसरात्र राब राब राबणारा एक पुरुष आणि त्याचे कष्ट फक्त. त्यांना कळणार नाही कधीच महिला दिन, महिलांचे अधिकार, समानतेचा लढा; त्या मशगूल असतात सोडवण्यात आपल्या पौराबाळांच्या भुकेचा तिढा.

सारिका, अमरावती
sarikaubale077@gmail.com

●●●

स्त्री समजून घेताना । रजिया सुलताना

प्रकाशक : नभ प्रकाशन, अमरावती. किंमत : रु. ४००/- । पृष्ठसंख्या : ३४०

रजिया सुलताना या स्त्रीवादी लेखिका आपल्या साहित्यातून त्या नेहमीच समाजात लैंगिक साक्षरतेचे काम प्रामाणिकपणे करतात. तीन दशकांपूर्वी लैंगिकतेच्या दृष्टीने फारसे कोणी लिहायचे नाही. बोलायचे नाही तेव्हापासून त्या या विषयावर लेखन करत आहेत. त्यांच्या मानव संसाधन केंद्रात समुपदेशनासाठी विविध प्रकारच्या केसेस येत असतात. ज्यात शरीरसंबंधावरून होणारी भांडणे, घटस्फोट, विविध लैंगिक समस्या असलेली जोडपी, लैंगिक अत्याचार अधिकार आणि समाधान या अनुभवांवर त्यांनी स्त्री समजून घेताना हे पुस्तक लिहिले आहे.

या विषयावर युट्यूबवर विविध साहित्य उपलब्ध असले तरी ते कितपत ग्राह्य धरायचे असा प्रश्न पडतो. तर इंग्रजी साहोटी सर्वसामान्य लोकांना समजत नाही. त्यामुळे अस्सल वन्हाडी भाषेत ज्याला लोकजुबां म्हणता येईल, अशा शैलीत रजिया दिदींनी हे पुस्तक लिहिले आहे.

पुस्तकाच्या सुरवातीलाच त्या म्हणतात की, स्त्री म्हणजे निसर्गाने दिलेले अखंड मातृत्व, समाजातील नेतृत्व, कुटुंबातील दातृत्व आणि सर्व नाती निभावण्याचे कर्तृत्व. अशा स्त्रीला स्वातंत्र्याच्या सत्तर वर्षांनंतरही समाजाने पुरेसे समजूनच घेतले नाही. समाजाला स्त्रियांना मानवतावादी दृष्टीकोनातून

समजून घेण्याचा वसा त्यांनी या पुस्तकातून दिलेला आहे.

या पुस्तकात समाजातील सर्व घटकांची लैंगिकता, सेक्स वर्कर, थर्ड जेंडर, गे-लेस्बियन, बायोसेक्शुअल आणि स्त्री-पुरुष या सर्वांचे प्रश्न मांडले आहेत. तसेच, प्रणय भावना, प्रणय निवृत्ती, संसार संन्यास यातील सत्य आणि तथ्य यांचे भयानक वास्तव लेखिकेने या पुस्तकात मांडले आहे. सेक्सचा अतिरेकीपणा आणि अलिप्तपणा यांची मार्मिक मांडणीही केली आहे. पुस्तकाचे मुखपृष्ठ अतिशय बोलके आहे.

अस्मिता बनसोड, अमरावती.

●●●

इन्स्पेक्टर चौगुले । मीरां चड्ढा-बोरवणकर । अनुवाद : सायली गोडसे

प्रकाशक : विश्वकर्मा पब्लिकेशन्स, पुणे । किंमत : रु. १५० । पृष्ठसंख्या : ११८

मीरा चड्ढा-बोरवणकर या १९८१च्या आयपीएस अधिकारी आहेत. त्या मुंबई विभागाच्या गुन्हे शाखेच्या सहआयुक्त, पुण्याच्या पोलीस आयुक्त, महाराष्ट्र तुरुंग विभागाच्या प्रमुख होत्या. अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित असलेल्या मीरा चड्ढा-बोरवणकर यांच्या प्रदीर्घ कारकिर्दीतले २५ उल्लेखनीय प्रसंग इथे मांडले आहेत.

आपल्या अनुभवाचे बोल सांगताना त्यांनी इन्स्पेक्टर चौगुले नावाचे एक प्रातिनिधिक व्यक्तिचित्र उभं केलं आहे. पोलीसी क्षेत्रात यात दोन कार्यपद्धती आहेत, असं मीरा यांच्या लक्षात आलं. त्यांच्यासारखे तरुण अधिकारी कायद्याच्या चौकटीत राहून काम

करू पाहात होते, तर काही अनुभवी अधिकाऱ्यांचा झटपट न्याय मिळवण्यावर भर होता. अर्थात, हे अधिकारीसुद्धा प्रत्यक्ष कृती, पुरावे, आणि कागदपत्रांची काटेकोर तयारी याबाबतीत अग्रेसर होते. ते चौकटीच्या बाहेर जाऊन विचार करणारे, निस्वार्थी भावनेने नागरिकांची सेवा करायला तत्पर असणारे अधिकारी होते. अशा अधिकाऱ्यांचे प्रतिनिधित्व करणारी इन्स्पेक्टर चौगुले ही व्यक्तिरेखा आहे. या २५ गोष्टींमधून त्यांची कार्यपद्धती वाचकांना समजते. त्याचप्रमाणे मीरा यांच्यासारखे संवेदनाशील स्त्री अधिकारी कुठच्या आव्हानांना सामोऱ्या जातात, आपल्या सहकाऱ्यांमध्ये कसा विश्वास संपादन

करतात याचेही चित्रण यात आहे.

या २५ कथांमध्ये खून, बेकायदेशीर उद्योग, अल्पवयीन मुलीवरचा बलात्कार, मंदिरातली मौल्यवान नगाची चोरी या विषयासोबत दंगली, सामाजिक तणाव याचीही माहिती आहे. त्याचप्रमाणे काम करताना येणारे नैतिक पेचप्रसंग आहेत. खात्यामधली उतरंड झुगारून ठाम निर्णय घेणारे निडर अधिकारीही येथे भेटतात. पोलीसांच्या वर्दीबद्दल सर्वसामान्यांना आदर वाटेल, तरुणाईला आव्हानात्मक वाटेल असे हे वाचनीय पुस्तक आहे.

सरिता आवाड

मिळून सान्याजणी (महाराष्ट्र प्रतिनिधी)

●●●

वाचणारे लिहितात

प्रिय गीताली,

कौमुदी अमीन यांचं 'आजची निकड' हे सदर सुरु केल्याबद्दल कौतुक करते. बराच काळ ही निकड जाणवत होती. पण त्यासाठी कॉम्प्युटरची हाताळणी सराईतपणे जमायला हवी. पहिला एक लेख त्यावरच असला तर बरं होईल. आपल्या आयुष्यात जवळ जवळ चाळिशीत कॉम्प्युटर आला. वरवर शिकलो, कारण शिस्तबद्ध शिक्षणाची सोय सर्वत्र नव्हती आणि आपल्याला वेळही नव्हता.

आज नागरिक म्हणून जगायला मोबाईल आणि कॉम्प्युटर अनिवार्य आहेत. तर याचाही विचार करावास.

अंजनी खेर, पुणे.

नमस्कार,

दरवर्षी प्रमाणे यावर्षीच्या जोडअंकातीलही दिवाळीच्या फराळाची मेजवानी खूप भावली. बेनिपट्टी आणि शालू आत्याची माडी या कथा, मारी कसाट, रत्नाकर मतकरी यांच्याविषयी आणि ऊसतोडणी कामगारांच्या जीवनाविषयीचे लेख विशेष आवडले. 'कोविड-१९ आणि हवामान बदल : परस्पर संबंध आणि सामायिक चिंता' हा प्राजक्ता कोलते यांचा अभ्यासपूर्ण लेख (दिलेल्या लिंकवरील मूळ लेख) विचारांना नवीन चालना देणारा आहे.

अविनाश ताडफळे, विलेपार्ले.

प्रिय गीतालीताई,

विद्याताई आपल्यात नाहीत. त्यांचं कार्य महान आहे हे सर्वश्रुत आहे. ते तुम्ही जबाबदारीने आणि नेटाने पुढे नेत आहात. ही अभिमानास्पद गोष्ट आहे. तुमचे अभिनंद आणि आभार.

विद्या बाळ अध्यासन प्रकल्प या अंतर्गत तुम्ही काही उपक्रमही सुरु केले आहेत. ते स्तुत्य आहेत. त्यासाठी मदतीचे आवाहन तुम्ही केले आहे. ह्याचा विचार आम्ही हैदराबाद सखी मंडळाने केला आणि

'फूल ना फुलाची पाकळी' म्हणून हैदराबाद सखी मंडळातर्फे रु. २५००० ची देणगी पाठवली आहे. ज्याला तुम्ही अनुबंध निधी असे नाव दिले आहे. त्यात जमा करावी. त्या पंचवीस हजारांचा विनियोग 'विद्या बाळ- पैस संवादा'चा यासाठी करावा, अशी आमची इच्छा आहे. तुमचे कार्य खूप मोठे आहे ते लवकर आणि निर्विघ्न पार पडो, ही सदिच्छा! विद्याताईंना सखी मंडळातर्फे त्रिवार वंदन!

शुभांगी परळीकर

सखी मंडळ, हैदराबाद

मिळून साऱ्याजणी- प्रतिनिधी, हैदराबाद

महिलांच्या दुःखांना वाचा फोडणाऱ्या 'मिळून साऱ्याजणी' मासिकाचा जानेवारी २०२१ चा अंक अत्यंत उद्बोधक वाटला. सुरुवातीलाच मा. संपादकांनी 'संवाद' मध्ये वाचकांना अंतर्मुख होऊन विचार करायला लावणाऱ्या ज्वलंत मुद्द्यांना हात घातला आहे. उदा. नीती आयोगाचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी अमिताभ कांत यांनी केलेल्या भारताची प्रगती चीनच्या वेगाने होत नाही, याचे कारण भारतात लोकशाहीचा अतिरेक झाला आहे. या आक्षेपाहून विधानाचा घेतलेला समाचार. जातीयता हा आपल्या देशाला जडलेला अत्यंत गंभीर आजार!

त्या अनुषंगाने 'आम्ही साऱ्याजणी'ची जातीअंता विषयीची तळमळ आणि त्या वरील उपायांचा उहापोह, हे निश्चितच कौतुकास्पद आहे. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत आपल्या न्याय्य मागण्यांसाठी, दिल्लीत अन्नदात्याच्या सुरु असलेल्या आंदोलनाबाबत 'मिळून

साऱ्याजणी'ने दाखवलेली कृतज्ञता स्वागतार्ह आहे.

स्मृतिशेष विद्याताईंच्या अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वावर, त्यांच्या जीवन कार्यावर मान्यवर लेखक आणि विचारवतांनी आपल्या लेखणीतून प्रकाश टाकून, त्यांना वाहिलेली श्रद्धांजली अंतःकरणाचा ठाव घेणारी आहे. अनेक सिद्धहस्त कवयित्री, कवींनी आपल्या कवितांमधून मांडलेल्या विविधांगी जीवन जाणवा, ह्या सद्य सामाजिक वास्तवाला अधोरेखित करणाऱ्याच ठरतात. रेऊ कथा २०१९ स्पर्थेतील पारितोषिक प्राप्त कथा मनाला चटका लावणारीच आहे.

मासिकाचं अत्यंत बोलकं आणि सर्वांगसुंदर मुखपृष्ठ प्रथमदर्शनीच वाचकांना मोहिनी घालते. त्या वरील सावित्रीबाई आणि त्यांच्या लेकी नकळतच वाचकांना संदेश देऊन जातात.

एकंदरीत संपूर्ण अंक सर्वांगसुंदर असाच आहे. 'मिळून साऱ्याजणी'च्या पुढील वाटचालीस मनःपूर्वक शुभेच्छा!

प्रकाश वाहूरवाय, नागपूर.

गीताली, ह्या महिन्याच्या 'संपादकीय'मधले तुझे विचार खूप आवडले. राजकुमार तांगडेचे विचार, त्यांच्या गावची परिस्थिती, हे सगळे लिहून ग्रामीण व शहरी दरी तू अधोरेखित केली आहेस! 'शिवाजी अंडर ग्राउंड इन भीमनगर मोहल्ला' हे नाटक मी पाहिले आहे. ह्या नाटकाला बारामतीत बंदी आणली गेली होती. राजकुमार तांगडेनाही त्याचा त्रास सहन करावाच लागला असेल. राजकारण्यांना विरोध टीका सहन होत नाही. पुरोगाम्यांना या देशात त्रासच होतो. लोकशाही आहे का? असा प्रश्न निर्माण होतो. खरंच संपादकीय विचार करायला लावणारं!

अरुणा मोरे,

मिळून साऱ्याजणी प्रतिनिधी दौंड.

विद्या बाळ : पैस शांतिसंवादाचा...

‘विद्या बाळ :
पैस शांतिसंवादा...’
या उपक्रमाच्या
उद्घाटनप्रसंगी व्यक्त
केलेलं हे मनोगत.

सुनील सुकथनकर

सिनेदिदर्शक, गीतकार आणि ‘निरामय’चे विश्वस्त

दुर्गा भागवतांच्या ‘पैस’ या शब्दाची आठवण काढत हा उपक्रम सुरू होतोय. पैस-अवकाश या गोष्टीविषयी आपण आज जागे होतो आहोत. व्यक्ती-स्वातंत्र्य आणि समजूत या मूलतत्वांना धरून प्रत्येकालाच आपलं आपलं अवकाश हवंसं वाटतं, हे मान्य करू लागलो आहोत. म्हणून ‘पैस शांतिसंवादाचा’ या कार्यक्रमाचं ३० जानेवारीला उद्घाटन करणं खूपच औचित्यपूर्ण आहे.

३० जानेवारी हा विद्याताईचा प्रथम स्मृतिदिन. त्या आपल्यात नाहीत हे मान्य होण्यापूर्वीच हे वर्ष निघून गेलं. ‘मिळून साऱ्याजणी’शी माझी ओळख अगदी पहिल्या वर्षापासूनच झाली. पहिले काही अंक मी ‘मिळून साऱ्याजणी’मध्ये चित्रपटांची स्त्री-वादी समीक्षा करायचो. सुमित्रा भावे आणि मी काही अंकाच्या मुखापृष्ठांसाठी आम्ही काढलेली छायाचित्रंही दिली होती. हे नातं वाढतच गेलं. त्यामुळे सततच या परिवाराचा भाग असल्यासारखंच वाटतं. विद्याताईचं व्यक्तिमत्त्व ‘मिळून साऱ्याजणी’त मिसळून गेलेलं होतं. त्याच मासिकाचा चेहरा होत्या. त्या सलग जे सदर लिहित, त्याचं नाव ‘संवाद’ हेच होतं. त्याच काळात सुमित्रा भावेच्या गांधीविचारी स्त्रियांच्या अभ्यासावर आधारित एक चित्रपट आम्ही केला. त्यात ‘नारी समता मंच’ चं थोडं चित्रणही होतं. या चित्रपटात एक स्त्री-वादी संशोधक आणि दोन गांधीविचारी स्त्रिया यांच्यातल्या मूल्यात्मक देवाणघेवाणीची कथा होती. या चित्रपटाला ‘आम्ही संवाद’ हेच नाव दिलं होतं! दुर्दैवाने ३० जानेवारीची आठवण गांधीजींच्या हत्येशीही कायमची जोडली गेली आहे. महात्मा गांधी असोत किंवा विद्याताई असोत-ही संवादावर विश्वास असणारी माणसं होती.

किंबहुना संवादाने प्रश्न सोडवता येतात यावर विश्वास नसणाऱ्या शक्तींनीच गांधीजी हत्या केली. म्हणून आज पुन्हा संवादाचं महत्त्व जाणून घेऊ या. ‘तुटे वाद संवाद तेथे घडे’ असं रामदासांनी म्हणून ठेवलं आहे. ‘तुकाराम आपुलाच संवाद आपणासी’ असंही म्हणतात. वाद न करता संवाद होण्यासाठी मन मोकळं हवं- तसं पाहिलं तर हे वाक्य खूप सपाट वाटेल! पण आत डोकावून पाहिलं तर लक्षात येईल की संवाद होण्यासाठी स्वतःच्या मनातल्या अनेक गाठी सोडवाव्या लागतात.

आजचं युग सामाजिक माध्यमांनी व्यापलं गेलंय. प्रत्येकाला व्यक्त व्हायला एक हक्काचं व्यासपीठ मिळालंय, म्हणून ते स्वागतार्हसुद्धा आहे. पण या वरकरणी मुक्त वाटणाऱ्या पटलावर तरंग उमटतात ते प्रामुख्याने शेरबाजीचे, कुचेष्टेचे, हेटाळणीचे, हननाचे, आरोप-प्रत्यारोपांचे...तिथं सापडत नाही तो मनमोकळा संवाद.

विद्याताई आणि गांधीजी या दोन्ही व्यक्तींचा समन्वयावर विश्वास होता. समन्वय म्हणजे व्यावहारिक नाईलाजी, बिचारी तडजोड नव्हे, तर दुतर्फा संवाद होऊन उभयपक्षी समजुतीने निघालेला तोडगा.

त्यासाठी मुळात समोरच्याच ऐकून घेण्याची मनःपूर्वक तयारी हवी.

‘शांतीसंवाद’ या शब्दाची फोड शांतीसाठी संवाद अशीही करता येईल आणि शांतीपूर्ण संवाद अशीही करता येईल. इथे दोन्ही अपेक्षित आहे. शांती ही एक प्रगल्भ गोष्ट आहे. शांती निर्माण करण्याची मनीषा बाळगण्यासाठीही धाडस लागतं, धैर्य लागतं. हिंसा उथळ असते आणि आकर्षक! त्यामुळे ती विनाकारणच साहसाचं प्रतीक बनून राहिली आहे. इतिहास पाहू जाता अनेक युद्धं ही शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी झाली आहेत. म्हणजे खरं तर शांतता निर्माण करण्याच्या सबबीखालीच झाली आहेत. जर शेवट शांततेत व्हायला हवं असेल तर सुरुवात युद्धखोरीतून होऊन चालेलच कशी? शांततेची-अगदी शांततेसाठीच्या संवादाची प्रक्रियादेखील शांततापूर्णच असायला पाहिजे. हे अनिवार्यच आहे!

त्याची पहिली पायरी म्हणजे परस्पर विश्वास. एकमेकांमधल्या भिंती तोडणं-किंवा खरं तर विरघळायला लावणं. आज आपण तोच गमावतो आहोत. जिथे भीती आहे, संशय आहे, तिथे प्रेम किंवा संवाद उभा कसा राहणार? आज आपण निरनिराळ्या भूमिकांना घट्ट चिकटून निष्कारण भांडणाच्या पवित्र्यात आहोत. आपला विचार हा आपल्या ज्ञानातून किंवा अभ्यासातून निर्माण होत नाहीये तर कुणीतरी शिकवलेल्या, सांगितलेल्या अभिनिवेशाची नकल करण्यात आणि त्यात आपला अहंकार मिसळून आणखी कडवे होण्यातून जन्माला येतो आहे. म्हणून आपल्या अभिव्यक्ती एकमेकांसमोर युद्धाला उभ्या ठाकताहेत. संवादाला उत्सुक नाहीत. निरनिराळी गृहितकं किंवा **narratives** ही आपल्याला गुंगवून टाकताहेत. हे पूर्वी नव्हतं

असं नाही. अगदी शाळेत शिकताना अभ्यासक्रमाचा दृष्टिकोन, शिक्षकांच्या जात-वर्ग-स्वभाव-वृत्ती यातून आलेल्या मर्यादा किंवा कौटुंबिक विचारसरणीतून आलेले पूर्वग्रह यातून आपण सगळे भरकटत होतोच. आज स्वस्त, सवंग आणि वणव्यासारख्या पसरणाऱ्या प्रसार माध्यमातून आणि समाज माध्यमातून आपण अधिक दिशाहीन होतो आहोत. मनात नकळत घुसलेली गृहितकं तपासून चिकित्सेनंतर झिडकारणं निराळं आणि नव्या नव्या लोकप्रिय किंवा आकर्षक मांडणीचं सोयीस्कर गुलाम होणं वेगळं. मग ती एखादी राजकीय विचारसरणी असो किंवा धर्माचं आकलन असो किंवा जगण्याचे दैनंदिन, कौटुंबिक-नातेसंबंधाबाद्दलचे निर्णय असोत. या सगळ्यांतून मन मोकळं असेल तर ते शांतीपूर्ण संवाद करू शकेल. विश्वशांतीपासून खोल जातजात आपण देश, समाज, मित्रपरिवार, घर, कुटुंब, जवळची नाती-असं करत करत अंतर्मनाशी कधी येऊन पोचतो कळत नाही. सुरुवात तिथूनच करूया.

एकाची मगरूरी आणि बाकीच्यांची मूक संमती यातून शांततेचा आभास निर्माण होतो. मग तो एखादा परिवार असो वा देश. सत्तेत वाटा मिळवायला उत्सुक असणारे या खोट्या शांतीची भलावण खूप करतील आणि प्रश्न विचारण्याचं धाडस करणाऱ्यालाच अशांती-दूत ठरवतील. मग त्या घरातल्या कुचंबणेबद्दल व्यक्त होणाऱ्या स्त्रिया असोत की शासकीय अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणारे आंदोलक. म्हणून शांतीपूर्ण संवादाची वाटचाल नुसती बहुमतापर्यंत थांबणार नाही. प्रत्येकाला व्यक्त होण्याचं स्वातंत्र्य देत देत सार्वमत आणि एकमताशी जाऊन पोचण्याचंच स्वप्न हवं.

हे सगळं आदर्शवादी वाटू शकेल. पण हिंसेने, अशांतीपूर्ण संवादातून

सर्व प्रश्न सुटतात, असं तरी कुठे सिद्ध झालंय? म्हणून सुरुवात ही ज्यांच्या हाती सत्ता आहे त्यांनी समोरच्याला मुक्त संवाद करण्याची संधी मनापासून देण्याचे व्हायला हवी. उपकार म्हणून नव्हे-कर्तव्य म्हणून. ‘मिळून सान्याजणी’ हे नाव विद्याताईनी ठरवलं, तेव्हाच ‘मग यात पुरुषांना बाहेर ठेवल्यासारखं नाही का वाटणार’ अशा प्रश्नाने पुरुषांनी त्या नावाचं स्वागत केलं! ‘History हा शब्द हा his-story असा आहे- त्यात आम्हाला स्थान कुठंय’ असं स्त्री-मुक्ती चळवळीनं विचारताच मात्र ‘काय हा शब्दाचा कीस- तुमचा अंतर्भाव आहे असं माना की’ असं समर्थन पुरुषांनी दिलं. म्हणून ‘मिळून सान्याजणी’ च्या पंचविसाव्या वर्षात सुरु होणाऱ्या या शांतीसंवादाची सुरुवात पुरुषांनी ‘मिळून सान्याजणी’ या नावात आपण आहोत या सहभागी वृत्तीनं आणि आत्मपरीक्षणचं उद्दिष्ट समोर ठेऊनच करायला हवी...!

हा शांतिसंवाद हा क्लिष्ट, गंभीर, काडेचिराईताचा काढा प्यायलेल्या चेहऱ्याने करायची गरज नाही. उपरोध, उपहास, गंमत, कोपरखळ्या यांना यात स्थान असायलाच हवं! पण मनात प्रामाणिक मैत्रीचा ओलावा ठेवून आणि फक्त दुसऱ्याला हसण्याशी न थांबता स्वतःवर हसायला शिकून....! या शांतिसंवादाला माझ्या शुभेच्छा...!

सुनील सुकथनकर

sunilsukthankar@gmail.com

●●●

हे मासिकाचे विस्तारित कुटुंबच आहे. प्रतिनिधी म्हणजे मासिकाच्या विस्तारित कुटुंबाचे घटक. प्रतिनिधी विनामानधन काम करतात. आपणही 'साऱ्याजणी'च्या संदर्भातील कामासाठी त्यांच्याशी संपर्क साधू शकता. वर्गणीही देऊ शकता

प्रतिनिधी यादी

समाजमाध्यम प्रतिनिधी

प्रीती पुष्पा-प्रकाश
मोबाईल : ९४२२५१७१२९

महाराष्ट्र प्रतिनिधी

सरिता आवाड
मोबाईल : ९८३३९८७५६८

अहमदनगर

प्रज्ञा हेन्ड्रे-जोशी
मोबाईल : ९८५००७५४४३

अकोला

दीप्ती जोशी
फोन : ०७२४/२४२१६१३

मोबाईल : ९४२३१५०५१५

अमरावती

शोभा रोकडे
मोबाईल : ९९६०९३७७६९

आंबेजोगाई

अरुंधती पाटील
मोबाईल : ९४२२७४४१६६

औरंगाबाद

सुलभा खंदारे
मोबाईल : ९४२२२०११२१

बेळगाव

मनीषा सुभेदार
फोन : ०८३१/२४०३९३८

मोबाईल : ९३४२५४१८८६

बीड

हेमलता पाटील
फोन : ०२४४२/२२२४२०

मोबाईल : ९८२२६३११४४

बारामती

सीमा गोसावी
मोबाईल : ९८५०९३४३४२

बारशी

भारती रेवडकर
मोबाईल : ९६०४५१५५२३

बुलडाणा

नरेंद्र लांजेवार
मोबाईल : ९४२२१८०४५१

बेंगळूरु

नीता जाधव
मोबाईल : ०९८४५०६६१७३

चाळीसगाव

वैशाली निकम
मोबाईल : ९४२१५१२५३३

चंद्रपूर

गीता देव्हारे-रायपुरे
मोबाईल : ९९७५३४१५५५

दोंड

अरुणा मोरे
मोबाईल : ९८५००१४५७३

गोवा (पणजी)

उज्वला आचरेकर
मोबाईल : ०९४२११५७९४६

हैदराबाद

शुभांगी परळीकर
मोबाईल : ९२९६०५०००२

फोन : ०४०/२४६०८५६६

जळगाव

शामा सुबोध
मोबाईल : ९३७३०३५५३५

कणकवली

शमिता बिरमोळे
फोन : ०२३६७-२३२९०९/२३२५०७

कऱ्हाड

सविता मोहिते
मोबाईल : ९८२२४०३७७१

(वेळ : संध्या. ५ ते ६)

कोल्हापूर

उज्वला हिरकुडे
मोबाईल : ९८९०८३८६५५

समिक्षा फराकटे
मोबाईल : ८००७१९०१०५

पद्मानगर, लातूर

शैलजा बरुरे
९४२३७१४५३४

महाबळेश्वर

नीता भिसे
मोबाईल : ९४२०७७१५४३

मालगुंड

अस्मिता रुगे
फोन : ०२३५७/२३०५१३

मोबाईल : ९६२३६९९१५४

मुंबई

मालाड (प.)
मीनाक्षी दादरावाला
फोन : ०२२/२८८२३२४९

मुलुंड

रजनी करंदीकर
मोबाईल : ९८९२४७३३२७

विलेपार्ले (पू.)

विनिता हाटे
फोन : ०२२/२६१३०६४२

(वेळ-सायं. ८ नंतर)

वाशी (नवी मुंबई)

शरयू देशपांडे
मोबाईल : ९३२५००१९६२

मालवण

वैशाली पंडित
फोन : ०२३६५/२५२९९२

मोबाईल : ९४२२०४३०२५

नागपूर

अनुराधा खेडेंकर
फोन : ०७१२/२०४०१२५

मोबाईल : ९४२२८०४७२७

सुभाष तुलसीता
मोबाईल : ९३७१५९९९२३

नांदेड

अनघा जोशी मुधोळकर
मोबाईल : ९४२२४३४४४०

नाशिक

मेधा वैजापूरकर
फोन : ०२५३/२५३०१०३

निपाणी

शोभना शिपूरकर
मोबाईल : ०९४४८६१९३३

परभणी

ज्योती चौंडे
मोबाईल : ९०९६५०५१७६

पुणे

सुनीता भागवत (स्वरागेट)
मोबाईल : ९४२२३१०३७८

दीपा देशमुख (बाणेर-बालेवाडी)
मोबाईल : ९५४५५५५५४०

गौरी जानवेकर (सिंहगड रोड)
मोबाईल : ९८८१८७५९०

मीरा कुलकर्णी (पाषाण)
मोबाईल : ९४२२१८९२६४

पुणे

अजरुद्दीन नदाफ
मोबाईल : ९१३०५७६६९६

पंढरपूर

फैमिदा बिजापूर
मोबाईल : ९९२२१ ९१८५७

रत्नागिरी

आरती पोटफोडे
मोबाईल : ९२७०३१५४५९

सफाळे, जि. पालघर
स्वाती भोईर

मोबाईल : ८१०८३२३९९

सातारा
श्रीकांत के. टी.

फोन : ०२१६२/२३२०६०

मोबाईल : ९८२२०६४८००

देऊर, जि. सातारा
तरुजा भोसले

मोबाईल : ०९६१०९३८३८

सावंतवाडी
अर्चना वझे

फोन : ०२३६३/२७२८२८

शिंदखेडा, जि. धुळे
संदीप गिरासे

मोबाईल : ९४२३४९४५१५

सोलापूर
सरोजनी तमशेटी

फोन : ९९६०१०३२९४

सांगली
छायाश्री जाधव

फोन : ०२३३/२३७६८६१

मोबाईल : ९८६००४९८८०

सांगली जिल्हा
सोनिया कस्तुरे

मोबाईल : ९३२६८१८३५४

नामदेव कस्तुरे
मोबाईल : ९४२२४१०८५४

तासगाव, जि. सांगली
मिनल कुडाळकर

मोबाईल : ९४२३८७२४१६

सिंधुदुर्ग जिल्हा
अर्पिता मुंबरकर

मोबाईल : ९४२०२६११९६

रिसोड, जि. वाशिम
चाफिश्वर गागवे

मोबाईल : ९०९६६७५००१

यवतमाळ
आशा देशमुख

मोबाईल : ९४२३४३६०४३

मंगला सरोदे
फोन : ०७२३२/२४२८२९

परदेशातील प्रतिनिधी

VIDWANS SHAILA : 8, STONEHEDGE DRIVE, EAST WINDSOR, NJ 08520-2825 U.S.A. EMAIL : shaila@vidwans.com
ADITI KELKAR HATE : Flat no. 410 , Burj I Nahada Tower, I Nahada 1, P. O. Box no. 341235, Dubai, UAE. PH. 971-4-2389467, Mobile- 971-56-1798331. Email : aditikelkar21@gmail.com
DEVINA ASHISH DEVALEKAR : 12, Bushnell Place, Maidenhead, Post Code - SL65DF. London, UK, Ph. - 0044 7961099087. Email - ddevalekar@yahoo.com
JYOTI KANITKAR : 13228 Stable Brook Way, Herndon, VA 20171 Phone no: 703-478-2680 Email: jyoti@kanitkar.com

खालील ठिकाणीही 'मिळून साऱ्याजणी'ची वर्गणी स्वीकारली जाईल

(१) हिराचंद नेमचंद बाचनालय : १३४, मुराजी पेठ, सोलापूर - ४१३००१. फोन : २७२६६२०

(२) साधना : ४३०-३१, शनिवार पेठ, पुणे - फोन : २४४५९६३५

आमचे वितरक : संदेश एजन्सी : २४४५९३६१/६६०२१३४० पूनम एजन्सी : २४४९४६६८, बी. डी. बागवे आणि कंपनी, मुंबई : २३८५७०१२ पाठक ब्रदर्स : नाशिक २५०६८९८ नागपूर - २४२०२९३, जळगाव : २२२८८०६

सुवर्ण... अडचणीवेळी मदतीला येणारा खरा मित्र..

सोन्याच्या दागिन्यांवर कर्ज

सोपी कर्ज परतफेड

ताबडतोब वाटप

सुलभ दस्ताऐवजीकरण

महा गोल्ड कर्ज

- ₹ 20.00 लाखापर्यंत कर्ज उपलब्ध
- 22 कॅरेट सोने/दागिने याकरिता ₹ 3590/- प्रति ग्रॅम
- व्याज दर : 7.35% प्रति वर्ष
- कोणतेही प्रक्रिया शुल्क नाही

- व्यावसायिक गरज
 - कृषी उपक्रम
 - वैयक्तिक आवश्यकता
- आदींसाठी कर्ज मिळवण्याचा एक सहज सोपा मार्ग

मिस्ड कॉल द्या : 8010 614 614

भेट द्या : www.bomloans.com

बैंक ऑफ महाराष्ट्र
Bank of Maharashtra

भारत सरकार का उद्यम

एक परिवार एक बैंक

अर्ज करा : www.bomloans.com | www.bankofmaharashtra.in

फॉलो करा @mahabank

*निव्वन व अटी लागू

REGISTERED

License to post without prepayment of postage No.: **WPP - 34**

RNI Regd.no. MAHMAR/2000/02001 Declaration No SDO/Pune City/ SR/11/2021

Postal Regd.No. PCW/043/2021-2023

Published & Posted on 01/03/2021

Posting at PSO, Pune GPO - 411001

समारोप : विद्या स्मृती संवादमाला उपक्रम

विद्या बाळ यांना समर्पित केलेल्या मंगला सामंत लिखित 'स्त्रीमुक्तीच्या खापरपणज्या' या पुस्तकाचं प्रकाशन करताना

सरिता आवाड, गीताली, सुनील सुकथनकर, मिलिंद बोकील

पुष्पा पोपळघट

विद्या बाळ : पैस शांतिसंवादाचा

उपक्रमाचा प्रारंभ

प्यार पे चर्चा...

काळ, काम, वेगाशी प्रेमाची सांगड

सुषमा देशपांडे

मनस्विनी लता रवींद्र

सुहास शिरसाट

नंदिता पाटकर

उमेश जगताप

सोनाली दळवी